

४४
२(८)

अथ

प्रत्यक्षवर्णनानामाणिः ।

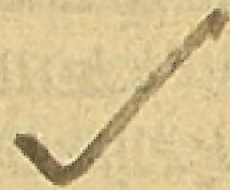
४४
२(८)

मथुरानाथीयारव्यासमुहूर्तितः ।

pratyakshyakhandchintamani

689

४४
२८८

॥ प्रत्यक्षचिंतामणिटीकामूलमधु ॥
॥ सनाथीप्रारम्भः ॥

अथ

४४
२८८

~~४४~~
~~२८८~~

न्यायबुधितसेतुं हेतुं श्रीराममखिलसंपत्तेः तातं त्रिभुवनगीतं तर्कालंकारमादरात्तया १

प्रबचि०

१

श्रीमहागणपतये नमः श्रीभगवत्सैनमः कुंचिताधरपुटेन पूरपन्वंशिकां प्रचलदंगुलिंपंक्तिः मोहपन्नखिलवामलोचनाः
पतुकोपिनवनीरदछविः १ श्रीमतामथुरानाघतर्कवागीशधीमता विशदीकृत्यदर्शयते ॥ प्रसृत्यसमशिफटिकाः २ निर्विघ्न
प्रारोक्षिततत्त्वचिंतामणिनामयं यस्मात्सिकामनया कृतं महादेवनमस्काररूपमंगलं शिष्यशिष्यार्थमाहो निवध्याति गु
णातीत इति तस्मै नमः तस्मै कस्मै इत्येष्वापामाह गुणातीत इति यो गुणातीतोऽपि समवायसंबंधेन गुणसामान्याभावा
वानपि ईशः अप्रतिहतेशः अप्रतिहतत्वं अविसंवादित्वं अधिः सर्वत्र विशेषाभासस्त्वनायनिर्गुणस्य दुष्टाविरोधात्
गुणपदस्य सांख्यमतसिद्धसत्त्वरजस्तमो लक्षणगुणपरतया विरोधपरिहारसंभवाद् विरोधाभासत्वं सत्त्वादप्यत्र मायनये
सृष्टिस्थितिप्रत्ययोत्पादकं अदृष्टभेदादेवेति नाप्रसिद्धिर्गुणातीतोऽपि त्रिगुणसचिवः स्वनिष्ठज्ञानेष्टाकृतिसहकारेण
कार्प्यमात्रदेतुः स्वनिष्ठत्वप्रवेशाद् विरोधाः एवं यो गुणातीतोऽपीत्यस्य सर्वज्ञत्वपः अस्ति तस्यैव त्रिभिधेयसकैतस्यैव सत्त्वपः च
यो ज्ञानेष्टाप्रपत्ताः अस्यैव अविनाशिनो पञ्चतन्मपः तदात्मकः केचित्तु अकारः अकारमकाररूपवरात्रियद्यदितः आंका
रपदाभिधेयः सकैतसंबंधेन आंकाररूपशब्दानिति पावत् गुणातीतपदेन संबंधसामान्यावच्छिन्नगुणसामान्या

अपरममः २

अ३

राम०

१

माना ५

२७

दइसंतेनाइह अस्मिंलोके। मनुष्यलोकइतिपावतखलु। अवश्यं। सकलशिष्टैकवाक्यतया। मंगलस्यसमाप्तिहेतुत्वेनसंकलशिशु
संमततया। एतेनभ्रममूलकतानिराकृताआरंभसमपर्वसमयेतत्समाप्तिकामाः अभिमतकर्मसमाप्तिकामाः ननुअभिमत
समाप्तिहेतुतापामंगलवृत्तित्वेकिमानंनतावत्प्रत्यक्षं पश्यपुरषस्यप्रमतकर्तृकसमाप्तिस्थिते ऐहिकमंगलविरहनिश्चयोमंग
लेलोकावगतकारणेनसमाप्तिप्रत्यक्षमथासिद्धत्वग्रहश्चविद्यमानस्तेनपुरषेणतदानीमंगलवृत्तितयातस्याप्रत्यक्षतोनिश्चेतु
मशक्यत्वात्अतएवनानुद्विगतादशपुरुषविशेषेनतदानीतस्यानुमादिनापिग्रहापसंभवादित्यतआहतत्रपद्यपीतितत्रआ
चरेससम्यर्थोनिमित्तत्वांतच्चप्रयोजकत्वंअन्यपञ्चास्यकारणातापोतथाचतदाचारप्रयोजकीभूतासमाप्तिकारणातापद्यपिता
दशपुरुषविशेषेणतदशकालविशेषेणमंगलस्याचव्यतिरेकगम्येतिपोत्तनाएतेनात्रमंगलवृत्तिसमाप्तिकारणातात्वेनपश्यत्वे
तादशकारणातापांसिद्ध्याविदासभावःअसिद्धयामाश्रयासिद्धिःनचमंगलवृत्तिकारणातात्वेनपश्यताननुसमाप्त्यंतर्भावसमा
प्यन्यपत्यतिरेकगम्यत्वाभावप्रसाध्यःकारणातात्वेचकारणयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनकारणात्वस्यकार्प्यभेदेनविभिन्नतयाप्रवृत्तका
रणातात्वेनपश्यत्वेआश्रयासिद्धिःकारणातांतरत्वेनपश्यत्वेवाधोतरमितिदोषस्यानावकाशइतिवाच्यंतत्रेसस्यानन्यथापत्तेःमंग

ना ५

प्र०चि०

3

प्रकारक

भा

नि३

३४

लवृत्तिकारणात्तादाशाचारविषयत्वासिद्धेति द्वेषां प्रत्युक्तं समाप्तिकारणात्तात्वेन यस्य तादाशापुरुषविशेषस्य तादा-
शकालविशेषमंगलान्वयव्यतिरेकगम्यताभावस्य च साध्यत्वात्तमंगलान्वयव्यतिरेकगम्यत्वं च संगलान्वयव्यतिरेकसहचा-
रज्ञानजन्यमंगलवृत्तिताप्रसङ्गनिष्प्रविषयत्वं तथा च समाप्तिकारणात्तमंगलान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यतत्काली-
नतत्पुरुषीपमंगलवृत्तिताप्रत्यक्षनिष्प्रविषयेति कृतितं अखं गभावस्य साध्यत्वात्तज्ज्ञानभोगवैयर्थ्ये यस्यावच्छेदका-
वच्छेदेन साध्यसिद्धेर्दृष्टत्वात्तपाचनं शतः सिद्धसाधनं तु अनन्यथा सिद्धिपतएव चर्चिता कारणात्तात्तज्ञानन्यथा सिद्धत्वज्ञाने-
न सहचारज्ञानापेक्षान्वयनियमांशज्ञानेपि व्यापकताग्रहे सहचारग्रहस्याहेतुत्वाद्भूमादिद्वटितया प्रियहेतवान्वयसहचार-
ग्रहहेतुत्वे तु त्वेन व्यवस्थापितत्वात्तु अतएवान्वयोऽत्र सहचारधीः व्यतिरेकश्च अभिचारज्ञानव्यतिरेकं च तदुभयजन्यतादृशप्र-
त्यक्षं प्रविषेयो नेत्यर्थं नृस्यपि परांतं व्यतिरेकसहचारज्ञानवदन्यसहचारज्ञानस्याप्यहेतुत्वात्तत्राहुः तदितरया वरकारणा-
सत्त्वे तत्तत्त्वेऽवशं कार्यं तदभावे वकार्याभावश्च न्यव्यतिरेकसहचारग्रहो विशिष्टकारणात्तासाक्षात्कारहेतुः तथैवान्वयव्यति-
रेकान्तं शभेदश्च व्यवस्थानव्याप्त्यन्यपोहेत्वभाववतिकाप्यान्वयज्ञाने व्यभिचारज्ञानमिति पावततद्व्यतिरेकजन्यतादृशनि-

८

राम०

स्य

दपिनस्यादिसपिबोध्यं ननु गणेशस्तव पाठादिजन्मा पूर्वमंगलजन्मा पूर्वपोर्नविकल्पेन कारणात्वं किंतु तस्मात्सिद्धिमाप्तिमापि
 नैवागणेशस्तव पाठमंगलयोरनुष्ठानं तत्रैव मंगलनाशपविघ्नस्थालीपां स्थालीपसमाप्तिद्वयानुपपत्त्यभयो जातीयविघ्नसत्तात्
 स्वहामंगलजन्मा पूर्वस्यान्नाशपजातीयविघ्नस्थालीपसमाप्तिवत्कार्यतावच्छेदकगणेशस्तव पाठमङ्गलजन्मा पूर्वस्य भुतपा
 ठादिनाशपजातीयविघ्नस्थालीपसमाप्तिवत् ननु मंगलजन्मनाशपजातीयविघ्नस्थालीपेतरमाप्तिवत् अतएव उभयोरनुष्ठानोपि द्ववि
 तफलदशेन नानुपपन्नमित्युच्येत किंचेति प्रधानत्वे अर्वाहस्याप्रतिपक्षप्रधानफलजनकत्वे तस्मिन् समपीति सर्वजातीयेषु
 केकमंगलेषु कृतेषु पीत्यर्थः तदभावात् समाप्तेरभावात् तथा च तत्र सभाष्यपत्तिरिति भावः न च मंगलानंतरं सन्नविघ्नमशक्ति
 वंधाच्च समाप्तिपरतिवाच्यां मंगलजन्मादृष्ट्यविघ्नप्रतिबंधकतया मंगलानंतरं समाप्तिपर्यंतं विघ्नान्तरे सत्तेरसंभवादिति
 हृदयं प्रवितमिति वक्तुं तं जातीयमंगलमित्यर्थः फलसत्तात् फलोदयात् प्रवितस्यैव हेतुतः फलानुदयः स्यादिति भावः अथ तत्र
 चित्तात् फलानुदयप्रसंगमुद्धरति नोभयमिति उभयं प्रवितमप्रवितं च अननुगमादिति पत्र सर्वजातीयेषां दृष्टीनि वक्तुं तत्र
 यत्ने कृतेपिशं विलवक्तुं विद्युषु केकमंगलेषु कृतेषु तिन समाप्तिस्तस्थालीपाप्रवितनमस्कादिभ्यः हन्तस्याप्रवितमंगलानि

य
 य
 पूर्व

नत्स३

तत्र३

त्वर्थः मंगलकृदपूर्वपक्षरहस्यं आरब्धकर्म समाप्ताविति आरब्धकर्म जन्तु इति जनकमित्यर्थः नांगनोपधापकं नवाप्रधानमिति २

चतुरादिस्थानेऽपि त्रयाणां सत्त्वा दितिर्वैयंगलस्याऽस्मात्पातद्विनिवृत्तादेः संख्यानात्मकत्वेन तद्विनिवृत्तत्वादेरप्यननुगत
त्वादिसमाभावः नांगनवाप्रधानमिति आरब्धकर्म जन्म समाप्तिजनकं नवात्तजन्म तु दुस्तितिजनकमित्येवा आरब्धकर्म जन्म आरब्धकर्म
मतेरूपसमाधापकमित्यर्थः अहेतुत्वादिति मंगलेतदुभयस्वरूपयोग्यत्वे स्पेवाभावादित्यर्थः प्रधानमिति आरब्धकर्म जन्म
पलांतरजनकमित्यर्थः तदेव फलांतरमाह विद्ये सति ननु तस्य मंगलफले किं मानमित्यत आह आह - रक्षा कर्म निवृत्ति
इति निर्वोहः समाप्तिः प्रतिवर्धत्वं सप्तम्यर्थः अन्वयस्य विप्रत्ययनेनाभाक्त्वात्मावर्ततां पद्याभ्युत्ते विप्रत्ययभावस्येव उदे ३७
श्यत्वत्वाभात् इति कर्मभावांस्तु दिश्य अनुष्ठानादिति तत्र शिष्टप्रवृत्तेरित्यर्थः तद्व्यान्वमंगलं विप्रध्वंसजनकं विप्रध्वंसोदे
श्यकशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमानमेव मानशिष्टत्वं भ्रामा जन्मत्वं न चेदमप्रयोजकं तदुद्देश्यकप्रवृत्तेः साधनताज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः कोचिन्नु इति कामनवेति पद्याभ्युत्तमूलानुसंधेयान्मंगलं विप्रध्वंसजनकं विप्रध्वंसकामनाजन्म शिष्टप्रवृत्तिविषय ३८
त्वादिसनुमानं मानमाहुः तदुसदिप्रध्वंसस्वर्गो मयोद्देश्यकसमूहासंवनफलकामनासहकृतस्वर्गसाधनतामात्रविषयकप्र
माज्ञानप्रवृत्तिविषये योगोद्देश्यभिचारापत्तेरिति व्येवं हेतुं तन्माह विप्रध्वंसं पश्यति नद्याचमंगलविप्रध्वंसजनकं विप्रध्वंस

प्र० चि०
३८

ति

न कले सति विबुधानवतामेव शिष्टं प्रवृत्तिविषयत्वादिसंनुर्मेनामिति भावः हेतुंतरमप्याह विबुधाभावस्येति आकांक्षितत्वा
 तमंगलगोचरकामनायाः फलत्वेनोद्देश्यत्वात्तथा च मंगलं विघ्नध्वंसजनकविघ्नध्वंसोद्देश्यक शिष्टकामनाविषयत्वादि
 समुपेयं शिष्टत्वं धर्माजन्तत्वं न चेदमप्येवमजकंतदुद्देश्यककामनां प्रति तत्साधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः नन्वेवं निर्विघ्नं
 समायोज्यतामित्युद्देश्यापिमंगलेशिष्टप्रवृत्तेः समाप्तेरपि फलत्वमावश्यकं तदुद्देश्यकप्रवृत्तौ तत्साधनताज्ञानस्य हे
 तुत्वादिस तत्राह पदितेति ईकामनयाः सुदिश्यात्तदा चरणान्तं शिष्टप्रवृत्तिः जायते तद्विशेषणमापेन नाय हीतविरोधरावु
 दिविशेषो बोधजापत इति न्यायेन मवन्तेपि घ्नध्वंसस्य तत्रोद्देश्यतायाश्च वश्यकतवेति शेषः इत्यत्रा इत्याकारकोद्देश्यतायाश्चिपा
 गादिगोचरप्रवृत्तौ त्वर्ग इवास्ववृत्तिलोपतस्मितस्वर्ग इवास्ववृत्तिलोपतस्मितस्वर्गपूर्वविघ्नाभाव एव विघ्नाभावपूर्वप्रवृत्तौ
 मासुवहितपूर्वत्वोपतस्मितविघ्नध्वंस एव तादृशप्रवृत्तावुद्देश्यः उभयतोऽप्यभिचारादिति शरीरनिष्ठसंबंधेनात्मनिष्ठसंबंधे
 न च मंगलस्य समाप्तिप्रतिरेक्यभिचारादित्यर्थः मंदगलस्य शुविनाशिततया चिरकालानंतरभावि समाप्य व्यवहितपूर्वत
 दनवस्थानात्तनचविघ्नध्वंसद्वारा तस्य हेतुत्वान्नव्यभिचार इति वाच्यं तथा सति जन्मांतरपग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यापितवशि
 यति

राम०
३८

कार्य

स्य
सृष्टवृत्तिप्रसंगः सौक्तत्वात् न च तज्जायते विघ्नध्वंसस्य स्वोत्पादवच्छेदकत्वं संवन्धेन शरीरनिष्ठतया हेतुत्वान्नापमत्तिप्रसंगः
इति वाच्यं तर्हि न न्यविघ्नध्वंसस्य प्रमाणा नुसृतसमाप्तिरावेव व्यभिचारान्नविघ्नस्थलीपत्वस्योक्तमेवाकार्यतावच्छेद- तस्य
कत्वा संभवादिति भावः एतच्चोपलक्षणं समासित्वस्य विघ्नध्वंसत्वापेक्षया गुह्यत्वात् अनुगतत्वं दुर्वचत्वात् विघ्नध्वंसत्वं तस्य
विजातोपादृष्टध्वंसत्वमेव वैजात्यं च प्रापश्चित्तादिना शपादृष्टव्यावृत्तिर्न तादिना शपतावच्छेदकत्वात् दृष्टनिष्ठा जातिवि- सिद्धे
शेषः ननु आदिभेदेन कारणाभेदश्चेत्यतएव अवनानाविधमंगलाचरणां नानाविधविद्युविघ्नशंकया नष्टैव मेकनैव स्कार-
दित एव तत्पूर्वोत्पन्नतन्नाशजातीयसकलविघ्ननाशपश्चिरिति वाच्यं इष्टत्वात् एकजातीयनाशमंगलाचरणां उपर्युक्तमंगलसं- ७
गवैगुरस्य शक्यमाकिं वा समाप्तो मंगलस्य हेतुत्वापि विघ्नध्वंसप्रतिहेतुत्वमावश्यकं तथा वा चरकत्वात् देवास्तु किं समाप्तिहेतु-
त्वेन न च व्यापारेण व्यापारिणो नाम आसिद्धिरिति वाच्यं विधुस्य प्रतिबंधकत्वात् न दसंताभावस्यैकस्य माप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्व-
से व्यापारत्वस्यैवासिद्धेः विघ्नध्वंसस्यापि समाप्तोपपत्त्यकारणत्वं कल्पने च महत्त्वात्वापत्तेः समाप्तौ विघ्नध्वंसतत्सामान्यासंता-
भावमंगलानां त्रयाणां कारणत्वस्य विघ्नध्वंसप्रतिमंगलकारणत्वस्य च कल्पनीयत्वादित्यपि बोध्यं केचिन्नुदभयतोऽपि वार-
ज्ये २ दवे

प्र० चि०
३५

दिसस्य अनयतो मतिरेकतश्च मंगलस्य समाप्तिं प्रति अभिचारित्वादिसर्प्यः इत्याहुः नन्वेवं समाप्तिः किं हेतुकात्मा दिसत आ
ह समाप्तिरिति अत्राचार्यनुयायिनः विप्रध्वंसमिव समाप्तिर्मेजापतामिति समाप्तिमुद्दिश्यापिमंगलेशिष्टप्रवृत्तेः वि
प्रध्वंसवत् समाप्तिरपि मंगलफलं न च समाप्तिमुद्दिश्य मंगलाचरणां मेवोद्दिष्टमिति वाच्यं असंख्यसंसारमणिकुन्मतेषु
वैशंपकेन चिन्तामुद्दिश्य मंगलानुष्ठानात् न च तामुद्दिश्य मंगलाचरणां मंगले समाप्तिमाधनतश्च जन्मलाघवात् तथैव वा
र्यनादिते वाच्यं तर्हि विप्रध्वंसमुद्दिश्य मंगलाचरणां मविभ्रमजन्मलाघवादिति त्रिष्यलमेव मंगलाचरणां मिति जितं वा
वीकैः पदितराचारस्य भ्रमाजन्मत्वं तज्जनकविप्रध्वंसजनकताज्ञानस्य भ्रमे तत्त्वं चानुभवसिद्धमिति गौरवं प्रामाणिकं
तस्य प्रवृत्तेः पितुः मंगलं न साक्षात् समाप्तिहेतुरस्य रत्नात् न वा विप्रध्वंसस्य विप्रधात्यंताभावस्यैव समाप्तिहेतुत्वात् अ
संताभावस्तनूद्धारैः अजन्मत्वात् इत्यनापत्ता विप्रध्वंसजनकत्वमेव तस्येति वाच्यं समाप्तिहेतुतायां प्रमाणासिद्धयामना
पत्त्याः पूर्वस्यैव द्वारत्वं कल्पनात् विप्रध्वंससंबन्धेनेव साक्षाद् हेतुत्वस्यापि सुवचत्वाच्च अनयव्यभिचारस्य चानुपपत्त्यं
यद्वैवा निराकारिष्यमानत्वात् न चैवं जन्मात् तस्यैव समाप्तिमुद्दिश्यापिमंगलेशिष्टप्रवृत्तिप्रसंग इति वाच्यं इत्युक्ता

सि३

राम०

३५

तत्र संसारे मणिमतेष्वप्यवपंजनात्तरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्य केन विमंगलाचरणतत्तस्मिन्मज्जन्ते मानाभावात्
 न च तथापि समाप्तिवत्त्वे कस्य नुगतस्माभावात् कार्यतावच्छेदकं दुर्वचमिति वाच्यं कारणत्वे प्रमाणासिद्धे अत्रापि अनुगतस्मैव न
 कार्यतावच्छेदकत्वात् न चैवं चेष्टसत्त्वेपि समाप्तिमादापत्तिरनाहो संसारे अंततो जन्मांतरोत्पन्नविधुध्वंसबंधेनैव संसृतसत्त्वा
 दिति वाच्यं विदुस्समतिबंधकत्वात् तत्तत्सामान्याभावस्यापि हेतुत्वात् केवलमाचारानुगोधेव मंगलस्य हेतुत्वकल्पनादित्याहुः न
 दसत्तथासति यदुद्दिश्य पतत्रिपते तस्मैव तद्देतुता चेत्संबन्धनादेरपि स्वर्गादिहेतुत्वापत्तेः न वापि तज्जनकीभूतज्ञानस्य
 मायात्वमादापविवादसंभवादिति दिक् ननु मंगलस्य मिति मत्र समाख्यनुदयः तत्र ह्यतेपि सोममंगलैर्विधुध्वंसानुदयादनपय
 भिचारइत्यत आह प्रचितेति प्रत्येकमिति स्मृतिमाश्रयनां सर्वेषां स्मृतितोनाशः नसादिनाश्यानां नसादितोनाशो भवसेवेत्यर्थः
 स्वातः सिद्धविज्ञासत्त्वस्य लेचमंगलस्य सागत्यमेव नास्ति विदुस्साप्यंगत्वात् मंगलकर्तृविज्ञासत्त्वे मानाभावाच्चेति भावः
 अत इति मूलनिष्पत्तात् सकलांगनिष्पत्तो फलावश्यभावनिष्पत्तात् वेदिके मंगले प्रवृत्तिरिषो जता प्रवृत्तिः निष्पत्त
 त्तिः प्राचीने विदुः भयस्त्वादिति शचीन विद्वानां भयो जातीयत्वादित्यर्थः तथा च पञ्चमंगलैर्तदनाश जातीयसत्त्वादिति प्र

तत्र संसारे मणिमतेष्वप्यवरपंजमातरीपग्रंथसमांशिमृदिशकेन विमंगलाचरणात् तस्मिन्मज्जन्मत्वे मानाभावात्
 न च तथापि समाहितस्यैकस्मिन्नुगतस्याभावात् कार्यतावच्छेदकं दुर्वचमिति कथं कारणात् प्रमाणासिद्धे अनापत्ता अत्र नुगतस्यैव न
 कार्यतावच्छेदकत्वात् न चैवं चेष्टसत्त्वेपि समाप्नुसादापत्तिरनाहो संसारे अततो जन्मांतरोत्पन्नविध्वंससंबंधे नैव संसृतस्य स
 दिति वाच्यं विवृणुम्यतिर्वेधकतया तत्साप्रामाण्यभावस्यापि हेतुत्वात् केवलमाचारानुगोधेव मंगलस्य हेतुत्वकल्पनादित्याहुः न
 दसत्तथासति यदुद्दिश्य पतत्रिपते तस्यैव तद्धेतुता चेत्संबन्धनादेरपि स्वर्गादिहेतुत्वापत्तेः तवापि तज्जनकीभूतज्ञानस्य
 प्रामाण्यमादापविवादसंभवादिति दिक् ननु मंगलस्यैव तस्मिन्नुदयः तत्र ह्येतेपि सामान्यं विध्वंसानुदयादनप्यस्य
 भिचार इत्यत आह प्रचितेति प्रत्येकमिति स्मृतिना श्रपनां सर्वेषां कृतितो नाशः नसादिनाश्यानां नसादितो नाशो भवसेवेत्यर्थः
 स्वातः सिद्धविज्ञासत्वस्यैव मंगलस्य सागत्वमेव नास्ति विप्रस्याप्यंगत्वात् मंगलकर्तुर्विज्ञासत्वे मानाभावाच्चेति भावः
 अत इति फलनिश्चयात् सकलांगनिष्पत्तौ फलावश्यभावनिश्चयात् त्वेदिके मंगले प्रवृत्तिरिषो जता प्रवृत्तिः निष्पन्न
 त्रिः प्राचीने विप्रभयत्वादिति शौचीन विप्रानां भूषो जातीयत्वादित्यर्थः तथा च पन्ममंगलं तं दनाश्रयातीयसत्त्वादिति प्र

६२ तिर

प्र० वि०
४०

२

या०

लितं ननु पञ्चसर्चजातीया मेव मंगलानि कृतानि तत्र समाप्तमावो न स्यादित्यत आह चिन्मंगलान्तरेति पापो सो कृत्तारणा
नां यत्र बाधः तत्राह चिन्मंगलानि कृतानि तत्र समाप्तमावो न स्यादित्यत आह चिन्मंगलान्तरेति पापो सो कृत्तारणा
स्मितेति मंगलनाशयजातीयविघ्ननाशयेत्यर्थः ननु पञ्चाविघ्नं शान्तमंगलाचरणे पितृसंघं वंज्यन्तवधादिप्रापश्चिते पितृ
दित्यत आह न चेति न हीत्यर्थः प्रापश्चितेन वंज्यन्तवधादिप्रापश्चितेन शक्तिविघ्ननाशः शक्तिदुस्तिनाशविघ्नसंशयेदु
तसंशये कामोपाधिकर्तव्यत्वे विघ्नध्वंसा कामनाधीनपटुतिविषयत्वेनियतमनुष्ठानमिति यस्य विघ्नज्ञानं न क्षितस्या
नुष्ठानं न स्वादित्यर्थः अत्रेष्टापत्तिमाह आरब्धकारणोति आरब्धकर्मकारणाकसमाप्त्यर्थः प्रतिबंधकभावोपापत्तेन तत्र प्रतिबंध
कध्वंसोपापत्तज्ञानेन अवश्यं तदनुष्ठानादिति विघ्नज्ञानवत्तैव अवश्यं तदनुष्ठानादित्यर्थः ननु मंगलस्य समाप्तावनकत्वे
पञ्चमंगलं न कृतं तत्र विघ्नध्वंसो मास्तसमाप्तिस्तस्या देवेत्यत आह तेन विनेति प्रतिबंधकभावोऽस्य प्रतिबंधकभावोऽस्य प्रति
बंधको भवति विघ्नसत्वे कर्मानुसन्नेः कर्मा समाप्तेः न वेति प्रधानत्वे विघ्नध्वंसमात्रजनकत्वे समाप्तावनकत्वे इति यावत् ननु मदा
पिकर्तव्यकर्मचिकीर्षाकालातिरिक्तकाले पितृकरणमिति पूजनं न कृत्वा इति शेषः विपतसमयेति तादृशचिकीर्षाकालनिपतेत्यर्थः कर्माभिसम

२१
३२
सी
राम०
४०

२ प्रतिबंधकभावे असंसर्गेति पाठेऽप्यमेवार्थः

पेतिकर्तव्यकर्मविकीर्षाकार्त्तस्यार्थः दर्शयिष्ये समापेदार्थविकीर्षासमपेतयाचमंगलेन विघ्नध्वंसजनने कर्तव्यकर्म प्रतिकंधकी
 भूतविघ्नध्वंसयोगे चेरेष्टादिजननक्रमेण मंगलजननद्वारा कर्तव्यकर्मविकीर्षापंगममथासुमापेः प्रत्येकपि भ्रांसापलांतरका
 मनयामराकृतामंगलाविघ्नध्वंसोत्पत्तेर्द्वारत्वादिति भावः ननु भवन्मते मंगलस्य विघ्नध्वंसोत्पत्तिसमाप्तजनकत्वेपि जन्य
 विघ्नध्वंसस्य प्रतिबंधकामो वताया समाप्ति कारणात् तस्मै वतस्य कारणात् च किं त्वोत्पत्तये दकत्वसंबंधेन प्रलीभूत समाप्ति
 कर्तृशरीरनिष्ठतया विशेषणता विशेषसंबंधेन तादृशात्मनिष्ठजपावाच्येनास्तिकादिशरीरकार्त्तवासमाप्तौ व्यभिवा
 रः अंसे जन्मकत्वमयेत्यकारणात् तत्कारणात् तत्कारणसाधारणप्रयोजकत्वस्य लघुतायां दर्शयिष्ये प्रयोजकताज्ञानेनैव तदुद्देश्यं तत्
 कप्रवृत्तौ हेतुत्वमपेक्षमात्रं तस्यैव समाधिमुद्दिष्ट्यापि मंगलेशिष्टप्रवृत्त्यापत्तिरित्युक्तं आह विघ्नसंसर्गभावश्चेति समवाय
 संसर्गवद्विभक्ततद्विजातीयविघ्नसामान्याभावकूटश्रेयार्थः तथाचमंगलवत्तज्जन्माध्वंसोपिन समाप्तिहेतुरित्यर्थः स्वतः सि
 द्धविघ्नकारणाभावप्रपुक्तः क्वचिदिति यत्र मंगलेन विघ्ननाशे सति समाप्तिस्तत्रैवार्थः मंगलसाध्यः मंगलाधीनः अतएवेति प
 तः त्वोत्पत्तये दकत्वसंबंधेन शरीरनिष्ठतया विघ्नध्वंसोत्पत्तिहेतुरपि तु विघ्नसंताभावस्यैव हेतुरतएवैवार्थमंगलं चिना

विमला ५
 ३

दितिभावः ननु समाप्ते वे मंगलं न हेतुस्तदा गुर्विमेव ह्युत्तरमंगलं चरणं न स्यात् अस्मिन् नपे तु गुरुत्तरकर्म समाप्ते वहुत्तरमंगलस्य हे
 तात्तदनुष्ठानमित्यत आह गुर्विमेवोक्तिवद्विष्टं शंकपावद्विष्टं शंकपेव ननु गुरुत्तरकर्म समाप्ते वहुत्तरमंगलस्य हेतुत्वे सत्यः
 तथोक्तमिति नादृशं चारानुमितं अर्थं तथैव बोधनादिति भावः इति विधाविति इति विधिप्रतिपाद्यं मंगलत्वं किमिति सत्यः अननुगमा
 दिति आदित्यस्य चानुगतस्यैकस्य दुर्वचत्वादिति भावः नापीत्यादिविद्योदुरितं अमया शारिषित्तसमाप्तिप्रतिबंधकस्यैव विष्टप
 रार्थतया प्रतिबंधकांतवैपर्ययात्तात् अत्र प्रापश्चित्ते अतिआसिवा रणापपत्तिबंधोत्तं कारिणी शौचादिहेतुक्रियायां चान्ति का ५
 प्रसंगवारणा र्थे रिति तेति प्रारब्धसमाप्ते इत्येतादृशदुरिते प्रतियोगितया स्वनाशजनकेति आसिवा रणापक्रियेति क्रियात्वं
 प्रवृत्तिविषयत्वं च विकीर्णजनतावच्छेदको जातिविशेषः एतच्च विनापकस्तव पाठेति प्रसंगे गणेशस्तव स्पमंगलत्वे पितरद्वयं ३
 लकं हठाभिधातात्मकस्य तूपाठस्यामंगलत्वात्पाठस्यापि विद्यनाशकत्वबोध्यनाहेतो लस्य गणेशस्तव स्पमंगलत्वे पितरद्वयं ३
 धारणाकारणत्वमित्यर्थः विद्यो मंगलं न श्रमतावच्छेदकवैजात्याश्रयोदुरितं तेन विनापकस्तव पाठे प्रापश्चित्ते कारिणी हेतुनातिआसिः
 तेषां च शक्तिविशेषसंबन्धेन विष्टपस्त्वत्वेनानुगन्ताननुगमः प्रतियोगिविधया कारणतामाह पविष्टो अतिआसिवा रणायासाधा

मा ५ ३ ननु पाठकतासंबन्धेन विनापकस्तव पाठे विष्टपनाशकः ननु निरुक्तवत्पाठः स्ववच्यमंगलमिति सत्यं
 तत्रैविष्टः शमयातीति प्रकृत्या तत्र

प्र० वि०

४३

मंगलाचारः आदर्श दर्शनादिविनियतो दुर्लभं विद्यते नोपपद्यते मंगलत्वं मंगलय दशकालं नाना र्थे वेति अतः इति पादि
तत्र मंगलपादेन ननु नार्थतया अन्त्याप्यतया विनियतपदं पारिस्मितविघ्नपरमेव किं नुन विद्यत इत्येव विनाशपरमस्त
तथावा दर्श दर्शनादेरपि नस्तौ दिव देवमंगलत्वं न च जुह्वा सुकुल्यमिति न होमांतरविधिः किंतु अग्नि होत्र स्पेवानुवाहः तथा
च तस्य नित्यतया विघ्नेतरायापानुत्पत्तिकलकत्वेन प्राप्तत्वात् विनियतपदस्य विघ्नपारत्वं न विद्यत इत्यस्य विनाशपरत्वं च न
संभवति अग्नि होत्रानुरोधेन विनियतो न विद्यत इत्यस्यानुत्पादपरत्वं मंगलानुरोधेन विघ्ननाशपरत्वमित्युक्तं पदमेव वाक्य पा५
मेद इति वाच्यं तथापि पापसंसर्गाभावत्वात् सामांशो धि। करणेन सर्वेषां जन्मात्वात् पसंभवात् कार्यतावच्छेदकत्वात् तन्नाच
अथाप्यप्येतात्कालिकी तत आह अन्यथेति ननु तथाप्यथ रोहेति व्याप्तिः प्रथारंभशकाले तदुच्चारणस्यापिशिष्टेः क
रणादिसत्रेष्टापत्तिमाह अथ शब्द इति पुरासष्टारंभकाले के रंभित्वा कदाचन विद्यतत्वात् कंगमिदं तच्चापुन विनियतो जातो र्
तेन तादृशविद्योपशमकामशिष्टावारविषयत्वेन मंगलिको मंगलस्वरूपो स्वार्थे इकनूपस्य पातः एवं च यथा स हिर्भावेन अश्वसत
इति तत्त्वैशकाले अनुष्ठानविषयत्वात् संभवादिति ध्येयं ननु यथा याज्ञा पूर्वकाले पिशुभसूचकतया आदर्शनादिविद्यते तथैवाय

दर्श

राम०

४३

आप्मानानां तय एव वाचनिकत्वं मित्यभिप्रायात् न आस्तु शाब्दबोधवृत्तिशब्दत्वमाप्पजातिविशेष एव वाचनिकत्वं अत एव वाचनिक इत्यन्तेन च च न मित्याहुः मानसिकत्वं तु मानसत्वमाप्पजातिविशेषः न च स्वप्रत्ययमादापसा कथं मिति वाच्यं तस्य स्वप्रत्ययविहृतत्वादिति धेयं प्राभाकरमतं ग्राह्यपतितिवुद्धिर्विशेषेति ज्ञानविशेषेति ज्ञानविशेष जन्मत्वं सैव कापिकादिनिष्ठजातिविशेष अजकत्वादित्यभिमानः स एवेति मानसज्ञानाविशेष एवेत्यर्थः अमत्र कापिकादौ कापिकादौ तितं मतिरस्य लिंगत्वात् तथा च ज्ञानविशेषजन्मत्वग्रहो न तादृशजातिअजक इति भावः न च तथापि चैष्टैत्वमानसत्वमाप्पजातिविशेष एव शक्यतावच्छेदकः न तु वाचविकात्वं तस्य मत्वा दिव्याप्यनानातात्वात्पगमादिति वाच्यं तस्याप्युक्तं मेरौ कत्वात् नानात्वे पि प्रत्येकमादाप विनिगमनाविरहेण शक्यं वच्छेदकत्वस्य दुर्वीर्यत्वाच्चेति ह दयं न नु संगतं वेदो वितसमाप्ति साधेन ताकं समाप्तुद्देशका विर्गित शिष्टाचार विषयत्वादिति तेषां कापिकाणां प्रागुक्तं वेदानुमाने किं तावत् शिष्टत्वा मित्यत आह स्वीकृतेति वेदविशेष्यक शमारणाभ्यपगमवानिमर्थ आह पगमो निश्चयतावत्तैव अद्वैता सामान्यतो व्याप्तिपशु पक्षे हि हत इत्येष्टाया व्याभिचारवारणादिति भावः चात्र कपतिनो सजायति रित्

चेत्सर्वं नारिवत्तस्यापि यथा चेष्टा चेन्न वेदनिषिद्धत्वात् लाघवात् यदेति अन्ये किञ्चिदप्येति लोकि का विषय प्रत्ययः हेतुः पूर्वोक्तो हेतुः तथा चावि
 ज्ञातपरस्येवेत्येका विषयकत्वमिति सार्थः तच्च जेनादौ लोकि क्व कर्मणि य निधायाचारणायतिभावः लो कि का विषय स तु प्राग्भूतमेव न न्येवं शि
 ५८ त ५

प्र० वि०
 ४५ मंजी

लेसतीसनेनापि विशेषणी पंतेन तदोपरथा चेष्टा पां पश्चादितथा चेष्टा च देहानिषिद्धा पां नमभिचारः नन्वेवं वेदप्रापकं भा
 पश्चात्सा क्रियमने चेत्सर्वं दनादौ अभिचार इत्यत आह आचारे चेति आचारे अविगतत्वं यद्विशेषणं इत्तं देहानिषिद्धत्वं
 पमित्यर्थः प्रमाणिक कृत चेत्सर्वं दनादिकं च न तथा तस्य पूर्व विहित वेद निषिद्धत्वादिति भावः अलौकिक सतीसने
 नापि विशेषणी पंतेन शिष्ट कृत भोजनादौ नमभिचारः अलौकिकत्वं च प्राक् नित्तमे च न च तथा पि भ्रांसा स्व फलान्मप
 धमुदिश्वरते यागादौ अभिचारः तत्साधनत्वेन तस्य वेदा बोधितत्वा दिति वाच्यं चेत्सर्वं दनादौ अभिचार इत्यत आह शिष्ट
 चारत्वं चेति अगम्यागमनेति अगम्यागमनायोगपायाभिमित्तं तृतीयं त्वभ्रांसा कृतं यद्गमनमित्यर्थः पथा प्रतनुन संगच्छते अ
 लौकिक विषय कत्व विशेषणे नैव तद्वारणात्वे चिनु अगम्यागमनस्योभय विशेषणे नैव वारणं संभवतीत्युच्यते अतएव
 तिधानमित्यर्थः कुः वलवदिति चेति निष्पत्त्या दिति भावः तदुद्देशकत्वेनाप्याचारो विशेषणीयः प्रयोजनं चोक्तमेव न चे
 वं भ्रमाजस्य शिष्ट इति फलितं तथा च वृत्तं पटी रोगगनादौ पाषंडे च शिष्ट अवहारयति रित्यत आह सो के चेति वेद प्रामाणा
 मपगमेति तथा च सर्वे वेदाः स्वस्वतात्पर्यविषयार्थे प्रमाणमित्याकारकपा वद्देदविशेष्य कानां ह्यर्थ निष्प्रपवत्वं शिष्टं

ति४

राम०

४५

दशकतावच्छेदकं प्रकृतं च शिष्टपदं भाक्तं एवं वेदेन प्रमाणमिति यत् किंचिद्वैदविशेष्यकानुहार्यं निश्चयवत् शिष्टमेव वै
 दत्वमिति भावः बोद्धव्यमिति स्यात्तत्सर्वणि भूतानीत्यादि यत् किंचिद्वैदप्रमाणं भूयः पगं त्वात्वे दत्वा वच्छेदेनैवार्थप्राप्ता
 रण्यभ्युपगमवत्वाच्चायावत्त्वानां धर्मैर्धर्मैर्व्यवहारान्न ननु क्वचित् दशविशेष्यकानुहार्यं निश्चयवत् शिष्टमेव वै
 दशायामशिष्टत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः तदानीमपि शिष्टव्यवहारात् नान्यः बोद्धव्य इति व्याप्तेः अनादौ संसारे कदाचित्तेनापि तद्वै
 द्यभ्युपगमात् न च तच्छरीरावच्छेदेन तद्वैद्यभ्युपगमो विवक्षितः एकस्मिन्नेव शरीरे कालभेदेन शिष्टत्वा बोद्धव्यं न भवदर्शनाद्वैदता
 दशायामतिव्याप्तेः तदानीं शिष्टव्यवहाराभावात् अथानादौ संसारे सर्वस्यैवात्मनो यदा कदा विच्छिद्यत्वेनात्मत्वस्यैव तया
 तस्य सुवचत्वात् अथ तत्पुरुषीयतादृशनिश्चयसमानकालीनायावत्तत्तत्पुरुषीयास्तादृशनिश्चयपविरोधिनिश्चयाभावात्
 इत्वं तत्पुरुषीयशिष्टत्वं शिष्टतोत्तरबोद्धतादशायान्तादृशनिश्चयसमानकालीनस्य बोद्धताकालौ न विरोधिनिश्चयव्यक्तेः
 प्रागभावस्यैव यावदंतर्गतस्मात्तान्नातिप्रसंग इति चेन्न यस्य पुरुषस्य शिष्टतोत्तरबोद्धता तदुत्तरैरुनः शिष्टता च तत्रैव शिष्ट
 तादशायामव्याप्तिमध्यवर्तिवैदताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तध्वंसस्यैव तादृशयावदं भावांतर्गतस्य तदानीमसत्त्वात् तदुत्तर

सि ३

प्रमाणानुसारेण प्रमाणमिति निश्चयेन शोभते चेदः प्रमाणमि
ति निश्चयानुसारं काले शिष्टतावा एव

प्र० वि०
४६

79

यत्तु
म

[illegible]

संभाव्यते तदा तत्समानकालीनसंतदुस्यतिसमानकालीनसंबन्धं अभावोवाऽनारिर्वाच्यः अन्यथा तत्र तादृशना ५
 ५

राम०
४६

न्तत्वयदेनतत्तद्वत्तवछेदकाजन्मावच्छिन्नत्वविशिष्टतज्जन्मापूर्वकालावच्छिन्नत्वंविवक्षितेऽभयानभ्यपगमनन्मनिश
 यशिवद्विर्भतेएवएचंचयथोक्तकाकादिशिरावाछिन्नेपिनातिव्याप्तिःनचैवंतत्रनिश्चयंनेःयातिस्विकृतपेणोपादानादन
 नुगमइतिवाच्यंशिष्टपरस्परनार्थत्वेनाननुगमस्यादोषत्वात्अस्तुवातावदभावकुर्यात्सत्त्वावदमतमधर्मवत्त्वात्तत्त्वं
 केचिन्नुतादशवेदप्रामाण्यपाभ्यपगमजन्मसंस्कारवत्त्वंशिष्टत्वेतदभ्यपगमोत्पत्तिरुच्यतेचनशिष्टःसर्वसंस्कारोविरोध
 भ्यपगमनाशइतिशिष्टतोत्तरंवोद्धतादशपांनातिव्याप्तिःसंस्कारश्चाविनश्यदवस्यत्वेनाविशेषणीयःतेनतदप्रामाण्य
 भुगमेत्पत्तिरुच्यतेनातिप्रसंगःनचचदविषयकतादशसमहातंवनसंस्कारस्यविरोधभ्यपगमेननाशेष्टस्मृतिरपितुस्या
 दितिवाच्यतादशसमहातंवनसंस्कारस्यविरोधभ्यपगमोत्तरंचटंतिजनकत्वेमानाभावात्स्मृतिनाशप्रतावछेदद्वैजात
 स्पतध्यातृत्तपाद्यस्मृतिलापतावछेदद्वैजातस्यतथाह्यतपाद्यस्मृतिवदसंस्कारयोनाशप्रतावछेदद्वैजात
 इत्याहुःनचैवंनिरुक्ताभ्यपगमाववसपिकदाचित्शिष्टव्यवहारस्तद्वत्पिकदाचिदशिष्टव्यवहारोदृश्यतेसकथंस्यादिस
 तग्राह्यतीर्थिकत्वेपीतिनिरुक्ताभ्यपगमाववनिरुक्ताभ्यपगमयोःसत्त्वेनापीत्यर्थतथाचर्तदशिष्टशिष्टव्यवहारोभाक्तइति

प्र० चि०
४७

व३

व४

भावः तत्रापि शिष्टाशिष्टावहारयोर्मुत्पत्तये वेत्तुमिष्टाय वानाहयद्वेति सत्यंतं निरुक्तार्थकं सत्यं तीव्रशेषास्पष्टं योजनं दर्शयति अतएवेति वेदानि विदुर्कर्तृत्वेपि वेदनिविदुर्कर्तृत्वेपि कस्यचित्पुत्राणं दूषयति या यजनकत्वेपि या यजनकत्वज्ञानाभावाविशिष्टत्वेपि विदुर्कर्तृत्वाभावात् त्वमित्यर्थः बोद्धव्यं तु वेदनिविदुर्कर्तृत्वं किं या यजनकत्वज्ञानमेव नास्तीति भावः अथर्ववेदनिविदुर्कर्तृत्वात् तए ज्ञानकत्वज्ञानसत्वेपि निविदुर्कर्तृत्वं विशिष्टेऽप्याप्तिवारणापविशिष्टात्वं कर्तृत्वं विशेषणं वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं विशेषणं भाववत्त्वमात्रोक्तौ पापजनकत्वज्ञानमप्येवेदनिविदुर्कर्तृत्वं विशिष्टेऽप्याप्तिरतो विशिष्टाभावानुधावनं पूर्वतीर्थीकोऽर्थसिमाहतीर्थीकस्यापीति शिष्टस्यापीत्यर्थः रागद्वेषादीनां श्रुतिस्मृतिकरागद्वेषध्वंसवत्त्वमित्यर्थः पथाश्रुतेष्वंटादावतिआसेऽपाषडेऽतिआप्तिवारणापआसंतिवत्त्वं ध्वंसविशेषणं तच्च मिथ्याज्ञानप्रागभावविशिष्टत्वमिथ्याज्ञानविशिष्टमिथ्याज्ञानं वा वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं आसंतिवत्त्वं ध्वंसवत्त्वमात्रोक्तौ च वृत्तित्वमिथ्याज्ञानादवस्थामतीरागद्वेषयोर्वैकल्पिकमुद्योदानं तदव्यावृत्तस्य रागद्वेषादप्येतादयमेव सत्त्वादेस्तथात्वे हेतुः सर्वज्ञत्वादितितत्त्वज्ञादित्यर्थः तदाचारेति नादशशिष्टत्वविशिष्टाचारेत्यर्थी चैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं तन्नवाह्यदशापांतादशशिष्टेन हृते चैव सर्वदनासेन अभि

त्यप

राम०
४७

चारः नवातादृशशिष्टत्वानुत्पत्तिदशायां भ्रात्यास्वफुल्लो फलमुद्दिश्यतादृशशिष्टेन कृते तत्फलं जनकत्वेन वेदावोधि
 ते बागादौ अभिचारः कर्मस्य पार्थतादृशशिष्टेन कृते निषिद्धकर्मणि अभिचारवारणाया विगितत्वमाचारविशेषणां
 तच्च वेदानिषिद्धत्वं अलौकिकत्वमपि वाच्यं तेन तत्कृतभोजनादौ न व्यभिचारः स एवेति व्याप्यसुतरां व्याख्यादिति भा
 वः न तु तथाप्यनुमानोपयोगिमास्तव्यवहारोपयोगिस्मादित्यत्र आह आकनिकानामपीति सदाचारः शिष्टाचारः पञ्च
 क्तमविगीततदाचारादेव वेदानुमानंतवदोषांतरमाह सर्वज्ञस्येति तत्त्वज्ञस्येति त्वर्थः अत्रैव शंक्तेर्मन्वादिस्मृताविति
 भारतपुराणादावित्यर्थः भरतादिकर्तुं पथोक्तशिष्टत्वमेव नास्तीत्याह स्मृतिकसर्वज्ञस्येति तत्त्वज्ञस्येति त्वर्थः अत्रैव शं
 क्तेर्मन्वादिस्मृताविति भारतपुराणादावित्यर्थः भरतादिकर्तुं पथोक्तशिष्टत्वमेव नास्तीत्याह स्मृतिकर्तुरिति भारत
 दिकर्तुरित्यर्थः असर्वज्ञत्वेऽपि अतत्त्वज्ञत्वेऽपि शिष्टाचारत्वेन संप्राप्तं वैशेषिकशिष्टाचारविषयत्वेन शिष्टत्वेऽभ्रमाजम
 त्वं कर्तव्यं तेवानुमीयतामिति ईष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यातामनुमाप्येव सर्वसंगले प्रवृत्तौ किंमंगलो तादृशकृति
 साध्यातावोधकत्वेनेत्यर्थः तच्च वक्ष्यामः इति अलौकिकत्वे सति शिष्टाचारविषयत्वस्यैव बोधितत्वव्याप्यतया ॥ ३ ॥

प्र० वि०

४८

परंपरया

किंकेमंगलेशिष्टाचारविषयत्वस्य व्यापकीभूतवेदबोधितत्वं विनाऽनुपपन्नत्वाद्देहस्याप्यावश्यकत्वेन च तादृश
 व्याप्तो मानाभावः अवाधितसर्वजनानुभवसिद्धत्वादित्युक्तं प्रष्टुं न वा देशकालं देवस्य मत्स्यः व्याख्यातमंगलस्य
 दारुणं स्य स्यादपि तं श्रीगणपतये नमः मंगलस्य सफलत्वं व्यवस्थाप्य मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानचिकीर्षी
 वर्तीस्वीपग्रंथो यादनेकपट्टस्यैमोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानरूपफलवशाच्चासिकीप्रतिपादितप्रतिपादकत्वेन हेतुना मो
 क्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानजनकतां स्वीपग्रंथस्य प्रतिपादयितुं तादृशहेतुमत्त्वं स्वीपग्रंथस्य दर्शयति **स्वीपसाधना**
 विविक्तता इत्यंतेनैव मंगलस्य सफलत्वं निरूपणानंतरं जगदेवेति जगत्सर्ववस्तुत्वविशिष्टपरं एवकारस्तु या
 वदर्थकः तथा वदुः स्वर्पकमग्रंथानां दुःखसमसाधिकरणं वदस्तु तदुद्दिधीर्षुः तत्संति कुटुः स्वध्वंसविशिष्ट
 चिकीर्षुः परमकारुणिको मुनिः सौष्टादशसुखिगानिवेदाश्च त्वारोमीमासाभाप एव च धर्मशास्त्रपुराणांचावध्या
 येताश्चतुर्दश १ स्यात्पूर्वदोधनुर्वेदो गंधर्वेति तेन यः स्यथशास्त्रं च विज्ञेयं विद्यास्यष्टादशेव तु इति परिगणिता
 सुविद्यास्थानपुराणसुसंभूततमां प्रकृतमां स्याच्चीष्टिकीमायशास्त्रं परिगणावेति योजना वस्तुतसामाना

अ५

राम०

४८

धिकरणेन दुःस्वयेकमग्रत्वस्यावपातघटादित एवो वस्तु निदुःखं पंकमग्रत्वस्यावधितत्वेपिन ह्यतिः मुक्तात्मनो विपदा
 कदाचिदुःखपंकमग्रत्वात्तदुद्धारोच्छायायामुनेरप्राप्ता शिकत्वापत्तिरतस्तदानीमीति **दीधिति** कृतकजगतदंतदानीसंसा
 रविशिष्टात्मपरतया न पितावच्छेदकावच्छेदेनैव दुःस्वपंकमग्रत्वस्य दुःखसमूहाधिकरणत्वस्यान्यः भगवदात्मनो मुक्त
 त्मनश्च वच्छेदापविशिष्टात्मिता कृतत्वेति तत्रमापरात्त्रे प्रेक्षावत्परमार्थमिति प्रेक्षावतां मोक्षसाधनी भूततत्त्वज्ञान
 चिकीर्षवतांतं योपादानकप्रसर्गमिति सार्थः तत्त्वज्ञानादिति तत्वेन ज्ञापतेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणादिषोडशयदा
 र्थविशेषकप्रमाकरणात्वादिषोडशधर्मप्रकारकज्ञानजकारेण साक्षादित्यर्थः निःश्रेयसाधिगम इति निःश्रेयसां प्रा
 धिगम इति व्युत्पत्त्या निःश्रेयसाधनी भूततत्त्वज्ञानमित्यर्थः इति तद्वदर्थकमित्यर्थ इति शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानसाधनताप्रतिपा
 दितमिति पावते ॥ यौरोपथमतः सत्त्वपदशास्त्रस्य तत्त्वज्ञानजनकताप्रतिपादकं सत्त्वकृतवानेते धितितेषु शास्त्रादिषु
 प्रमाणीषोडशयर्थेषु प्रमाणात्तत्त्वमत्र विविच्यत इति योजना प्रमाणात्तत्त्वप्रमाणात्तत्त्वसाधनत्वरूपादिकं सत्त्वविज्ञानमतेन
 एतेन मोक्षसाधनी भूततत्त्वज्ञानरूपफलवरेणैव हि कृतिप्रतिपादितप्रतिपादकत्वमंशात्तानि प्रतिपादितमिति अपेननुषाङ्ग

कुतोप

प्र० चि०
४७

मि०

शपथार्थेषु सत्सु प्रमाणात् तत्त्वस्यैव विवेचनं स्यात् अत्राशंकां निराकर्तुं माह प्रमाणाधीनेति माध्यामिकः प्रसवति ह्येतेन निति रा
तन्मेते ज्ञानमात्रस्यैव तद्वद्विषयकारकत्वरूपं न प्रमात्वं तत्र तस्य विच्छेदो न मर्यादयत्वात् तत्र तत्त्वमेव मानाभावादिति ध्येयं तत्त्वं
प्रतिपाद्यद्वयद्वितित्वं प्रमाकरणात्वादिकं प्रकारिता द्वितीयाथः तथा च प्रमाणादीनां प्रमाकरणात् प्रकारात् ज्ञानं न ज्ञेयं दि
नर्थः परंपरयतिमोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानद्वयस्यैव इति न पुनरिति १२ तिस्रः वृत्तौः भिषेत्तं न पुनरिति नर्थः प्रमाणात् तत्त्वेति
प्रमाणात् प्रमाकरणात् प्रकारकावधारणस्यैव तद्विज्ञादसावधारणं हि प्रमातृत्वावधारणं इति ध्यायाः प्रमाणात् तत्त्वेति
माणात् प्रमाकरणात् प्रकारकावधारणस्यैव तद्विज्ञादसावधारणं हि प्रमातृत्वावधारणं इति ध्यायाः प्रमातृत्वावधारणं
रणस्याधीनमित्यर्थः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विंशिष्यतो धासंभवादिति माकः तच्च प्रमातृत्वावधारणं स्वतः
अपजनकसामग्रीतः स्वंप्रमात्वं एतच्च गुरुमेते परतः तदस्य सामग्रीतः एतच्च मिश्रमहमायनपेष्टुर्न च प्रमापदसि च प्रमातृत्वावधारणं
रकोपस्थितिसंभवइति चाव्यमानांतरा प्रमात्वं कारकज्ञाने विना प्रमापदशक्तियदस्यैव संभवादिति भावः प्रमाणात् ज्ञानेनेति
प्रमातृत्वविशेषेनेत्यर्थः तस्य व्यभिचारादिति प्रवर्तके एसाधनतादिज्ञाननिष्ठप्रमातृत्वविशेषस्य व्यभिचारादित्यर्थः सकपप्रवर्तते

न३

धीन ५

शिष्टे ७

राम०

४७

प्र२

तत्र ह मत

नविनापि दर्शनादिति भावः सकृपत्वं निष्कृपत्वं प्रवृत्तिनिष्ठो विषयिता विशेषः न तु जातिः सौ शिकलानुपत्तेरिति ध्येयं ननु मास्ता
 प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वं तथापि विष्कं प प्रवृत्तौ तस्य हेतुत्वे वत जनकज्ञाने प्रमात्वनिर्णयोः वश्यमये सित इत त सौ हव इति चे
 नि३ तिष्ठ प प्रवृत्तिरिति मर्थः सै र्थ निर्णयादेवेति इदमिष्टसाधनसंभवे सवधारणात्मकज्ञानादेवेत्यर्थः अवधारणात्वं च निश्चयप
 षो विषयिता विशेषः तथा च निष्कं प प्रवृत्ता च पितस्यामथा सिद्धत्वात् हेतुत्वमिति भावः पद्यप्यप्यं यो संगतः प्रवृत्तस्य प्रवृत्त
 केष्टसाधनताज्ञाननिष्ठप्रमात्वनिर्णयापेक्षायाः पूर्वमुक्तत्वेन तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वनिराकरणाद्वारा तदनपेक्षा कपनस्य संद
 र्भविरुद्धत्वात् तथापि न चित्तादिमाध्यमिकशं को हारको नोपग्रंथः परंतु शास्त्रस्य मननादि निष्ठनिःश्रेयससाधनताज्ञाने
 ष प्रमात्वनिर्णयापेक्षायाः पूर्वमुक्तत्वेन तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वनिराकरणाद्वारा तदनपेक्षा कपनस्य संदर्भविरुद्धत्वात् तथापि
 चित्तादिमाध्यमिकशं को हारको नोपग्रंथः परंतु शास्त्रस्य मननादि निष्ठनिःश्रेयससाधनताज्ञाने प्रमात्वनिर्णयजननं हा
 रामतनादौ निःश्रेयसार्थि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन निःश्रेयसोपयोगित्वमिति सच कर्तुं राय इति भवेत्तात्पर्यात् स्थितिं कांतीं ~~सिद्धिं~~ कुरुते अथ
 प्रामाण्यज्ञानेनेत्यस्य मननादि निष्ठमो ससाधनताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयेन किमस्य तथा च निष्कं प प्रवृत्तिप्रयोजकं शास्त्रमिति मया

अत्रानुसृतत्वरूपनिर्दिष्टत्वेनोपपत्तिमात्रवेचित्येति यावत् ^{तोऽ} मपेक्षितं स्यादुक्तं २

प्र० चि०
५०

यः अग्रे वसत्रकवृत्तो दृश्या शपमभ्युपेक्षेते सैव प्रामाण्यसंशयानंतरमितादिना नैष्ठापिकेस्तन्निराकरिष्यत इति नरुचिरेष इति
अनेतु प्रमात्वावधारणां विना प्रमाणादीनां प्रमाकरणात्वरूपेणावधारणासंभवाज्जेन रूपेणातदवधारणां मास्तु इति पत्वज्ञानजन
कत्वादिनैव तदवधारणां शास्त्रात्मादिसांशयेन माध्यमिकशंको यथैव शंकते अथेति प्रामाण्यज्ञानेनेति प्रमाकरणात्वरूपेणा
वधारणेनेत्यर्थः अनुतथापि नवै प्रवर्तकज्ञाने प्रमात्वनिश्चयस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतया प्रमात्वनिश्चयोऽवश्यमपेक्षितः
सचनसंभवतु पायाभावादित्यतः ह्यप्रवृत्तिमात्र इति तस्य प्रमात्वनिश्चयस्य अग्रे व प्रामाण्यनिरापाधीनत्वादिसंभवेन
वमते प्रमात्वनिर्वापाधीनत्वादित्यर्थः पथाश्रुते प्रमात्वानभ्युपगंजामाध्यमिकेन तन्निश्चयकारणात् व्यवस्थापनस्यासंगत्वात्
तेरित्याहुः नव्यास्तनवेवंतवापि प्रवृत्त्यर्थे प्रवर्तकज्ञाने सत्तनंतरं तत्र ज्ञाने प्रमात्वनिर्वापोऽपेक्षितः सकथं स्यादुपायाभावादिति
नैष्ठापिकशंका यो माध्यमिकः समाधत्ते अथ किं प्रामाण्यज्ञानेनेति अथ प्रवर्तकज्ञानोत्पत्तिनंतरं तत्रैव प्रमात्वनिर्वापेन किमि
त्यर्थं तस्य प्रवर्तकज्ञाननिष्ठत्वेन निश्चयस्य संभवननु प्रमाणादीनामित्याभ्युपगम्य तयो रप्रतिबंधकत्वादिसंतमाध्यमिके शर्वपक्षः
नैष्ठापिकः समाधास्यति प्रामाण्यसंशयानंतरमितादिना प्रामाण्यनिरापाधीनत्वादिसंभाव्यं प्रमात्वनिर्वापाधीनत्वेन स्वीकृतं

माध्यम्यमनुवर्ति गो ३ पाठः

राम०
५०

इत्यर्थः अन्यथा प्रतिपक्षप्रत्यक्षपरस्परानुमितौ दृष्टा संगतेः न यतः पापि व्याप्तिशेषादेरनुमितिप्रतिषेधकत्वे मानाभावे दृष्टा संगतिः प्रयोजको भूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिषेधकत्वे निषेधतत्वेन तयोः प्रतिषेधकत्वमिति २

अत्रातंतथाच प्रमातृनिष्प्रपाद्यैकश्चिदुयापस्त्वपाप्यवश्यं परिहितनी पडतिसिद्धांतपितुराशयः इत्यनिरसे माध्यमिकेमी
मांसकोनेप्यापिकेन सह विवादमवतार पतिननुखत एवौ सादिनेति प्राहुः केचिन्नुननुग्रंथकर्तुः शास्त्रानुकूलप्रवृत्तसंनत
रं शास्त्रे जातैतः प्रमाणादीनां प्रमाकरणात्वादि प्रकारेण ज्ञानं भविष्यति शास्त्रानुकूला प्रवृत्तिश्च विना शास्त्रनिष्ठेष्टसाधा प्रवृत्तिरिति २
न ता ज्ञानादेः प्रमात्वावधारणं तव मतेन सैव भवति त्वं प्रमातृनिष्प्रपाद्यस्य प्रवर्तनीत् प्रमातृनिष्प्रपाद्यसंभवत्तु पापाभावादि
त्याशयेन माध्यमिकः शंकते ननु प्रमाणादीनामिति शक्यत्वादित्यस्य शास्त्रादशक्यत्वादित्यर्थः तद्विशास्त्रं हितवेति शेषः
प्रमातृत्वेति शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिजनकज्ञानस्य प्रमत्तनिष्प्रपाधीनमित्यर्थं तत्तु प्रमातृत्वावधारणं तु अत्रैवांतरासमाधत्ते अ
थेति प्रामाण्यज्ञानेनेति प्रवर्तकशास्त्रनिष्ठसाधनताज्ञानादेः प्रमातृनिर्णयेनेत्यर्थः तथाच प्रमातृनिर्णयं विनापि शास्त्रा
नुकूलप्रवृत्तिसंभवेन शास्त्रोक्तिसंभवान्न ततः प्रमाणात्तत्वावधारणमशक्यमिति भावः अग्रेच प्रामाण्यनिर्णयपाधीनत्वादि
त्यस्य तव मते प्रमातृनिष्प्रपाधीनत्वादित्यर्थ इत्यौहः प्रामाण्यसंशयोऽतिरेकनिर्णययोर्निष्कर्षप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात् प्रामाण्य
निर्णयसत्त्वे तु रिता शंकते न च यस्येति यस्य संशयोऽतिरेकनिर्णयस्येति प्रवृत्तिप्रतिबंधकावितेशास्त्रादित्यस्येति परस्परानुपपन्न
२ केचिन्नुननुग्रंथकर्तुः शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिसंनतः प्रमातृनिष्प्रपाद्यस्य प्रवर्तनीत् प्रमातृनिष्प्रपाद्यसंभवत्तु पापाभावादि
त्याशयेन माध्यमिकः शंकते ननु प्रमाणादीनामिति शक्यत्वादित्यस्य शास्त्रादशक्यत्वादित्यर्थः तद्विशास्त्रं हितवेति शेषः
प्रमातृत्वेति शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिजनकज्ञानस्य प्रमत्तनिष्प्रपाधीनमित्यर्थं तत्तु प्रमातृत्वावधारणं तु अत्रैवांतरासमाधत्ते अ
थेति प्रामाण्यज्ञानेनेति प्रवर्तकशास्त्रनिष्ठसाधनताज्ञानादेः प्रमातृनिर्णयेनेत्यर्थः तथाच प्रमातृनिर्णयं विनापि शास्त्रा
नुकूलप्रवृत्तिसंभवेन शास्त्रोक्तिसंभवान्न ततः प्रमाणात्तत्वावधारणमशक्यमिति भावः अग्रेच प्रामाण्यनिर्णयपाधीनत्वादि
त्यस्य तव मते प्रमातृनिष्प्रपाधीनत्वादित्यर्थ इत्यौहः प्रामाण्यसंशयोऽतिरेकनिर्णययोर्निष्कर्षप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात् प्रामाण्य
निर्णयसत्त्वे तु रिता शंकते न च यस्येति यस्य संशयोऽतिरेकनिर्णयस्येति प्रवृत्तिप्रतिबंधकावितेशास्त्रादित्यस्येति परस्परानुपपन्न

२ केचिन्नुननुग्रंथकर्तुः शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिसंनतः प्रमातृनिष्प्रपाद्यस्य प्रवर्तनीत् प्रमातृनिष्प्रपाद्यसंभवत्तु पापाभावादि

त्या २

भावाए

प्रा. २

विद्वत्सलियं ४

मिचाराभावसंशयस्यापि न्यप्रतिविश्रया प्रतिबंधत्वात् अमिचारात्तिरेकज्ञानमादाप्यादिज्ञानेन न्यमिचारः न च पक्ष
तिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वं तत्पर्याप्तवच्छेदकताकत्वं तद्वत्पक्षेदकत्ववाच्यावेदशीतासिद्धिस्वरूपासिद्धिनिश्चिताप्रामा
ण्यकव्याप्तिरतिरेकज्ञानत्वादिनैव प्रतिबंधकत्वात् इति चेद्यथा भावनिश्चयत्वस्य ग्राह्याभावज्ञानत्वयदीतया ग्राह्याभाव
निश्चयप्रतिबंधे ग्राह्यविशिष्टज्ञानेन न्यमिचार इति वाच्यं पदनिश्चिताप्रामाण्यकपक्षमितावच्छेदककपक्षमिवच्छिन्नमिति
रेकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबंधकताकत्वं तद्वत्पक्षेदककपक्षमिवच्छिन्नप्रकारकज्ञाननिष्ठतद्वत्विशिष्टनिश्चय
त्वावच्छिन्नकारणताकमिति विवक्षितत्वात् साध्ये च तद्वत्विशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वं तादृशनिश्चयत्ववच्छेदकताकत्वमा
त्रं न तु पर्याप्तत्वपर्यंतं योजनमावाच्छेदकताकत्वसाध्यविकलतापक्षे न ज्ञातृहीताप्रामाण्यकव्याप्तिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्
स्य तथाप्यनुमितौ व्याप्तिविरहज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेलाघवाव्याप्तिज्ञानत्वेनैव तद्वत्हेतुत्वं प्रतिबंधकत्वादेव व्याप्ति संशयाद्
नुमित्यनुत्तादसंभवात् तथा च साध्यविकलताकत्वमिचारात् न च ज्ञानत्वेन तज्ज्ञानहेतुत्वमेव साध्यमिति वाच्यं निश्चयपक्ष
पादानुपपत्तेरिति चेन्न धर्मो वद्विषयाप्यनवति संशयसत्त्वेपिरूपान्तरेण धर्मितावच्छेदकव्यतिरेकैराव्याप्तिनिर्णीयादनु

त २
इस्यैव विभक्तिगकानुमित्यनुपादेः १

प्र० चि०
५२

मिमुससाधमत्वावच्छिन्नलिंगकवस्तुमिति प्रत्येवधमत्वावच्छिन्नविशेषकवन्निष्ठासि विरहज्ञानस्य प्रतिबंधकतया धर्मोव
द्विष्ठाप्योनवेतिसंशयसत्वेधमत्वावच्छिन्नलिंगकवस्तुमित्यनुसादेषिधूमलिंगकानुमितिसामान्यवारणापधूमलिंगकवस्तु
मितिसामान्यप्रतिधूमलिंगकवन्निष्ठासि निश्चयत्वेनैव हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् तद्वस्तुतस्तत्त्वसमानाधिकारात्तादृशनिश्चया
वहितोत्तरस्वरूपमतिकृतरूपं प्रत्येवधानयद्विज्ञमत्वमेवात्र साध्यतावतापि भगवत्यापारापनिश्चयमादाय सिद्धसाधना
भावात् न चैवमपि प्राप्य विषयकेष्टसाधनतादिनिश्चयजमप्रवृत्तिर्यक्तावंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकाचछे
दकाचछेदेन साध्यसिद्धे रदेषतात् एतेन निष्पन्नप्रवृत्तिं प्रतिपत्त्या एव ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं ननु प्राप्य निश्चयत्वेन प्राप्य संश
पेतदनुसादस्य एव कृत्वा प्राप्यमावज्ञानप्रतिबंधकतयेवोपपत्तेः निश्चयत्वत्पदकदत्तस्य विशेषणविशेषभावं विनि
गमकाभावान्निश्चयत्वेन हेतुत्वेपि गुरुकार्यकारणभावद्वयवृत्तकत्वात्तथा च निश्चयत्वेन हेतुत्वसाध्यत्वे वाच्यः सुवम
नुमितिसंशयपि व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वान्निश्चयत्वेन व्याप्ति संशयादनुमित्यनुसादस्य लाघवाद्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हित्वा मावादिसंशयनपरमशैल्येवानुमितिहेतुत्वात्तदभावदेव संभवात्तत्त्वत्वेवानुमितेः सर्वसिद्धतातयाप्येव संशयात्मक

राम०
५२

अर्थ २ त २

परमार्थस्य अपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताभावादिस्यपि निरस्तमिति मावः हेतोः स्वरूपासिद्धिमाह तत्संदेह इति इष्टसाधनानि
यत्तु पे प्रामाण्यसंदेहे सतीत्यर्थं संदेहेनेति तत्र मिष्टसाधनतासंदेहस्यैवोत्पादेनेत्यर्थः अर्थान्तिम्यपादेवेति इदमिष्टसाध
नमेवेत्येवधारणात्मकमिष्टपविरहादेवेत्यर्थः पूर्वमन्तमिष्टपक्षनावधारणात्मक इति मावः अप्रवृत्तेरिति निष्कर्षप्रवृत्ति
विरहात्तपत्तेरित्यर्थः निष्कर्षप्रवृत्तावधारणात्मकमिष्टपक्षेव हेतुत्वादिति भावः तत्र तिष्ठंम्यप्रवृत्तौ तयोः प्रामाण्यसं
स्युसंशयं घटितिरिति श्रवणं योजनं पञ्चावधारणात्मकज्ञान एव प्रामाण्यप्रवृत्तिवाररतापप्रामाण्य
भावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमावश्यकं तत्र प्रवृत्तिवारणाया प्रामाण्यज्ञानविरहाविशिष्टावधारणात्वेनैव हेतुत्वं तदुपमा
ण्यभावज्ञानप्रतिबंधकमिति वाच्यं अत्र प्रामाण्यज्ञानविरहायां वधारणा यो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमर्त्तभावेन तद
पे स्यात्तद्वत्वाद् प्रामाण्यज्ञानस्यैव प्रतिबंधकतो विस्मादिति चेन्न अवधारणा रण्यत्मकविषयिताविशेषस्य स्वरूपसत्तएव
स्वाश्रये प्रामाण्याभावज्ञानप्रतिबंधकतया तत्र प्रामाण्यप्रवृत्तौ नानुसृत्य प्रामाण्यमात्रः वस्तुतस्तव्यासभावज्ञानस्या
तुमिप्रतिबंधकत्वे मानाभावाद्दुष्टतासिद्धिः न च प्रयोजकीभूताभावप्रतिपोगीरूपप्रतिबंधकत्वं हेतोर्विशेषप्रामाण्यमिति वाच्यं
तेरि २२

ली ९

प्र. चि०
५३

इत्येवमेव साधनं

नि०

न्यायप्रयोजकत्वात्पक्षतर्कयोक्तनुगतत्वेन दृष्टान्ताभावाच्च नवव्यतिरेकेतसुलभो दृष्टान्त इति वाच्यं प्रामाण्यनिश्चयपक्षे
तदेतत्त्वस्य क्वाप्यप्रसिद्धासाधप्रसिद्धभावेतव्यतिरेकदृष्टान्तस्याभावात् इत्येव दृष्टान्तस्य प्रामाण्यसंशयनिर्णयमि
ति स्वरूपं पूर्वोक्तसन्नेष्टसाधनतादिनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयभावेतत्प्रामाण्यसंशयजनकसकलकारणसमधानानंतरमिति यर्थः
इत्येव प्रामाण्यनिश्चयपाथीतत्वादिति प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिद्वारा प्रामाण्यनिश्चयपाथीनत्वादित्यर्थः तथा च इष्टसाधा
नतायवधारणां प्रति पूर्वोक्तसन्नेष्टसाधनतादिनिश्चये प्रामाण्यभावज्ञानस्य प्रतिबंधकतया न निवृत्तये प्रामाण्यनिश्चययोः कश्चित्
पेक्षित इति भावः पेक्षितमिमांसकद्वारा माध्यमिकभूतं निराकर्तुं मोर्मसकतमुत्थापयति न चिति स्वत एव स्वकीयेभ्य
एव स्वजनकतामग्रीत्स्वजनसमग्रसमग्रसामग्रीत्स्वजनज्ञाततालिंगकानुमितिसौम्येभ्य एवेति पावत्स्वजन्येति स्वप्र
तत्त्वज्ञाततयोविशेषणं च म्याजमेत्वमर्थः तन्निरूपणं स्वस्मिन् प्रामाण्यनिश्चयपाथीनत्वात् स्वस्मिन् प्रामाण्यनिश्चयपक्षे
पावत्स्वजनस्यैव स्वप्रामाण्यविषयकतया स्वजनकतामग्रीत्स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चयपाथीनत्वात् स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चयपाथीनत्वात्
षपकलोक्तिप्रसक्तस्य स्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकतया स्वजनसमग्रसमग्रसामग्रीत्स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चयपाथीनत्वात् स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चयपाथीनत्वात्

के

मा

ग्राहि२

राम०

५३

ट्या

प्रा

तस्यातीदृशतयाप्रसक्त्यासंभवेन स्वजन्मज्ञाततालिंगकानुमितिसामग्रीस्वनिष्ठप्रामाण्यनिष्ठापिकेति भंदाः ज्ञातताचज्ञातइति
प्रतीतिविद्यो ज्ञानजमे विषयसमवेतः प्राक्यापरनामदार्थविशेषः ताद्विगेवेमागपानुमानप्रकारंतु अये विवेचपिष्या
मः संवादिमंभ्रातोइति प्रवृत्तिजतकत्वादिहेतुना प्रामाण्यग्रहइति तुनेपोपिकाः तद्वैतुकप्रामाण्यबुमितिस्तसकतमीमांसा
कातामपिसम्माताइतिमतभेदोदृष्टव्यः केचित्तु स्वतएव स्वकीयेनैव स्वस्वजन्मज्ञाततालिंगकानुमितिसमतमेनैवेति पावतस्वसा
पितादात्मसंबंधेन स्वकीयत्वं जन्मत्वं तृतीयार्थः तन्निरूपणमित्यस्य च स्वनिष्ठप्रमा व्यवहारइत्यर्थः पक्षात्तृतीयार्थोऽभेदः
स्तन्निरूपणमित्यस्यास्वनिष्ठप्रामाण्यनिष्ठापयइत्यर्थइत्याहुः केचित्तु स्वतएव स्वकीयनिष्ठापेनैव स्वस्वजन्मप्रसक्त्या स्वजन्मज्ञा
ततास्ति लिंगकानुमित्यात्मकमनमनिष्ठापेनैवेति पावत तन्निरूपणमित्यस्य च स्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकत्वमित्यर्थइत्याहुः
ननु च प्रामाण्यं तादृशानमतमेनैव संतवेति न विप्रतिपत्तिः नैपापिकमते गुरुमिच्छमरेचज्ञातताया अनभ्युपगमेन विधिकोटेर
प्रसिद्धत्वात् एवं मदनपेपि ज्ञानस्यातीदृशतया स्वजन्मप्रसक्त्या प्रसिद्धानविधिकोटिप्रसिद्धिः तथाच वैविप्रतिपत्त्यसंभ
वात् कथं विवादप्रवृत्तिरित्यत आह तन्न विप्रतिपत्तिरिति तत्र प्रसाधारणस्वकीयत्वात् त्वेविषयिणो विप्रतिपत्तयस्तर्थाः प्रिया

प्रसक्त्या नय

मतत्र ९

न३

प्र० वि०
५४

तस्यपक्षेपि

ल

३

न

न

ह

दि३

पारातुबंधिविषयित्वसम्पत्त्यर्थः ज्ञानप्रामाण्यमित्यादि ज्ञानप्रामाण्यं न दप्रामाण्यग्राहिकायावती ज्ञानग्राहिकासामग्रीतज्ज्ञानग्रह
विषयान्वेस्यार्थः विधिकोटिर्भिर्मांसकत्रपाराणां निषेधकोटिश्चनेयापिकानां विधिप्रसिद्धिस्तद्व्यप्याण्यमेरातत्रज्ञानेतज्ज्ञा
नविषयेयत्वादौ ज्ञानत्वेवात्रप्रामाण्यमात्रास्पृश्यत्वेऽर्थाद्वृत्तितद्वृत्तितत्त्वकारकत्वरूपप्रामाण्येऽंशतोवाधरतिपक्षे ज्ञानपदं
तथा च ज्ञातमिष्टप्रामाण्येस्पृश्यत्वान्न बाधः पद्यपि प्रशङ्कसमभिव्याहृतेन माधोनुनातद्वृत्तितत्त्वकारकत्वरूपपदव्यतिरेकविशेषविशि
ष्टज्ञानप्रामाण्यतेभावमुक्तं न हि तत्प्रत्ययेन तादृशज्ञानत्वं प्रामाण्यत इति प्रामाण्यपदेनैव ज्ञातद्वृत्तितत्त्वकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वं
लाभान्स्पृष्टेष्टाद्वृत्तित्वसंभवेनैष्टाद्वृत्तितत्त्वकारकत्वेवाभावेन ज्ञानपदमत्र व्यर्थं तथापि तद्वृत्तितत्त्वकारकत्वविशिष्ट ५५
ज्ञानत्वं मत्र प्रामाण्यपदार्थः ज्ञानत्वभागस्य व्यर्थत्वात् तत्त्वज्ञानत्वांशे स्वतः परतो चेति विवादाभावात् तद्वृत्तितत्त्वकारकत्वस्य
तद्वृत्तित्वमन्वेष्टे ज्ञानमन्वेष्टेन च भिन्नतर्पेदस्य तज्ज्ञानपरत्वावश्यकत्वेन ज्ञानत्वांशोपादानेऽपि ज्ञानांतरवर्तितद्वृत्तितत्त्वकारकत्वं शतो मातया
वाधतादवस्थाततस्तत्तेष्वनुव्यवसायात् तद्वृत्तितत्त्वकारकत्वज्ञानत्वयोः स्वातंत्र्येण विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति भावेन ज्ञाने प्रकारतया तद्वृत्ति राम०
तत्त्वकारकत्वस्य वैशिष्ट्यसंबन्धेन ज्ञानत्वे प्रकारत्वात् ५४
३ केनापि तद्वृत्तितत्त्वकारकत्वेन विशिष्टस्य ज्ञानस्य यावत् ज्ञानग्राहकसामग्रीयाद्यत्वाभावेन
वाचापत्यासाध्यज्ञानप

अविज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं वेत्यादि क्रमेण तत्तज्ज्ञानस्य तत्तत्प्राप्तादप्यनार्यविप्रक्षिपन्ति न च तद्वति
तत्प्रकारकत्वमिव तत्तेनोपादीयता ॥३॥

[illegible]

सायान्यतोः

प्र० चि०

५५

तत्प्रमा

दि

कलसाध

स्वाभावेतवाधायनेनपावतज्ञानवृत्तिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वंघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वेनापावतस्वाप्रपज्ञातग्राहकस्य
अथीप्रार्थनवेसादिविप्रतिपत्तिशरीरंस्वपदंयहीभूतघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिरंनचज्ञानपदसमाप्तिभिद्याहृतप्रामाण्य
पदेनापिबुचिद्यासिज्ञानादिवृत्तिप्रमाकरणात्वबोधनात्कुतस्तस्यतादृशप्रमात्वतात्पर्यग्राहकत्वमितिवाच्येसामान्यज्ञानप
दसमभिव्याहारस्यतात्पर्यग्राहकत्वमभिव्यारित्वेपिअभिव्यारास्पृष्टिदशायांततसदत्वेनवातादृशप्रमात्वतात्पर्यग्राहकत्व
संभवात्अथवाचिवादिपददिर्भोजनगमनप्रकरणादेष्वापितासर्प्यग्राहकत्वानुपपत्तेरितिनाकाप्यनुपपत्तिःवस्तुतस्तद्वदत्त
वतिघटत्वप्रकारकत्वादेज्ञानेष्टादिसारणस्येकत्वेपिज्ञाननिष्ठघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वतौदिनासाध्यसिद्धेहृदेषपानपसेज्ञा
नपदवैयर्थ्यमित्येवतत्वंकेचित्तुतद्वदित्तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वेनपश्यतातच्छार्थस्यप्रकारभेदेनभिन्नतयासर्वेषांविशिष्टो
पादभावात्कत्वात्किंतुप्रामाण्यपदार्थत्वेनैवपश्यतंतथाचप्रमाकरणात्वस्यापिप्रामाण्यपदार्थत्वेनतज्ज्ञातोवाच्यवाक्यापज्ञातपद
तदुपादातौनेचज्ञाननिष्ठप्रामाण्यपदार्थस्यपश्यतात्प्रमाकरणात्वस्यचज्ञाननिष्ठत्वान्नबाधःसाधेवज्ञानपदस्वाप्रपज्ञातपरमिताः
तदसत्प्रमाकरणात्वस्यापिआप्तिज्ञानादिवृत्तिज्ञाननिष्ठत्वात्विशेषात्प्रकारकत्वादेरपिज्ञाननिष्ठप्रामाण्यपदार्थत्वात्तज्ज्ञातो
राम० ५५

स्वर

के३

मा३
प्र४
का
कोटो

तो वाधस्य दुर्वारत्वाच्च न ज्ञाननिष्ठत्वे ज्ञानमात्रनिष्ठत्वं प्रमाकरणात्वादिकं च न तथा तस्य स न प्रमत्तिरिति वाच्यं आदि ज्ञाना
 दितिष्टानुमित्यादिरूपप्रमाकरणात् व्यक्तेस्व विशेष्याह मप्रकारकज्ञानत्वस्य च ज्ञानमात्रनिष्ठत्वेन तत्र वाधस्य दुर्वारत्वात् तत्त्वत्वा
 नुगतस्याप्येवात्र साध्ये स्वयदेनाद्यत्वं वतिष्ठत्वं प्रकारकात्वाद्ये कोपादने परचांशतो वाधस्य दुर्वारत्वाच्च अतएव प्रामाण्यप
 दार्थत्वेनेवावप्यज्ञातं प्रमाकरणात् विशेष्याह प्रकारकत्वादेवावधिवा रणापत्तानपदं प्रवृत्तिहेतु ज्ञानविषयपदं प्रमाकरणात्
 विशेष्याह तत्र प्रकारात्वादिकं तु न तथा लाघवात् न ह्यतितत्पारकज्ञानत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात् साध्ये च ज्ञानपदं स्वाप्रप
 रमेवेति कस्य विषयवपितमप्यप्रस्तस्वत्वस्यानुगतस्याभावेनांशतो वाधस्य दुर्वारत्वात् इति क इदं ज्ञानं प्रमोत्तममिति सामाग्रीया १६
 त्यत्वमाहायविधौ सिद्धसाधनवारणापसर्वमिति ज्ञानजनकसामग्रीयात्यत्वस्य ज्ञानगोचरयोमिज्ञानजनकसामग्रीयात्यत्वस्य
 सर्वत्र सत्त्वा निर्वेधकोटोरप्रसिद्धे च स्पष्टमाणा प्रकारिता विशेषस्य विधिकोटित्वेन निर्वेधकोटौ वाधस्य वारणापपावदिति साम
 यो विशेषाणां च तादृशयावत्सामग्रीजनमग्रहोऽप्रसिद्धः शाब्दानुमित्यादिसकलसामग्रीजनत्वस्य कुत्रापि हेभावादिति वाच्यं
 तादृशसामग्रीतमापकस्वशाहकत्वात् त्वस्य विवक्षितत्वादिति प्रांचसेदसत्त्वत्वस्यो नुगतस्याभावात् तत्त्वपदस्य दृष्टानपर

तत्र प्रमाणात्प्राक्कालीनविषयेकस्मात्प्राप्तिर्ग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन यद्दृष्टमसिद्धं तद्व्याप्यत्वेन प्राप्तात्प्राक्कालीनस्य
दक्षिणतः कालाच्चतया आत्मनश्च प्राप्तात्प्राक्कालीनस्य ज्ञानात्प्राक्कालीनस्य च तद्व्याप्यत्वेन प्राप्तात्प्राक्कालीनस्य

न ग्राहकसामग्रीत्वव्यापकजनकतानिरूपकग्रहविषयत्वमर्थस्ति वाच्यं तज्ज्ञानग्राहक

प्र० वि० त्वेयमेवाद्यात्पक्षीभूतप्राप्तात्परात्वेसाध्याप्रसिद्धेतादृशग्राहकत्वव्यापकत्वस्यैवसम्बन्धेनसामग्रीपदवैयर्थ्यापत्तेरुक्तं
५६ मा तेनप्राक्कालग्राहकताकत्वंतज्ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वव्यापकत्वंनवेत्तत्रतासम्बन्धमिस्यपिदिशसामग्रीपदवैयर्थ्यापत्तःपक्षेतज्ज्ञानतत्त्वसि
५७ त्विशेषणवैयर्थ्यापत्तेरुक्तंनचतज्ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वस्यशाब्दानुमित्यादिसकलसामग्रीनिष्ठत्वेनतादृशग्राहकत्वसिद्धिर्भवत्युक्तं
५८ दक्षिणतः कालाच्चतया तत्प्रावदित्तिरमग्रहविशेषणीतथाचतदृशप्राप्तिर्ग्राहकतज्ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्ममपावद्ग्रहविषयानवेत्तर्थः
स्याप्रसिद्धेः ५ तज्ज्ञानग्राहकात्मादिजन्मपावद्ग्रहविषयत्ववन्नीमाद्यवभायादृष्टसामग्रीत्वेत्येकमेवपत्रज्ञानग्राहकसामग्रीजन्मोग्राहकसाम
म६ ध्याप्रसिद्धिर्वावर्तपिदुर्वनमित्तिवाच्यतावत्तदस्यव्यापकतापरत्वात्तथाचप्राप्तात्प्राक्कालीनविषयितासंबन्धेनतादृशसामग्रीजन्मग्राहक
५९ व्यापकत्वंनवेत्तर्थःव्यापकत्वंनवेत्तर्थःप्राप्तासंबन्धसामान्यावच्छिन्नायातद्विच्छेदोमाभावाप्रतियोगितावच्छेदकतातद्युक्तंयथासामग्री
पदस्यपावत्कारणावाचितपातज्ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्मग्राहस्याप्युक्तमेवाप्रसिद्धिःनचसामग्रीपदंज्ञानमावपश्यमित्तिवा
अज्ञानभावस्यैवैतन्मुपगमादित्वेनज्ञानग्राहकसामग्रीजन्मग्रहत्वपदेनतज्ज्ञानग्राहकत्ववृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणातानिरूपि
तकार्यताप्रपञ्चग्राहकस्यविवक्षितत्वात्तज्ज्ञानग्राहककारणातविषयादेज्ज्ञानित्वेनकारणातमाद्यैवप्रसिद्धानवेत्तज्ज्ञानग्रहस्य

२३

न

राम०

५६

२२

त२

त५

ग२

प्रथमोऽङ्कात् अन्यथा तज्ज्ञानमाह कसामग्रीजमग्रहस्य तज्ज्ञानग्रहस्य तया १
प्रापनस्तोनग्रहविषयस्यैव सम्यक् १

ननु त्रिकार्यताग्रहमेव सम्यक् कथं मधिकमिति वाच्यं पथासन्निवेशे वैषम्यमग्रीजमतविशेषणस्यापि वैषम्यं पातदि
येन स्पष्टमप्यमारात्वाद्येति वाहुः केचित्तु पावत्वं तज्ज्ञानमाह केस्य ग्रहधात्वर्थस्य तज्ज्ञानविषयग्रहस्य विशेषणेतथा च यावा
तज्ज्ञानतस्तत्त्वमेकजनकसामग्रीजमग्रहविषयोनवेत्यर्थः तत्त्वमेकजनकमादिजमग्रहविषयस्य माहापविधौ सिद्ध
साधनस्य निषेधेऽसिद्धेऽप्रवारणापसामग्रीति न च योगितानानंगिकत्वं ज्ञेयं यत्रैक एव ज्ञानग्रहस्य तज्ज्ञानाप्रसिद्धिरिति वा
अतस्तज्ज्ञानप्रामाण्ये पक्षी कुरोपावत्तदस्य वैषम्यं नानुपादेयत्वात् तज्ज्ञानमाह केस्य ग्रहधात्वर्थस्य तज्ज्ञानविषयग्रहस्य विशेषणेतथा च यावा
नकसामग्रीजमग्रहप्रवेशेनेति वाच्यं पथासन्निवेशे वैषम्यमप्यभावादित्याहुः इदं ज्ञानं घटत्ववर्णितत्वं प्रकारकत्वाभाववदित्या
दिपक्षीधृतप्रमाताभावप्रमात्मकतज्ज्ञानं हसामग्रीयावदंतर्गततया प्रतिबंधकवशेन प्रामाण्यं ग्रहाधवारणापतदप्रामाण्या
ग्राहकेतिरहत्त्वपावत्वस्य सामग्रीविशेषणमेवं तथा च तदप्रामाण्यग्रहाजनकेत्यर्थः पावत्वस्य प्रथम
ग्रहधात्वर्थेऽग्रमग्रहधीत्वर्थे वा विशेषणत्वापक्षे तु प्रथमग्रहधात्वर्थस्यैव विशेषणेतथा च तदप्रामाण्याविषयकं तर्कतत्
दं विशिष्यमस्मिन्नप्रामाण्याभावयस्त्विवापतदप्रामाण्ये तस्यैव तज्ज्ञानप्रामाण्याभावेत्यर्थः प्रथमप्रामाण्यस्यैव कस्यामावादेत क

इदं ज्ञानं निष्प्रकारकं इदं निर्विशेषकं इत्यादि तान् ग्रह सामग्र्या प्रतिपादि विधया पि प्रामाण्याग्रहाद्वयः एवं गुरुनये इदं ज्ञानेन प्रमेति प्रमाणाभाव
प्रमात्मक ज्ञानग्रह सामग्रीभावापि बाधः तन्मते प्रमाणाभाव इत्येव प्रामाण्याभाव स्मरणेन यत्पर्युक्तम् १०

40

प्रामाण्याभावात्परत्वात्पथोक्तवाधतादवस्थात्तन्वत्तथापिप्रमात्वाभावश्चमो नरोत्तमज्ञानग्रहजनकसामग्रीनादृशत
ज्ञानग्रहवासमादापवाधोदुर्विदितित्वाच्च पूर्वप्रमात्वाभावश्चमत्वेतदुत्तरोत्तमज्ञानग्रहस्यापिप्रमात्वाभावाच्चिषयक
त्वाच्चपक्षत्वेनतदप्रामाण्यायाहकपदेनैववारणात्तन्ज्ञानग्रहपदेनतज्ञानग्रहविशेषस्यैवंविवक्षणीयतयाप्रमात्वाभाव
श्रामोतमेतन्मनुमिसांमकतज्ञानग्रहमादापरोषाभावात्तथावात्तदप्रामाण्यायाहकत्वंतदप्रामाण्यायाहकत्वंतदप्रामाण्यायाहकत्वं
वैशिष्ट्येवैशिष्ट्यसामग्रीविशेषणत्वमेवस्यसाव्यवहितोत्तराण्यतरस्यावच्छेदेनैकात्म्येनित्वमितिपथा
श्रुतातुपापिनःतद्वत्तदज्ञानंघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाभाववदित्यादिभ्रमात्मकज्ञानग्रहसामग्रीपिप्रतियोगिविध
पाप्रामाण्यायाहजनतात्तामादापवाधानात्तन्वत्तथाभावाभावग्रहस्यप्रतियोगिविधयोप्रामाण्यायाहकपदंअप्र
माण्यायदस्यभ्रमत्वपरत्वादितिवाच्यंस्वरूपतोश्चमत्तयहस्यप्रमात्वग्रहाविरोधित्वेनतत्सामग्रीप्रमात्वग्रहजननेवाध
काभावात्प्रमात्वविरोधित्वेनप्रमात्वाभावावच्छेदकत्वेनचभ्रमत्वग्रहस्यतुप्रमात्वविषयकत्वनिषेधेनतत्सामग्रीमादापापि
वाधाभावात्तत्सांपदापिकास्तत्त्वाभावश्चमत्तयहस्यप्रामाण्यायाहकत्वंतदप्रामाण्यायाहकत्वंतदप्रामाण्यायाहकत्वं
स्वरूपसामग्रीप्राप्यप्रचारमग्रहभावाच्चविशेषणत्वमेवतुस्यस्यसाव्यवहितोत्तराण्यतरस्यावच्छेदेनैकात्म्येनित्वमिति
प्रामाण्याविषयकत्वेतिरेतानेभ्रमदितित्वाज्ञानग्रहस्यप्रमात्वाविषयकत्वात्तत्तत्सामग्रीमादायप्रकारणाय ४
किंचतद्विशेषणवारानेपिदत्तानेनिष्प्रकारकमिदंज्ञानेनिर्विशेषकमित्यादिज्ञानग्रह (बाधे) सामग्रीप्रतियोगिविधमापिप्रामा

त्रे
वि
कर

राम०
५७

एषाग्रहेणवापस्यपुर्वीयवान् २

प्र० वि०
५८

तिलुससप्तमी कंतथा वसामयी विशेषरापक्षेत स्मिन् ज्ञाते विशेषराता विशेषसंबंधेन तत्प्राप्यापविरोधि प्रकारक
ग्रहाजनकेत्यर्थः अतः अवसापादिसामग्री चैतज्ज्ञाने विशेषराता विशेषसंबंधेन प्रामाण्यविरोधितो घटत्वादेर्न ह जति
केतिना सिद्धिः प्रथमग्रविशेषरात्वय हेतुत्तस्मिन् ज्ञाते विशेषराता विशेषसंबंधेन तत्त्वकारकत्वात् तस्यापविरो
धि प्रकारकत्वं ह भिन्नेत्यर्थः अनु अवसापादिस्मिन् विशेषराता विशेषसंबंधेन ज्ञाने प्रामाण्यविरोधि घटत्वादि प्रकार
रक इति ना सिद्धिः अनु अवसापादौ समवर्षसंबंधेन निरुक्त प्रामाण्यविरोधिनो ज्ञाते तस्य प्रकारत्वादि विशेषराता वि
शेषराता विशेषसंबंधेनेति न च तथापि तज्ज्ञाते घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादि विरोधित्वेन तदभावावच्छेदकत्वे
न वा तज्ज्ञानी पद्यदिविषयकत्वात् प्रामाण्ये घटत्वप्रकारकत्वादि भिन्नात्मकतज्ज्ञानग्रहणकता मप्राप्त ज्ञानविषया
मात्राया ग्रहादयः न ज्ञानी पद्यदिविषयकत्वादेर्वस्तुता प्रामाण्यविरोधित्वाभावेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोधप्रकारक
त्वस्य तत्रापि सत्त्वादिविषयकत्वात् तत्रापि प्रतिबोधि विध्या प्रामाण्यभावेन बाधावात् तज्ज्ञाने प्रामाण्याभाववत्त्वभावे बाधका
भावेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोध्या ह कत्वस्यासत्त्वात् तज्ज्ञाने निष्कारकत्वति विशेषकत्वादि व्यापत्वेन तदव
न

राम०
५८

ह२

सा ३

येदकत्वेतवातज्ञातीपद्यविषयकत्वघटत्वप्रकारकत्वादिसमात्मकतज्ज्ञानग्रहसाम्यातज्ञानजिष्णुप्रामाण्याग्रहादधः
 नत्रप्रतियोगिविधुपापिप्रामाण्यभावादिति निरस्तं नत्रज्ञानेतिष्णुकारकत्वादेरपिभावेवाधकाभावेनतज्ज्ञानेप्रामाण्य
 विरोधियाकत्वस्मेवसत्वात्नचघटत्वप्रकारकत्वघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नोभाववादेप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहतत्वेसा
 मग्रीमादापवाधःज्ञानेशभासपविरोधग्रहकत्वस्यतत्रापिसत्वादितिवाच्यंतादृशज्ञानप्रामाण्यस्यापस्यत्वात्तज्ज्ञानव्यक्ति
 सिद्धप्रामाण्यत्वेनैवपस्यत्वात्तज्ज्ञानैवज्ञानेकदापिनप्रामाण्यविरोधियहस्तज्ज्ञानेप्रामाण्यविरोधियहप्रसिद्धातय
 ग्राहकाप्रसिद्धिरित्यपिनिरस्तं तज्ज्ञानप्रामाण्यपक्षीकरोतदप्रामाण्याग्राहकविशेषरास्यसाधेअनुपादेयत्वात्तपक्ष
 भेदेनैवसाधमेवतनचैवंपत्रज्ञानेशप्रामाण्यविरोधिसंज्ञानेनतज्ज्ञानेनसिद्धप्रामाण्यस्यापस्यत्वमेवास्तुतदप्रामाण्याग्राहकत्व
 विशेषणेतैतिवाच्यं पक्षत्वेनसंग्रहसंभवेऽसंग्राहकत्वस्याप्यत्वात्तन्ननुतथापिगुरुत्वेपदज्ञातंतिष्णुकारकंनिविशेय
 कमिसादिभ्रमाकज्ञानग्रहसामग्रीमादापवाधताद्वरुणैर्ज्ञानेतिष्णुकारकत्वादिसमस्यइदंज्ञातानुभवमिष्णुकारकत्वात्त
 अदिस्मरोगभयरूपतयातत्सामग्रीअपितज्ज्ञानेशप्रामाण्यविरोधग्रहकत्वात्तत्वंतन्नपेइदंज्ञानंप्रमाइदंज्ञानेप्रमाताभावव

त्यादि३

त५

ति४५

विदंज्ञाने३

त

हयमेवेति न वाच्यः व्यवहारश्च तादृशो ह्यदिरेव न च तथापि यत्र तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिप्रकारक
 ५ ग्रहो जातस्तज्ज्ञान्यवहारस्तज्ज्ञानः तज्ज्ञान

प्र० वि०
 ५॥

इति प्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहसामग्रीमादापापि बाधस्तदवस्थः तन्मते प्रमात्वाभावादिभ्रमस्य दृढं ज्ञातानुभवशराणाभावा
 दिप्रमाणोभयरूपतया तत्सामग्र्या अपि ज्ञाने प्रामाण्यविरोधग्राहकत्वात् इदं ज्ञानानुभवसामग्रीरूपापास्तज्ज्ञानग्रा
 हकसामग्र्या प्रतियोगिविधयापि प्रामाण्यग्राहकत्वादप्रामाण्यस्मृतिसामग्र्या एव तथात्वादिति चेन्न तज्ज्ञाननिष्क
 प्रामाण्यविरोधिप्रकारकग्रहदेतज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यविरोधिप्रकारकव्यवहारजनकग्रहस्योक्तत्वात् स च युनेरे
 व पेक्षमस्यात्ताभिषिक्तज्ञाने प्रामाण्यपक्षी कुरतो साध्याहकांत विशेषणोपादाने असिद्धिः तदनुपादने च बाध इति वा
 व्यंतज्ज्ञान प्रामाण्यस्यापक्षत्वादिसाहस्य इति ईदृज्ज्ञानं निष्प्रकारकं भ्रिमादिभ्रामात्मकतज्ज्ञानग्रहस्यापि निर्दिष्टतावच्छे
 दकं प्रामाण्यविषयकत्वे बाधकाभावेन तदप्रामाण्याग्राहकं विशेषणानुपादानेपि बाधाभावात् वह्नो तज्ज्ञान प्रामाण्या
 तां पक्षवहिर्भावसंगच्छसामामतः पक्षसाध्यमते पक्षसाध्यवहिर्भावस्यैवासंभवश्च न व्याकृतादुशसामग्रीजमग्रहविष
 पत्वमात्रं न साध्यं तथा सति प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादिपक्षिचित्संबन्धेन प्राकारकत्वत्वादिपक्षिचिदू
 पेरावाज्ञाने प्रमात्वप्रकारकत्वेन चाद्यौ तरापत्तेः घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य घटत्वप्रकारत्वानतिरिक्तत

तया

मिदं ज्ञानं
 निविशत्यर्थं

राम०

५॥

५४

संबंधेन प्रामाण्यमप्यप्युक्तसिद्धिः परितः साध्यो ज्ञानपदे सामान्यतो यत्समति घट्य प्रकारकस्याप्युक्तज्ञानपरं तदा तदा श्रयो भूता विभावति तानानि
तत्तज्ज्ञानस्य विशिष्टता ज्ञानविशेष्यता निरूपितविशेषणता विशेषित्वभावेन प्रामाण्याविशिष्टप्रामाण्याप्युक्तप्रकारिता ५

यासिद्धसाधतापत्तेः मापतपेप्यनुववसापेयत्वारिप्रकारकमाताभ्युपगमात्तद्विदंज्ञानं प्रमानवेतिसंशयानुपपत्तावि
धिकोटि निराकरणानुपपत्तेः पथा कथंचित्यमात्रज्ञानसत्त्वं पितादशसंशयसंभवात् किंतु तज्ज्ञानत्वविशिष्टता निरूपि
तविशेषणताविशेष्यसंबंधावच्छिन्नाया विशिष्टप्रामाण्याप्युक्तप्रकारिता पांचज्ञानत्वीयप्रकारिता तदन्तरप्रकारिता संबंधे
न तादृशसामग्रीजनग्रहत्वव्यापकत्वमेव साध्यं विधिप्रसिद्धार्थज्ञानत्वीयप्रकारिता तर्भावः ज्ञानत्वीयप्रकारिता संबंधेन प्रामा
ण्यस्य व्यापकत्वा संभवात् तस्य धर्मतावत्त्वेन तादृशविशिष्टप्रामाण्याप्युक्तप्रकारिता पांचज्ञानत्वीयप्रकारिता तदन्तरप्रकारिता
संबंधेन स्वाभ्युपगमनग्राहकसामग्रीजनग्रहत्वव्यापकत्वमेव साध्यं यद्वा ज्ञानत्वविशिष्टविशेष्यता निरूपितविशेषणताविशेष्य
संबंधावच्छिन्नविशिष्टप्रामाण्याप्युक्तप्रकारिता संबंधेन व्यापकत्वमेव साध्यं अत्रैव ज्ञानं प्रमानवेतिसंशयानुपपत्तौ वैविधिको
टिनिराकरणीया तस्या च इदं ज्ञानेति प्रकारकमिदं ज्ञानं निर्विशेष्यकमिमादिप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहमिदं ज्ञानं प्रमात्वाभावादि
दं ज्ञानं प्रमात्वाभावव्याप्यवदिसत्तादिप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहं चादापवायः तत्र धर्मतावच्छेदकं विना प्रतियोगिविध्या प्रामाण्याप्युक्त
विषयत्वेपि इदं ज्ञानत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्वावच्छिन्नेवा प्रामाण्याप्युक्तविशेष्यत्वात् तत्तदप्रामाण्याप्युक्तग्राहकेति तदर्थं अतः प्रामाण्याप्युक्त

प्रकारिता तान लोच्यप्रकारतान्यतर

एविशे २

न्य ५

वा २

प्र० वि०
६०

ग्रहप्रतिबंधकी भूततत्त्वाभ्यां प्रपञ्चविषयक्यहा समवहितत्वेन रंजानं निष्कारकमित्यादिज्ञानग्रहमादापनवाधतादवस्थं
नवातज्ञात्वाद्यद्वयप्रकारकत्वं कनेति प्रकारकत्वं निविशेयकत्वादित्याप्यत्वेन तदवच्छेदकत्वेन वाद्यद्विषयकत्वघटत्वप्र
कारकत्वादित्थमात्मकतज्ञानग्रहं दत्त्वप्रकारकत्वं न घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नमित्यादिभ्रमात्मकतज्ञानग्रहं वासमुपाय
पवाधः गुस्तये च भ्रमस्यानाभिषिक्तज्ञानद्वयस्यैव प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकतया तत्समवहितत्वादेव न वाधः तत्तद्वचविशिष्य
पक्षीभूतप्रामाण्यपरिचापकममथाप्रामाण्यत्वस्यानुग्रहस्याभावादितरप्रामाण्यपरत्वाप्यपथोक्तवाधतादवस्थादित्युक्त
मेव तादृशग्रहासमवहितत्वं च तत्र तादृशग्रहाभावविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यवसामग्राविशेषणत्वपक्षे स्वस्यात्वावहितोत्तरस
रास्यरावच्छेदेनैकाविररावन्नित्वं स्वपदं सामऽग्रीवरं मथमग्रविशेषणत्वपक्षे तु स्वस्यात्वावहितपूर्वस्यामता
रस्यारावच्छेदेनैकात्म्यवन्नित्वं स्वपदं ग्रहपरमिति प्राहुः अनुतदप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणोपादानेपि ज्ञानपदादजन्मशाब्द
बोधमादापवाधजनविषयविशिष्टज्ञानपाहकसामग्रीतिविषयणीपमतोनायं होवदिति वाच्यं तथापि घटज्ञानपदादिजन्मशा
ब्दबोधघटज्ञानवानित्याद्यनुमितिस्मृतादिब्रह्मादापवाधस्य दुर्वारत्वात्तत्तद्वगुरुमतेस्वप्रामाण्यमवश्यं ज्ञानं गृह्णातीति निषमः भवति

राज०
६०

चेपमनुमितिः शास्त्रेण मितिः प्रवृत्तत्वं कारिकेति तत्त्वमपि गृह्णातीति न वाध इति वाच्यं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य प्र
 तिज्ञानं भिन्नत्वेनावुमित्यादिवृत्तितद् हेपि अनुमित्यादिविषयीभूतज्ञानग्राहकत्वं विचक्षणोपमतोपपद्योक्तशाब्दबोधा
 यः ३ दिमादापनवाध इति वाच्यं तथापीदं ज्ञानं घटत्वप्रकारकं विशेष्यकमित्याद्यनुमित्यादिमादापवाधस्य दुर्वीरत्वात् न च कः
 घटत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वेन घटत्वादिसंस्कारकत्वेन च न ज्ञानग्राहकत्वं विवक्ष्यमाणोपमतोपपद्योक्तशाब्दबोधादिना
 दापनवाध इति वाच्यं तथापीदं ज्ञानं घटत्वप्रकारकं घटविशेष्यकं चेत्सादिशाब्दबोधमादापवाधस्य दुर्वीरत्वात् घटत्वादि
 विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिसंस्कारकत्वेन तज्ज्ञानग्राहकत्वं विवक्ष्यमाणं चेत्सिद्धसाधनावतः न हि तादृशपिसामग्रीया
 मारूपं न गृह्णातीति नैयायिकानामभ्युपगमः किं त्वनुभवसायादिसामग्रीतादृशे वने सभ्युपगम इति मेवं तज्ज्ञानग्राहके स
 च ग्रहणं न तज्ज्ञाननिष्ठशमार्पणविषयकपक्षेऽपि भिन्नतज्ज्ञानग्रहस्य विवक्षितत्वात् परोक्षत्वं साक्षात्कारेण तज्ज्ञानत्वं तादृश
 च ग्रहणं तज्ज्ञानसाक्षात्कारेण तज्ज्ञाननिष्ठशमार्पणमनुमित्यादिभ्योति न कश्चिद्दोषः सिद्धसाधनवारणोपरोक्षेति अतएव दृष्टा मारणा
 ग्राहकपदमपि सार्धकं अप्रामाण्यार्थे विषयकतज्ज्ञानलौकिकप्रत्यक्षवाच्यतापतस्याचरणकत्वात् न ह्यनसारण्यपतज्ञानति

तानांशेषु जयत्रायत्रावाचयितेनतज्ञानोविषयकज्ञानमादायनवाधः २२ २२ २२ २२ २२

प्र० वि०
६९

पुत्रामाराणाविषयके।तिपरोस्सविशेषां एवंत ज्ञानांशेसंपुक्तसमवापेतरप्रसासतिजसुर्वभाववत्त्वेनचतज्ञानांशे लौकिक
विषयित्वमत्वसाक्षात्कारत्वविशिष्टविषयत्वोभाषाभाववत्त्वेनवातज्ञानग्रहोविशेषणीयःनातःप्रामाण्याविषयकज्ञानो
पनोतभातमादापवाधःतचयुरुतपेतद्विशेषणावैपथ्यंतेनोपतीतभातोनेगीकारात्तदनुपेक्षतदप्रामाण्यायाहकविशेषतावे
पथ्यंतेवपेक्षातस्यांतीद्विपतयाप्रामाण्यादिविषयकज्ञानलौकिकप्रसङ्गावादिवाच्यंसर्वमतेसर्वविशेषणार्थ
काभावेपिप्रतिविरहात्पक्षिंचिन्मतेसार्थकत्वमाचमात्रस्यकर्तव्यत्वात्पावत्वस्यसामग्रीविशेषणत्वपक्षेसामग्रीवधात
ज्ञानतिष्ठप्रामाण्यायाहकपरोह्यभिन्नत्वेनविशेषणीयापरोह्यत्वंचसाक्षात्कारजनकेतरत्वेतादृशीचसामग्रीतज्ञानसाक्षा
त्कारजनकसामग्रीतज्ञानतिष्ठप्रामाण्यानुमित्यादिसामग्रीचज्ञानांशेसंपुक्तसमवापेतरप्रसाससजमत्वादिनातज्ञानग्रह
विशेषणादेवप्रामाण्यायाहकज्ञानोपतीतभातस्यामग्रीमाहायतवाधःतचेवंचमग्रहवृत्तज्ञानतिष्ठप्रामाण्याविषयक
शोसभिन्नत्वेनजज्ञानांशेतादृशसामजमत्वादिनाचविशेष्यताकितज्ञानयाहकेतिविशेषणेनेतिनदप्रामाण्यायाहकसामग्रीज
गतादृशपावडूहविषयत्वस्यनदप्रामाण्यायाहकतादृशपावडूहविषयत्वस्यवासम्भूतातज्ञानाविषयकज्ञानस्यज्ञानांशेना

ना ४

राम०

६९

३९ संयुक्तसमवायेनर

प्र० वि०

६२

विधिकोटित्वेन विधिप्रसिद्धार्थज्ञातत्वं विशिष्टतज्ज्ञानग्राहकत्वविवक्ष्यमाणतज्ज्ञानत्वेन तस्य सिद्धिरिति सर्वचतुरस्रं मतम्
पसाधारणाविप्रतिपत्त्यंतरमाह तज्ज्ञानविषयकेति विधिकोटिः परेषां निषेधकोटिश्च नैपायिकानां ज्ञेयज्ञातयत्वं न वेत्ते त
तावत्मात्रेण विधौ सिद्धसाधनं निषेधे चाप्रसिद्धिः अतोऽज्ञातं ज्ञानविशेषणं ज्ञानाजम्भानया त्वं न वेत्तुं नैपायिकमद
योर्मते विधिकोटौ बाधः अनुव्यवसायज्ञाततासिङ्गकानुमितोरपि व्यवसायव्याप्तिज्ञानजन्यत्वात् गुरुमतेऽप्यनुमितिः
शास्त्रज्ञानादिमात्रनिष्ठमनस्त्ववतिमनस्त्वप्रकारकत्वादावतीदृशधटितप्रामाण्ये पक्षीकृतं बाधः तत्रानुमित्यादिरुपस्य
वसाप्रसापस्यापि परामर्शादियोग्यतादिज्ञानजन्यत्वनियमादतस्तज्ज्ञानविषयकेति ज्ञानविशेषणं तज्ज्ञानविषयो ज्ञानानु
बंधिविषयताप्रयोयस्येति बहुव्रीहिः तत्तदं पक्षीभूतयद्वत्त्ववतिद्यद्वत्त्वप्रकारकत्वादिरपंतथा च द्यद्वत्त्ववतिद्यद्वत्त्वप्रका
रकत्वं शतिपत्त्यनुबंधिद्यद्वत्त्ववतिद्यद्वत्त्वप्रकारकत्वविषयिताप्रपत्तार्जम्भज्ञानविषयो न वेत्तादिप्रातिस्विकरूपेण विप्रप
तिपत्तिशरीरं मिश्रमने व्यापारानुबंधिविषयतामाराप्यवसायस्यापि द्यद्वत्त्ववती सादिप्रामाण्यविषयकत्वात् तत्त्वविषय
पविधया विशेषणज्ञानादिविधया वा अनुव्यवसायहेतुत्वात् तन्नपे बाधवारणापप्रतिपत्त्यनुबंधित्वं विषयिताविशेषणं हि

गम०

६३

अ१

तज्ज्ञानविषयकत्वं न पक्षीकृतं परस्त्ववतिद्यद्वत्त्वप्रकारकत्वादावतीदृशधटितप्रामाण्ये पक्षीकृतं बाधः तत्रानुमित्यादिरुपस्य
वसाप्रसापस्यापि परामर्शादियोग्यतादिज्ञानजन्यत्वनियमादतस्तज्ज्ञानविषयकेति ज्ञानविशेषणं तज्ज्ञानविषयो ज्ञानानु
बंधिविषयताप्रयोयस्येति बहुव्रीहिः तत्तदं पक्षीभूतयद्वत्त्ववतिद्यद्वत्त्वप्रकारकत्वादिरपंतथा च द्यद्वत्त्ववतिद्यद्वत्त्वप्रका
रकत्वं शतिपत्त्यनुबंधिद्यद्वत्त्ववतिद्यद्वत्त्वप्रकारकत्वविषयिताप्रपत्तार्जम्भज्ञानविषयो न वेत्तादिप्रातिस्विकरूपेण विप्रप
तिपत्तिशरीरं मिश्रमने व्यापारानुबंधिविषयतामाराप्यवसायस्यापि द्यद्वत्त्ववती सादिप्रामाण्यविषयकत्वात् तत्त्वविषय
पविधया विशेषणज्ञानादिविधया वा अनुव्यवसायहेतुत्वात् तन्नपे बाधवारणापप्रतिपत्त्यनुबंधित्वं विषयिताविशेषणं हि

प्र० चि०
६३

निष्ठघटत्ववतिघटत्वकारकत्वमन्त्रावुक्तमेरांशतः सिद्धसाधनं न चैवं गुह्ये घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादावेति पक्षघटित
प्राप्तापेक्षी कृतं ते तज्ज्ञानविषयकेऽतिज्ञानविशेषणं व्यर्थं सामान्यज्ञानाज्ज्ञानविषयत्वस्यैव कोटित्वस्य सुवत्त्वात् तन्ने
विशेषणज्ञावत्त्वविशिष्टबुद्धावहेतुतया पृथग्घटइति साक्षात्कारात्मकवसापस्यैव ज्ञानाज्ज्ञानत्वेन तद्विषयत्वमादापेव
तत्रविधिकोटिसंभवात् न च तस्मिन्महती कृतं प्यनुमितिशाब्दात्मकावसापनिष्ठघटत्ववती सा दिव्यक्तावंशतो बाधवारणाप्यु
स्मत्तेपि न दुपायनमावश्यकमनुमित्तादेव्यपि ज्ञानादिजन्मत्वनिषेधोऽद्वितीया च्यं उक्तं न मध्ये नैवांशतो बाधवारणाप्यु
दुपायनमावश्यकमनुमित्तादेव्यपि ज्ञानादिजन्मत्वनिषेधोऽद्वितीया च्यं उक्तं न मध्ये नैवांशतो बाधवारणाप्यु
प्राप्तापेक्षी कृतं ते नोपादेयमेव न दिव्योतिवाच्यं भदमिप्रमते बाधापत्तेरिति चेन्न तस्मिन्पक्षी कृतं प्यस्वभाववद्यत्कृतमायुस्मत्
वैष्यमभावात् तत्तत्रपसाधारणाविप्रतिपत्तौ सर्वमते सर्वविशेषणानां सार्थकत्वविरहेऽपि सति विरहध्वनयन्मापनं ये व्यवसाय
विरहदशायां त्वं उशः प्राप्तापेक्ष्यत्कृतपदार्थानामपस्थितिसहकारेण मवसाविशेष्यविशेषणमिति न्यायेन तादृशप्राप्तापेक्ष्य
रक्षुपनीत्यवसापविशेष्यकमेव जन्मते तदादापेव विधौ सिद्धसाधनं निषेधे बाधे इति वाच्यं न पेशमात्तपानुपस्थितिदशाया

तदु२

राम०
६३

प्रत्यक्ष

मनुष्यवसायादिना प्रामाण्यं ह्येवा एणा य प्रामाण्यं प्रसासे विशिष्ट प्रामाण्यो पस्थिते हेतुत्वात् द्वितीया नुम्यवसायेन
प्रामाण्यं ग्रहाभिधानं चामतां तरेणेति सिद्धं तत्र यस्मिन् दृश्यमाणो कदेशि मते नैतद्विप्रतिपत्तिनिकरणात् तन्नपे विशिष्टे
विशेषणमिति सापेन अभावादि प्रत्यक्षवत्तन्मापेन प्रामाण्यं प्रत्यक्षस्याप्यनभ्युपगमात् अत्र च विशिष्ट प्रामाण्यो
पस्थिते प्रामाण्यं प्रत्यक्षं प्रतितत्रैव व्यभिचारपक्षे न चैव मनवस्थेति वाच्यं जीवां कुरव दत्तादित्वात् न च तथा पितृरुदिविशे
षक प्रकाशितात्वाभिधेयत्वद्यदभिन्नत्वादि प्रकारकज्ञानात्मकसामान्यत्वस्य सापेक्षं जन्मप्रामाण्यं विशेषकप्रत्यक्ष
मादाय प्रामाण्यं संगं कज्ञानमादाय च सिद्धसाधनमिति वाच्यं विषयतापदेन प्रकारात्पाविवक्षितत्वात् ननु तथापि अभिधे
यत्वरूपेण वृत्तादित्वात् किंचिदभिधेयप्रकारकज्ञानादभिधेयत्वसामान्यत्वस्य सापेक्षं तत्त्ववतिवृत्तत्वं प्रकारकत्वा
दिनिर्विवादिभिधेयप्रकारकतदाश्रयसापेक्षमादाय सिद्धसाधनं न च मापनयो विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वात् कथमज्ञातम
यत्त्ववद्विशेषकत्वावच्छिन्नवृत्तप्रकारकत्वादेः प्रकारतया भानमिति वाच्यं विशिष्टबौद्धिबोधं प्रति विशेषणज्ञावच्छेदकप्र
कारकज्ञानस्य हेतुत्वं ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्यैविति नैवापि केवदे शिमते सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् नैवापि केसथास्या

स

त्व

स्य

प्र. वि.
६४

२

नानम्यपगमेपितादृशज्ञानमादप्यतिरापन्नेर्द्वारत्वाच्च किंच यद्वत्त्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवृत्त्वप्रकारकत्वस्य वृत्त्वप्रका
रकत्वानतिरिक्ततया अनुभवसापमादप्येव सिद्धसाधनं मापने वेप्यनुभवसापेयद्वत्त्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमादिति चेन्न वृत्त्व
वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवृत्त्वप्रकारकत्वत्वाद्यतिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताया विवक्षितत्वात् नित्यवच्छिन्नप्रकारतामादप्यसत्तागुणत्वज्ञा
नत्ववृत्तादौ विधिकोटिप्रसिद्धिसंपादनाया भावद्वयगर्भता निषेधकोटिप्रसिद्धिश्च प्रामाण्यातिरिक्तज्ञातृत्वगोपाधिविभिन्नपदार्थ
मात्रवत्सु लभजातृत्वगोपाधमतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्विद्वन्मप्रकारेणैव भाननिपमानवृत्त्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवृत्त्वप्र
कारकत्वत्वाच्चिन्तिनवच्छिन्नत्वतुतादृशवृत्त्वप्रकारकत्वत्वपर्यासावच्छेदकताकान्तवसतिपदवच्छिन्नतन्निर्भेदेन वृत्त्वप्र
कारकत्वत्वस्य वृत्त्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वानतिरिक्तत्वेपि नानुभवसापमादप्यसिद्धसाधनतादवस्थुं वृत्त्वा
दिप्रकारकत्वत्वं च स्वरूपतो नानुभवसापे प्रकारः किंतु प्रकारकत्वत्ववृत्तिरूपितत्वादिरूपेणैव तेन प्रकारत्वस्य निरवच्छिन्नानुय
वसाय प्रकारतामादप्यसिद्धसाधनं वक्तव्यं तस्य पथा कथंचिन्नादृशज्ञानप्रकारत्वेव विधिकोटिपरंतु मत्तावच्छिन्नो ह्यस्य कपितं
सोर्गितादा विवस्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य तावच्छेदकावच्छिन्नत्वावशिष्टसाध्यस्य वृत्त्वप्रकारकत्वत्वावच्छेदकसंबन्ध

स

गम०
६४

धेनविधिकाटिसिद्धिरुद्देश्या अतो नोक्तं मेरा र्थेतरं सिद्धसाधनं वानवतथापि निषेधकोटिसाधने बाधस्तदवस्थः ब्रह्मप्रका
 रकत्वदिरनुभवसापमानस्य मापमयेष्यम् पगमात् ब्रह्मत्ववच्छिन्नोक्तत्वावच्छिन्नब्रह्मत्वप्रकारकत्वस्य ब्रह्मत्वप्रकारकत्व
 नतिरिक्तत्वादिति वाच्यं ब्रह्मत्ववति ब्रह्मत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्र
 तियोगिताकतादशज्ञानप्रकारत्वभावस्य निषेधकोटित्वात् तस्य च मापनवेपि ब्रह्मत्वादेव प्रसिद्धिसौलभ्यात् ब्रह्मत्ववति
 ब्रह्मत्वप्रकारकत्वत्वरूपेण ब्रह्मत्वं हीनां सर्वेषां पदार्थानां भूमेमानामावात्तादृशमस्य ब्रह्मत्ववति ब्रह्मत्वप्रकारकत्वत्वब्रह्म
 तपा ब्रह्मत्ववति ब्रह्मत्वप्रकारकत्वज्ञानजन्यत्वनिष्पत्त्यनन्तैवं विधिकोटौ विशेषणता सामान्यसाध्यतावच्छेदकः संबंधः नि
 षेधकोटिश्च निरुक्तविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविपरित्यक्तं तज्ज्ञासंगतं विशेषणता सामान्यतादृ
 शज्ञानप्रकारत्वस्य निरुक्तविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नतादृशज्ञातप्रकारत्वाभावेन समविरोधाभावेन विप्रतिपत्तिजन्य
 संशयकोटित्वासंभवादिति वाच्यं विधिकोटौ विशेषणता सामान्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधत्वे विप्रतिपत्तिजन्यसंशये विशेष्य
 तावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबंधेनैव विधिकोटैः प्रकारतया भावादेव विशेषसंभवात् अनुमिताविवक्षितविशिष्टाधि

श्री ४५

प्र० चि०
६५

करणकविबुद्धिमात्रमेवासतिवाधकेविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकसंबंधेनविधेयमानाम्पु
गमात्पदद्वयत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वनिष्ठविशेष्यतासंबंधेनैव
राज्ञानप्रकारत्वंविधिकोटिर्नतुविशेष्यतासामान्येनतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिबताकज्ञानप्रकारत्वाभावएवनिबोधको
टिःसचमापनयेपिसंयोगादिरूपअधिकरणासंबंधावच्छिन्नगुणाद्यभाववत्केवलान्वपितयापठत्वादेवप्रसिद्धिःनचतादृशस
बंधेविशेष्यताविधिकोटिर्मापनयेप्रसिद्धिरतिवाच्यंनिबोधकोटिप्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमुपमतेविधिकोटिप्रसिद्धेरपेक्षितत्वे
पितेनसंबंधेनविधिकोटिप्रसिद्धेरनपेक्षितत्वात्परनपेक्षयसरावतेनसंबंधेनत्वस्यसिद्धिसौलभ्यात्साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
साध्यप्रसिद्धेरनगतपापरनपेक्षितेनसंबंधेनविधिकोटिप्रसिद्धिविरहेपि सतिविरहाच्चअन्यासंयोगादिसंबंधेनगुणाद्युत
मित्यनुपपत्तेःनचतथापिपरेणविधिकोटिसाधनेदृष्टान्तस्यत्वाभावइतिवाच्यं दृष्टान्तोपन्यासस्यसमपबंधाधीनतयातद्वसि
द्वावपि सतिविरहान्नकुतश्चीवादिमतवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वादेःपक्षमात्रवृत्तिधर्मस्यहेतुतयावतिरेके
णदृष्टान्तस्यसुसंभवाच्चयतिरेकसहचारैर्वाच्यं पक्ष्यासिग्रहसंभवेनपरनपेक्षयतिरेक्यापिज्ञानस्यानुस्मानुमितिहितुः

घट

नय

राम०

६५

त्यप

...तत्त्ववतिघटत्वप्रकारकतादशप्रवृत्तिजनकत्वात्तदनुमित्यापसधर्मतावत्ता
...तत्त्ववतिघटत्वप्रकारकत्वमक्तिशक्तिपाथीतरमितिवाच्यतदनुमितेस्त्वविषयीभूतघटत्ववतिघटत्वप्रकारक
...त्वमक्तिज्ञानाजमत्वेपिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेणातादशघटत्वप्रकारकत्वव्यक्त्यंतरत्तान्नमत्तपाद्यटत्ववतिघ
...टत्वप्रकारकत्वज्ञानत्वसामानाभावस्यतत्रासत्वात्तनचतथापियोगजधर्मस्यनिरित्यशामास्यप्रकारकनितितप्रमाविशे
...षकसाक्षात्कारमादापसिद्धसाधनमितिवाच्यं न्यायनयेविशेषणज्ञानविनाविशिष्टज्ञानासंभवेनतस्यापिशामास्यविषय
...कज्ञानजमत्त्वतयोक्तगजधर्मस्यतिर्विकल्पकोऽर्थोऽप्यमिदंरकोवधुषि केचित्तुज्ञानविषयकेसत्रतस्यज्ञानंतज्ञानंत
...देवविषयोसेपतिषयीतुत्तपुरुषगर्भवद्वीहिः आश्रयत्वंवधुष्यर्थःतत्तदचपसीभूतघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघ
...टत्वप्रकारकत्वादिपरंतथाचघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वात्तद्विषयज्ञानविषयाकज्ञानाजमज्ञानविष
...पोनचेतिविप्रतिपत्तिःविधिकोटिःपरेषीताहृणापज्ञानविषयकज्ञानंशुभ्रमेतेपिघटइतिअवसापएवमिप्रमतेप्रथमा
...नुभवसायःप्रदुतेज्ञानतातिंगकानुमितिःनदजमेज्ञानंतामेवतद्विषयत्वस्यघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वसत्ताभिषेधको

परमेतन्मातृमुद्राप्रतिपत्तिः
ज्ञानजागृताप्रतिपत्तिः
मादायवि

सिद्धसाधनापत्तीति५

...तत्त्ववतिघटत्वप्रकारकत्वमक्तिशक्तिपाथीतरमितिवाच्यतदनुमितेस्त्वविषयीभूतघटत्ववतिघटत्वप्रकारक
...त्वमक्तिज्ञानाजमत्वेपिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेणातादशघटत्वप्रकारकत्वव्यक्त्यंतरत्तान्नमत्तपाद्यटत्ववतिघ
...टत्वप्रकारकत्वज्ञानत्वसामानाभावस्यतत्रासत्वात्तनचतथापियोगजधर्मस्यनिरित्यशामास्यप्रकारकनितितप्रमाविशे
...षकसाक्षात्कारमादापसिद्धसाधनमितिवाच्यं न्यायनयेविशेषणज्ञानविनाविशिष्टज्ञानासंभवेनतस्यापिशामास्यविषय
...कज्ञानजमत्त्वतयोक्तगजधर्मस्यतिर्विकल्पकोऽर्थोऽप्यमिदंरकोवधुषि केचित्तुज्ञानविषयकेसत्रतस्यज्ञानंतज्ञानंत
...देवविषयोसेपतिषयीतुत्तपुरुषगर्भवद्वीहिः आश्रयत्वंवधुष्यर्थःतत्तदचपसीभूतघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघ
...टत्वप्रकारकत्वादिपरंतथाचघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वात्तद्विषयज्ञानविषयाकज्ञानाजमज्ञानविष
...पोनचेतिविप्रतिपत्तिःविधिकोटिःपरेषीताहृणापज्ञानविषयकज्ञानंशुभ्रमेतेपिघटइतिअवसापएवमिप्रमतेप्रथमा
...नुभवसायःप्रदुतेज्ञानतातिंगकानुमितिःनदजमेज्ञानंतामेवतद्विषयत्वस्यघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वसत्ताभिषेधको

प्र० वि०
६६

टिप्पणैपापिकाभातनपेइदंज्ञानंवटस्ववतिद्यटत्वप्रकारकंतादृशप्रवृत्तिजनकत्वादिसंनुमिमादेरप्रिप्रामारापयाहकत्वा
तनस्पचपसादिज्ञानविधयातादृशप्रविषयकज्ञानजन्तुनिपमात्प्रमेकदलमावृत्तिस्तुपूर्ववत्भगवत्ज्ञानवाररामपि
पूर्ववत्स्यांस्तुविशेषोपदेतन्मतेप्रथमज्ञानपरमेवस्वरूपकथनंनतुज्ञानत्वमपितत्रप्रविष्टंवेपथ्यात्तद्वितीयज्ञानपदचप्रति
पमनुवंधिविषयतालाभायःनवज्ञानविषयकज्ञानाजमेमेवास्तुकथंतादृशप्रकारकत्वाप्ररूपेणप्रवेशरतिवाच्यमदमते
वाधापनेःअहंज्ञानवात्ततावत्त्वादितिज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्तानविषयकज्ञानजन्यत्वनिपमात्प्रमिप्रमतेपितानत्ववतिज्ञान
त्वप्रकारकत्वाहिरूपप्रामारापेपसीस्मैतेवाधापनेःज्ञानमहंज्ञानासीमनुभवसापस्यज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनिपमात्प्र
रामोपिप्रामारापानुमितिशारमात्रास्येप्रामारापवृत्तितप्रामारापेपसीस्मतेवाधापनेप्रामारापानुमितिसादेर्तानविषयकज्ञान
जन्तुनिपमात्प्रयद्यटस्यादिवसापस्यत्वनिष्ठ।द्यटत्ववतिद्यटत्वप्रकारकत्वादिरूपप्रामारापवृत्तितप्रामारापावगाहितान
भूपगमात्नवतथापिप्रामारापांतरेपसीस्मतेतदाप्रपत्तेनोपेक्षानंगुहमिप्रयोर्मतेअर्थेमितिवाच्यं।सर्वमतेसकलविशेषरा
सर्धकत्वविरहेपिस्मतिविरहात्तननुद्यटत्ववतिद्यटत्वप्रकारकत्वाविषयकज्ञानाजमेमेवास्तुद्वितंदाप्रपांतर्मावेनवैजमत्पदेन
प्रामारापावगाहितानुपगमेमेविषयतानवस्त्वजयातादृशप्रामारापवतितादृशतादृशप्रामारापप्रकारकत्वरूप

राम०
अ० ६६

ज्ञादशज्ञानजन्मत्वसामान्यत्वसामान्यभावस्यविवक्षितत्वादेवपंधर्मतावच्छेत्वात्पूर्वाज्ञातवृत्तत्ववतिवृत्तत्वप्रकारकत्वव्यक्ति
ग्राहिण्याज्ञादेवसकृदप्रामाण्यानुमित्यर्थप्रार्थितसंभवात्तदनुमितेरपिपत्रकिंचिद्वृत्तत्ववतिवृत्तत्वप्रकारकत्वव्यक्तिज्ञातुमत्वा विषयक
निषमादमप्याश्रयांतमविषयसधर्मतावच्छेत्वात्पूर्वाज्ञातवृत्तत्वप्रकारकत्वव्यक्तिग्राहिण्यापुनरुपादिपक्षकवृत्तत्वप्रमासाधका
नुमित्याऽर्थांतरप्रसंगस्यद्वारित्वादितिचेन्नपथासन्निवेशेवैपथ्यभावात्तन्नचद्यद्वारिविशेष्यकवृत्तत्ववृत्तत्वविशेष्यकत्वावधि
भववृत्तत्वप्रकारकत्वत्वप्रकारकत्वमामकसामान्यत्वस्यराश्यासत्तिजन्यतादशज्ञानत्वस्यराश्यासन्निकर्षजन्यताज्ञानविशेष्यक
वृत्तत्ववतिवृत्तत्वप्रकारकत्वप्रकारकत्वस्यसामादपविधौसिद्धसाधनानिषेधेचबाधश्रुतिवाच्यं वृत्तत्ववतिवृत्तत्वप्रकारकत्ववि
शिष्टज्ञानत्वरूपस्य ज्ञानत्ववृद्धितप्रामाण्यास्यप्रसूतेपक्षेपक्षत्वात्तवैशिष्ट्यांचसामानाधिकरण्यांतज्ज्ञास्ययागर्भमतःसा
मामलस्यराश्यादिजन्यतत्प्रकारकज्ञानेपिवैशिष्ट्यांवृत्तत्वपावृत्तत्ववतिवृत्तत्वप्रकारकत्वप्रपक्षज्ञानमवश्यंकारणमतो
नसिद्धसाधनासंबकाशःज्ञानत्वस्याप्यानुपस्थितस्यप्रकारत्वाभ्युपगत्प्रिप्सुनपेप्रथमानुभवसापेप्रकारतपानतभदानास
भवन्ननुतथापिघटादोद्यवृत्तत्ववतिवृत्तत्वप्रकारकत्वप्रमात्वकज्ञानस्यराश्यासन्निकर्षजन्यज्ञानांशप्रकारीभूतेज्ञानत्वेसामा

प्र० चि०

६७

3

नाधिकरापसंबंधेतद्वत्त्ववतिवृत्तप्रकारकत्वप्रकारकं प्रत्यक्षमादाय विद्योसिद्धसाधनं निषेधे च बाधः विशिष्टज्ञानत्वस्य
पक्षत्वेऽपि प्रकारता सामान्यस्यैव कोटित्वात्तादृशविशिष्टज्ञानत्वनिवृत्तादृशज्ञानत्वप्रकारत्वस्य कोटित्वे साध्याप्रसिद्धेः एवं वि
शेषणमिति न्यायेन प्रामाण्यप्रत्यक्षमादाय मेखंशः प्रामाण्यप्रत्यक्षमादाय पक्षेऽपि स्थितिसहकारेण मनसा जनितं विशेष्यवि
शेषणमिति न्यायेन तादृशविशिष्टज्ञानत्वप्रकारकप्रत्यक्षमादायापि विद्योसिद्धसाधनं निषेधे च बाधः संबन्धज्ञानस्याविशिष्टबुद्ध
वहेतुत्वात्तस्यापि वृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वात्प्रविष्टज्ञानान्न्यत्वात्तद्विचित्रवृत्तवतिवृत्तप्रकारकविशिष्टज्ञानत्वस्य ता
नत्वात्तिरिक्ततया ज्ञानत्वप्रकारकवद्भाविज्ञानानुव्यवसायमादायैव विद्योसिद्धसाधनं निषेधे च बाधः न च मत्तावाच्छून्यो ह्येव
कपिसंयोगितादो पक्षतावच्छेदकमत्तावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंसर्गेन कपिसंयोगसिद्धिर्वापि वृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्व
रूपविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबन्धेन विधिकीटिसिद्धेऽप्यतपानतादृशज्ञानोपासिद्धसाधनाव
काशः तादृशज्ञानेषु वृत्तप्रकारकत्वप्रकारेण ज्ञानत्वस्य प्रकारत्वेऽपि वृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रकारिताविर
हात्तद्वत्त्ववतिवृत्तप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धावेव ज्ञानत्वस्यातादृशप्रकारत्वसत्तादिति वाच्यतथापि

७२

२५

२५

राम०

६७

न्याय तादृशज्ञानोदापनिवेद्येकधस्य दुर्वारत्वादिति वेन्न वृत्तवति वृत्तप्रकारकत्वस्य विशिष्टधर्मवर्धित्वविशिष्टज्ञानत्वनि
 धविशेषणतासंबंधेन तादृशज्ञानप्रकारत्वस्य विधिकोटित्वात् तादृशविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशज्ञा
 नप्रकारत्वभावस्त्वनिषेधकोटित्वात् तादृशभावशून्यापनपेपिसंगतिसंबंधावच्छिन्नगुराभाववत्तत्केवलान्वपितपावृत्तत्वात्
 संवेवप्रसिद्धनचतादृशसंबंधविशेषणविधिकोटिर्मापनपेत्वप्रसिद्धतिवाच्यंतिधेवकीटेप्रतियोगिप्रसिद्धयमुभयमतेपयाक
 र्यंविधिपिकोटिप्रसिद्धरपेसितत्वेपिसाध्यातावच्छेदकसंबंधेनोभयमतेप्रमात्मकविधिकोटिप्रसिद्धरपेसितत्वात्परनपेचप
 साएवतेनसंबंधेनचतुप्रसिद्धिसौलभ्यात्तत्केवलसाध्यप्रसिद्धेवविशेष्येविशेषणामिति न्यायेनसहचारणग्रहभावात्साध्यातावच्छेद सं
 दसंबंधेनसाध्यप्रसिद्धरनंगतपापरनपेयितेनसंबंधेनविधिकोटिप्रसिद्धिविरहेपिसतिविरहश्चमचतयापिपरंणविधिकोटिसा
 धनेदृष्टान्तस्थलाभावशतिवाच्यं दृष्टान्तेपिमासस्यसमपवंग्याधीनतयातद्विरहेपिस्वतिविरहात्ज्ञानत्वत्वादेनसमाचरनिध
 र्मस्यहेतुतपावतिरेकेणदृष्टान्तससुलभत्वाच्चजनचतयापिघटमहंजानामीत्यनुवसापस्यापिघटत्वत्पेरावृत्तविषयकत
 पातकृत्तवृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वायन्निशिष्टःज्ञानत्वेप्रश्ननयेतेनसंबंधेनविधिकोटिरशतोबाधःतदनुवसायानु

तेनेवेपंविप्रतिपत्तिः तथा च तज्ज्ञाननिष्ठवृत्तप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजमज्ञानप्रकारेण वेति म्पुंग्याहिकाम्यायेन यत्
 किंचित्तज्ञानव्यक्तिमुपादाय विप्रतिपत्तिः विधिकोटिः परेषां तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजमं मुख्यमेतत्तज्ज्ञानमेव मिश्रमते प्रथमा
 नुव्यवसायः मदमते ता तालिङ्गकानुमितितत्कारकत्वस्य तज्ज्ञानवृत्तिवृत्तत्ववतिवृत्तप्रकारकत्वे सत्ता तनिषेधकोटि
 म्रने पापिकानां तत्र पेदं ज्ञानं वृत्तत्ववतिवृत्तप्रकारकत्वं तादृशप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमित्या हेरेव प्रामाण्यग्राहकत्वात् तस्य
 च पक्ष्यादिज्ञानविधया तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनिष्पन्नमज्ञानपदं च स्वरूपकथनपरं नूतुज्ञानत्वेन प्रवेशः तदि
 वपके सस्यैव सम्पत्त्वात् तज्ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन वचनं ज्ञानं विशेषणीयं तेन भगवतु ज्ञानयोगिज्ञानमादाय न विधि २६
 निषेधकोटोः सिद्धसाधनवाधावकाशः तज्ज्ञानपदेनै योगिभिन्नपुरुषीयज्ञानस्य ग्रहणात् नै पापिकसिद्धप्रामाण्याभु
 मितिमादाय सिद्धसाधनादिवारणपञ्चजन्यतज्ञानविशेषणं दत्तात्ख्यावृत्तिस्तत्त्ववत्तनचं ज्ञान एवेति पञ्चवृत्तत्ववति २७
 वृत्तप्रकारकत्वप्रकारकं निखिलवृत्तत्ववतिवृत्तप्रकारकत्वव्यक्तिविषयकस्मरणतज्ञानेन्द्रियसन्निकर्षाभ्यां तज्ञानो
 त्पत्तिद्वितीयसराजनितज्ञानविशेष्यकत्तज्ञानवृत्तिप्रामाण्यप्रकारकप्रथमानुव्यवसायमादाय विधिनिषेधकोटोः सिद्धसाध

भगवत्

प्र० वि०
६५

पः पूर्ववन्तिस्वेति व्युत्पत्त्या तद्ज्ञानविषयकज्ञानपदेन तज्ज्ञानाधिकरणा कालोत्तरोत्तमज्ञानस्य विवक्षितत्वात् विषयद्वय
नवाधाविति वाच्यं स समानाधिकरणाद्यत्वं तद्विद्यत्त्वं प्रकारकत्वा नुपस्थितिकालोत्तमज्ञानव्यक्तिशामागप्यस्य सत्त्वात् स्व
पदं तज्ज्ञानव्यक्तिपरं इत्यन्तांतं व्यक्तिविशेषपरिचायकं ननु पक्षतावच्छेदकत्वं कं ननु तथापि इदं प्रवृत्तिः घटत्वमुमाजन्माप
यार्थं घटत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वादित्याद्यनुमित्यापक्षधर्मत्वात् तादृशत्वप्रमात्वविशिष्टपूर्वानुपस्थिततज्ज्ञानव्यक्तिशामा
हित्याग्राह्यत्वमादायार्थान्तरं परंपरसामान्यत्वस्य विरहे वापक्षधर्मत्वात् तद्वच्छेदकव्यक्तिज्ञानस्या
नुमित्यनंगत्वात् तत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्मत्वेन पत्रेणोपिकसिद्धतद्विन्नमज्ज्ञानात्तेन विवक्षितमिति वाच्यं तथापि
तं ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयापक्षणादिजातघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वप्रकारकनिश्चितघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वम
क्तिविशेषणकत्वादि विशेष्यकभ्रमात्मकस्मरणस्य स्मरणसामान्यप्रसासन्नितमं तज्ज्ञानविशेष्यकशामागप्यप्रकार
कप्रत्यक्षमादायविधिनिषेधकोटौ सिद्धसाधनवाधापत्तेर्द्विरित्वादिति चेन्न तज्ज्ञानविषयकारणावाचकस्य अत्र पूर्ववन्ति
मात्रपरत्वात् तथा च तज्ज्ञानाधिकरणा कालोत्तरोत्तमज्ञानात्तमेत्यज्ज्ञानार्थः यवसायाव्यवहितोत्तरोत्तममेव च तानं मिश्रन
पेशामागप्यग्राहकं तज्ज्ञानाधिकरणा कालोत्तरवन्तित्वेनापि चरमं तानं विशेष्यं तेन तज्ज्ञानपूर्वोत्पत्तादृशसामान्यप्रसासन्नितज

राम०
६५

सजागुरां स्वादौ विधिकोटिप्रसिद्धि संपादनायाभावद्वयगर्भता निषेधप्रसिद्धिश्च तज्ज्ञानतज्ज्ञानाभ्युत्थवसापाविषयपदार्थ
 प्रामाण्याप्रामाण्यातिरिक्तजास्वतोपाधिभिन्नपदार्थमात्रेवमुत्तभाजास्वतोपाध्यातिरिक्तपदार्थसकिंचिदुमेप्रकारेशोवना
 ननिपमात्रवस्तुतस्तपथाकथंविनादशज्ञानप्रकारत्वमेवविधिकोटिः परंतुवृत्त्ववतिवृत्त्वप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टो २३
 घटत्वप्रकारतानिष्ठविशेषराताविशेषः कोटितावच्छेदकसंबंधः तादृशविशेषराताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशज्ञा
 नप्रकारत्वाभावश्च निषेधकोटिः शेषं च दर्शितदिशाऽवसेपमिति प्राहुः **रितिसंक्षेपः** नैपापिकमते निषेधकोटिमुपपापतिपरतः २४
 पक्ष इति नैपापिकमत इत्यर्थः ज्ञात एवेति विशिष्टप्रामाण्यातिशेषः ज्ञाने प्रामाण्याग्रहः ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्याग्रहः प्रामांस
 कतपेविधिकोटिमुपपादयति स्वतस्त्व इति प्रामांसकनप इत्यर्थः स्वतस्त्व इत्यस्य प्रामाण्याग्रहोपस्थितिं विनापीति शेषः द्वितीयज्ञा विशिष्ट २५
 त एवेत्यस्य तज्ज्ञानाधिकरणा कालोत्तरोत्तरज्ञानव एवेत्यर्थः ज्ञाने तज्ज्ञानाधिकरणा कालोत्तरोत्तरवर्तिज्ञाने प्रामाण्याग्रहस्तज्ज्ञाननिष्ठप्रामा
 ण्यविषयकत्वं स्वतस्त्व इत्यस्य तज्ज्ञानाधिकरणा कालोत्तरोत्तरज्ञानं विनापितज्ञानाधिकरणा कालोत्तरमिति शेषः मतवमसाधा
 रणत्वं विप्रतिपत्तमाह **स्वाग्रहेति** स्वाग्रहप्रज्ञानविषयकग्रहणोवविषयीक्रियते न वेसेऽवकारयसासेन पोम्ना एवकारश्च पाव
 ३ सप्त इत्यस्य ज्ञातपचप्रामाण्याग्रह इत्यर्थः स्वतस्त्व इत्यस्य प्रामाण्याग्रहोपस्थितिं विनापीति शेषः नव्यमते ज्ञात एवेति (मते २६)

प्रात्ययिकप्रकारकत्वादिनिर्वाहे दुस्साध्यपदं पक्षी भूतप्रामाण्यव्यक्त्या अथ ज्ञानव्यक्तिपरं तथा ज्ञानं
प्रकारताच प्रथमविप्रतिपत्तौ न व्योक्तान्य नरत्वाभावात् तेन तत्रोक्तार्थोतिरेकोचशः ४

प्रकारो २

प० वि०
७१
प्रकारो ३

दर्थकस्त्वपदं सामान्यतः पक्षी भूतवृत्तवृत्तिवृत्तप्रकारकत्वादिरन्तथा च ज्ञानवृत्तिवृत्तवृत्तिवृत्तप्रकारकत्वं घटत्ववृत्तिघ
टत्वप्रकारकत्वाप्रज्ञानविषयकपावद्रुहविषयोनवेति क्लृप्तं ज्ञानभेदे नैति घटत्ववृत्तिवृत्तप्रकारकत्वं ज्ञानविषयकपाव
हविषयोनवेति क्लृप्तं ज्ञानं प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिने ज्ञापिकसिद्धप्रामाण्यनुमित्यादिमादापविधि कोटो सिद्धसाधनवा
रणापपावदिति ग्रहविशेषणतदर्थं प्रथमविप्रतिपत्तौ हीधिति क्लृप्ततोक्तरीत्या बोधः ॥ ७१ ॥ इदं ज्ञाने निष्पन्नप्रकारकमिदं ज्ञानं धेकी
तत्प्रामाण्यापविषयक्यहाभावविशिष्टत्वेन ग्रहो विशेषणीयः तत्पदं विशिष्टयक्ष्णीभूतप्रामाण्यपरिवर्पपावैशिष्ट्यं च स्वसारा
खाद्यावहितपूर्वस्य गान्तरस्यावच्छेदेनैकात्मकत्वं त्वपदं ग्रहपरं घटत्ववृत्तिघटत्वाप्रकारकत्वाप्रज्ञानविषयकत्वं च तादृश
ज्ञानांशौक्तिकविषयताप्रत्यक्षसाक्षात्त्वविशिष्टविषयित्वोभयार्थवत्त्वं एवं हि तीक्ष्णपक्षे तु ज्ञानविषयकत्वभूयितुं ज्ञानांशौ
दशोभयामाववत्त्वेन प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानमादापनवाधः भद्रेतसाधारण्योभयभावानुधावर्तनवगुहने ता
दृशविवक्षणां व्यर्थेनेनोपनीतभानात्तत्प्रगमादिना अं सर्वमते सर्वविवक्षितापत्याभावेपि सति विरहात् पक्षपक्षकिंचिन्मतेसा
र्थकत्वस्य कर्तव्यतात्तुं समतेषुपनीतभानसलाघवेन ग्रहात्मस्य रणात्मकैकज्ञानरूपतया तद्विषयस्य सावश्यकत्वाच्च संप्रतएव तस्मात्
निर्देशो व्यक्तमिदं ज्ञानं प्रमाणाभावावस्थित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षमादापगुह्यमित्येव च वारणाय तस्मात्प्रहप्रतिव ७

ति २

राम०
७१

प्र० वि०

७२

येव

द्या प्रामाण्यस्य सादिका लीतानुव्यवसायेन नैव्यापिकमतेपि प्रामाण्यग्रहणसिद्धसाधनापत्तेः तथा च स्वाश्रयविषयकपा
वत्सा ह्यात्कारप्रकारतावत्त्ववेति प्रतिज्ञासाक्षात्कारश्च स्वाश्रयशेषसंपुक्तसमावापनुस्मत्वेन लौकिकत्वेन वा विशेषणीयः ते
न प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानादिमाहात्म्यनवाधः तस्याप्रामाण्यग्रहणविवक्षितसमवहितत्वेन च साक्षात्कारी विशेषणी
यः तेनेदं निष्प्रकारकमित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षमाहात्म्यनवाधः अनुव्यवसायप्रमाणज्ञानप्रामाण्यमेव पक्षः नातो वाधः प्रकारता
वज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशिष्टप्रामाण्यतावच्छिन्नप्रकारताघटत्वादिनिष्प्रकारतयोरन्यतरप्रकारताहृद्यग्राह्यता ७५
मथाप्रमातृकालीनत्वादिविषयकत्वेन विनिर्दिष्टप्रकारकत्वात् नतिरिक्ततया सिद्धसाधनापत्तेः
श्रेयसापनवेद्यनुव्यवसाये घटत्वादिप्रकारकत्वाभावाभ्युपगमात् ज्ञानप्रमाणवेतिसंशयोपसाविधिकोटे निरकराणानुपप ७५
तेष्वप्याकथं चित्तप्रमातृज्ञानसत्वेपितादृशसंशयसंभवात्तत्त्वमयिमविप्रतिष्ठत्वे विबोध्यमिमेवसारं यत्तत्त्वमात्रसाधा
राणां विप्रतिपत्तिमाह स्वाश्रयेति स्वाश्रयेण प्रकारीक्यत एव न वेत्तुः ज्ञानभेदेन घटत्ववाते घटत्वप्रकारकत्वादेर्निर्जन्तुमभिराम ७
तेनेपं सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिना च पक्षत्वेन ननु ज्ञानवति प्रामाण्यत्वेन पक्षत्वे स्वाश्रयपक्षतज्ज्ञानपरत्वे च ७२

न कालिकादि यत्किंचित्संबन्धेन प्रकारस्तथादि यत्किंचिद्वैयर्थ्याप्रमातृप्रकाराभावात्तथा ७२
पक्षः घटत्ववति शेषावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्व ५

दि ४

स्मान् ५

प्राग्वज्ज्ञानादिमाप्यपक्षतायेद्वैरकावच्छेदेनैव सिद्धसाधनापत्तेः २ २ २ २

ग्रा२

वे३

प्रामाण्यमात्रस्य पक्षत्वेऽनुत्तरग्रंथविरोधः पक्षे सादिना वक्ष्यमाणोक्तयो न रक्तपात्र तिष्ठसाधेव स्वपदस्य समभिवाह्यतप
रतपात्राप्रपदपदापत्रसाधतात्त्वतदाश्रयपरं न तु सामान्यतो घटत्ववतिवतिघटत्वप्रकारकत्वाप्रपपरैवकारण्य
पक्षतो घटकावच्छेदेन साधयसिद्धेऽपक्षत्वाभावात् न पयोगिता नैव रज्ञानयोः सविषयकत्वेन सकलपदार्थघटितप्रामा
ण्यमात्रपक्षपातद्विघटनं मकारकत्वादिव्यक्तावशतां सिद्धसाधनापत्तेः सर्वघटज्ञानं प्रमेसाद्यनुमितिनिष्ठघटत्ववतिघट
त्वप्रकारकत्वादिव्यक्तावशतां सिद्धसाधनापत्तेऽन्यत्र चक्रिणसंपुत्तेष्वकारस्यान्वपितावच्छेदकसामानाधिकरण्यानवच्छेदवो
धत्वे स्वाभावोक्तयंतत्त्वाभरतिवाच्यं ज्ञानं रजतं गृहाते वेत्यादिप्रयोगात् गृहातिपीतुयोग्येवकारस्यान्वपितावच्छेदकावच्छेदे
नैवापोगव्यवच्छेदस्य लक्षणोपस्थितस्य धर्मिरागोमयोगव्यवच्छेदस्य बोधकत्वात् इति प्रमेकमेवेति एवं प्रकारेण प्रमेकमेवेत
यः पद्यपिमिश्रमतेऽनेव विप्रतिपत्तिः भदमते चेत्किमनुमितियात्यतदभावो कोटीयां साततात्तिगकानुमितियात्यतदभावो ना
साये सिद्धसाधनं द्वितीये सावर्नमेऽप्रसिद्धिः तन्मते ज्ञाततायाः शशविषाणाकल्पत्वात्तथापितमते घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं
घटव्यक्तिविशेषवृद्धत्वप्रकारकज्ञानसाध्यावृद्धज्ञाततापक्षत्वावृद्धिर्न न तासं सर्गिकाऽनुमिति विषयतावच्छेदकनवति

वतिघटवृ३

त्यानावा५ क५

ततोपनयनयेऽ
प्रसिद्धिः २

प्राग्वद्वृत्तानां प्रामाण्यानामेवेत्युपर्यवदिन नूनमस्यैवकारः त्याम्यसंबंधेनात्रये अन्यथायोगिज्ञानपरमेपरज्ञानयोः सर्वविषय
कत्वेन सकलप्रामाण्याश्रयतया तद्राह्येन सिद्धसाधनापत्तेः साध्यानुव्याश्रयपरं सामान्यतो घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाधाम्यपरं

प्राग्वज्ज्ञानादिमाप्यपक्षतायेद्वैरकावच्छेदेनैव सिद्धसाधनापत्तेः २ २ २ २
तत्ता ३
वरनुमितियात्यतदभावो वा ३

ज्ञानवती चरविशेषकचरप्रकारकज्ञानादिति

तोऽयं ज्ञाता ज्ञानजन्यज्ञातता
सदिति जन्यतानुमित्येवा ९

प्र० वि०
७३

विप्रतिपत्तिः तन्मते ^{ति} ज्ञातता घटविशेषकघटविशेषघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् इति ज्ञानतासंसर्गकानुमित्यामा रापय
हात् न च न्यापनपेक्षा तत्रैकेशराविषारा कल्पत्वेनापसिद्धेति वाच्यं गुरोतरपदार्थस्यैवं ज्ञाततापदेन विवक्षितत्वात् भूदेन द्वित्वा
दपेक्षा बुद्धिजन्यत्वानभ्युपगमेपि मापनपेपि घटवृत्तिद्वत्वादिस्यैकोपेक्षा बुद्ध्यात्मकघटत्वप्रमाणेन नुमितिमादायसि
द्धसाधनवारणापगुपोतरत्वं पदार्थविशेषरां घटवृत्तित्वं च समवायेन विवक्षितं समवायानभ्युपगमे विशेषराता विशेषे
ण ताविशेषरां विवक्षणीयं पदार्थाचगुरोतरत्वं नोपादेयं ज्ञानस्य साधारणता वस्य साधारणता ज्ञानतामादाय सिद्धसाधनवार
णापघटवृत्तित्वं ज्ञानताविशेषरां पसता वद्येदकसामानाधिकरूपेन विधेस्तत्त्वेदेन च निषेधस्य सिद्धेरातया ज्ञानमे
देनैव जातिता देभेदेन योपि नांशतां सिद्धसाधनबाधयो रवकाशः पाव हूट ज्ञाननिष्प्रमात्वस्यैकमते भानानुपपत्तिगंधोपातिम
देनैव पापिकेन वास्त्वस्यातिरिक्तपदार्थताभ्युपगमे प्रपत्तिगुरोरादीतरत्वेन विधेयताविशेषराता तत्तत्सकानुमिति
मादापायीतरं सिद्धसाधनं यथादिचमत्वावृत्तं स्वतो ग्राह्यं निर्वाच्यं तदा घटत्वप्रमावृत्तित्वेनाप्यनुमिति विधेयताविशे
षरापेति भावः वस्तुतज्ञाननिष्ठकघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वेनोक्ति कसाप्तात्ता रायात्वेन वेति तन्मते विप्रतिपत्तिज्ञान

संबंधे ४

६७५

७७

राम०

७३

घटत्वप्रमत्तस्य - स्वमेते

म३

ज्ञानवृ३

सति ९

ए९

रु६५

तन्मते ९

२२२ वारणा यथाह सादेव विशिष्टस्याप

उत्तरका ३ कोटि सिद्धे ३

सुपवर्णित ५

सांतीदिपतपातद्वितितद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वादेरंतीडिपत्वात् न्यापनयेविशिष्टस्यानतिरिक्तताकेवलघटत्वप्रका
 रकत्वघटविशेष्यकत्वापोरनुव्यवसायग्राह्यत्वात् विशिष्टप्राप्यारोपस्थितिदृश्यां विशिष्टत्वहयेरानुव्यवसायग्रा
 ह्यत्वात् नवसिद्धसाधनावकाशपक्षतावच्छेदेन विधि रूढेश्च न पाज्ञानमेहेन प्रकारित्वा मेदेपिनां शतः सिद्धसाधनं न चैवं केचि
 साहाकारो ग्राह्यत्वे सति गुणत्वमेव तन्मते प्रसिद्धं तं ग्राह्यप्राप्यारोपवदप्राप्यारोपविश्वतो ग्राह्यत्वापत्तिरिति वाच्यं तादृशस्य सा ५
 तो ग्राह्यत्वस्याप्राप्यारोपपीष्टत्वात् प्राप्यारोपस्वतो ग्राह्यत्वाप्राप्यारोपमिति प्रवादस्य च तत्रितयसाधारणा विप्रतिपत्तिरिति सा ५
 तविधिकोटीकस्य तो ग्राह्यत्वपरत्वादित्येव तत्त्वमहा चामोक्तप्राप्यारोपाप्यप्रविषयकत्वेन भदमतसिद्धिर्वादेव हविष तद्विज्ञानव २
 योनवेति भदमते विप्रतिपत्तिः नैपापिकसिद्धप्राप्यारोपत्वमिति माहायया वत्तं ग्रहविशेषतां श्रुत्य चानुव्यवसायस्य भद ५
 मने शविषारोकेत्यतयावदासमीवेति सिद्धसाधनावकाशः सिद्धत्वं च भदकटप्रस्थापकं न तु तस्य कोट्यावच्छेदकं तमावः
 प्रातिसिक्करूपेण न तच्च भदकटस्यैव कोट्यावच्छेदकत्वात् प्रातिसिक्करूपेण तज्भदकटस्यैव कोट्यावच्छेदकत्वं तम
 कातो न साधु स्यात्तु गतानतिप्रसक्तत्वस्य दुर्वचत्वेपि न सतिः न च तत्तत्प्राप्यारोपविषयकत्वेन मापमते सिद्धयोः नुमिति

३ तादृशयावच्छेदकतात्तत्वात्

तियोगि ५

आ ५

दि २

च ३
स्वतो ग्राह्य ४
मिति ४

न २५
सिद्धसाधनं च
रणा ५७
श ८

अद्वैतम्

अद्वैतम्

जन्यतदितरव्यापकताज्ञानाद्यन्यन्यमिति विधेयतावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तिः आदिपदास्तु ५
२ लोच्यते तन्मिदं अद्वैतम् अहंकारान्नानात्वात्

ता ५ पृ ५२

प्र. वि०

७४

पटलप्रकाशः

प्रकारतया

ति३

समिन्नेत्यास्यनवेदिसम्यगिति वाच्यं स्वप्रकाशमप्यादौ पद्यट इत्याद्यनुमितौ त्मक अवसापग्राह्यत्वमादावाद्योतिरापनेति
माहः भिन्नास्तु ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानं पुंज्ञानज्ञानजमाज्ञातत्वात् तस्मिन्नेवेति संधानं विनापि वक्ष्यमाणं वाचादि२
सायदत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं न हि रूपेण ज्ञानस्यासिद्धेरित्याहुः अत्र केचित् योगजधर्मजमयोगिप्रत्यक्षेण सर्वविषय
पक्षेन ज्ञानत्वादिसामान्यलक्षणापोऽस्ति ते सर्वस्मिन्नेव ज्ञाने घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वसामान्यलक्षणापनीतं घटत्ववती
त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षेण त्वनिष्ठघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वमन्तेरपि घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वेत्वेकपक्षेण स्वस्मिन् प्रका
रतया विषयीकरणाजयोश्च प्रामाण्येव तु र्थविप्रतिपत्तावशतः सिद्धसाधनं वारणापयोगजधर्माद्यजन्मत्वेन पश्यघटक
ज्ञानविशेषणविमित्याहुः तदुपमस्य ह्यपतिपत्तिस्तदिना सामान्यलक्षणाप्रत्यासमेतिसामान्यलक्षणाप्रयोजकं पस्यासाक्षा
प्रत्यासत्तेर्युक्तस्याघटत्ववतिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वादिरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासतिजन्मघटत्वतिघटत्वप्रकारक
त्वत्वादिसकारकनिवृत्त्यप्यटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिविषयकज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेरर्थः तेनैव गृह्यते ज्ञानत्वसामान्य
लक्षणापोऽस्ति ते स्वस्मिन् प्रकारतया तत्त्वतः पुंशतः सिद्धसाधनमिति घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेः प्रतिज्ञानं विभिन्नतया पश्य

वाचादि२

ज३

निरुद्धे

मत्तस्य

व३

राम०

७४

मा५

तत्र ५ ह्यनेक

अविशेषं न तु साध्यं च कृतं नैवे

योगजं च कृतं

तावच्छेदकावच्छेदेन स्वाप्नपञ्चदितसाध्यसिद्धसाधनासंभवादंशतं पुक्तं योगजधर्माद्यजन्मत्वमिति जन्मत्वमित्यर्थं अथ
इष्टरत्नानस्य सर्वविषयकतया तत्प्राप्त्यर्थः शतः सिद्धसाधनात्तादवच्छेदात्तत्त्वादिरहात्तामारापज्ञानपरिशुद्धः विशेषं रां य
घटकज्ञानविशेषरां न तु साध्यं कृतं नैवे शतः साध्याप्रसिद्धापत्तेः तथा च योगजधर्माजन्मज्ञानप्राप्त्यर्थं पक्ष इति भावः
योगजधर्माद्यजन्मत्वं च प्रत्यक्षसात्त्विकविधिना योगजधर्मादिजन्मतानां प्रत्यक्षं अथवा ज्ञानादृष्टादेः कार्यमात्रजनक
तया तदजन्मजन्मज्ञानाप्रसिद्धेः तदेव ह्यपत्तिपरंप्रसिद्धे रिति प्रतियोगिनस्तादृशजन्मत्वं प्रसिद्धात्तदनाप्रत्यक्षत्वात् प्रसिद्धे
त्यर्थः कथं तर्हि सिद्धसाधनोद्धारस्तत्राह प्रामाण्यमात्रस्येति यद्वत्त्ववति यदप्रकारकत्वत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वं प्रामाण्यं स्व
प्रपेरागत्वं तदववेतीति प्रामाण्यं स्वप्रपेरागत्वं तदववेत्याकारिकापाद्यद्वत्त्ववति यदप्रकारकत्वत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकाव
च्छेदेन प्रतीकतानुमिति रित्यर्थः अत्र सिद्धेः प्रत्यक्षावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यविषयकत्वात् सिद्धेः नांशतः सिद्धसाधनमिति दो
ष इति शेषः न च तथापि पावहुटप्रामाण्यनामैक्ये सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यं तन्मतेयावत्त्वस्य अपविशेषरात्वादेव तद्वारा
संभवादिति भावः न चिदमपुक्तं पदितानं अतिभेदेन प्रामाण्यभेदे तदा साध्ये स्वपरस्य तज्जामाराप अतिपरत्वे कस्यापि साध्य

जन्म ३

स्या ५

एवेदं

दुद्देश्या ८

ना २

अतएव

प्र० चि०
७५

रति घट्य ४
तत्र ५

अमो ३

रति घट्य ५

स्पष्टज्ञावच्छेदकावच्छेदेनावृतेरंशतोवाधायतेः सामामतो घटत्वं प्रकारकत्वादपरतायां घटज्ञानं सर्वप्रमितनुमित्यादिना
भगवज्ज्ञानादिज्ञानावच्छिन्नसाधनापत्तेः शब्दं शब्दं ज्ञानवृत्तिघटत्ववृत्तिघटत्वप्रकारकत्वं स्वाप्यविषयकपावक्षौकिकप्र
त्यक्षप्रकारेण वेतिभिन्नमते विप्रतिपत्तौ साधयेत् स्वपदस्य तत्त्वामाण्यव्यक्तिपरतायां चाननीत्यायेनां शतोवाधायतेः सामाम
तो घटत्वं प्रकारकत्वपरतापीतदाप्यविषयकपावत्प्रत्यक्षविषयत्वस्य साप्यभावात्वाधायते इत्यस्मात्साहचर्यद्वेति घटौ
यमिति ज्ञानशामाण्यमिति एतज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः तज्ज्ञानशब्देनैकमात्रेति मात्रपदं कृत्य परं तथा चैतज्ज्ञानविष
यकपावक्षौकिकप्रत्यक्षप्रकारेण वेत्यर्थः व्याख्याततत्त्वमेतत्तन्नुमीमांसकैः प्रामाण्यमेव स्वतो ग्राह्यमुच्यते प्रामाण्यं च न तद्व
त्तीतत्प्रकारकत्वादिकमापि तु विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिकं तच्च वृत्त्यामाणासीमानस्वतो ग्राह्यं समवतीत्यत आह यद्यपीति ति
शेष्यावृत्तीति स्वाधिकरणावृत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः तैर्न वद्विगुं जयोगुं जावद्वी इति विपरीतभ्रमेनातिव्या
प्तिः स्वधिकरणपदमेव प्रतियोगिविशेष्यतां परं इदं रजतमित्यादिभ्रमो धर्मितावच्छेदकांशो प्रमापि प्रकृत्या कृत्यमावात्मनश्च
स्वाधिकरणवृत्तिप्रामाण्यविशेष्यतावच्छेदकतातिरिक्तप्रकारान्तररूपिण विशेष्यताकत्वमात्रेणैव सम्प्लेप्यनुगमार्थं निवेद्य

अम

जिन्नविशेष्यता ३

जापुं

७२

स्थप्रकारता

राम०
७५

संज्ञितः २

परस्पर ५

ज्ञाततामि ९

द्वयगर्भजा आटहेतया त्वित्वमिति स्वसनाधिकतास्वाभावहेतुर्वर्तित्वसमानाकारनिष्प्रपाविषयविषयकत्वमित्यर्थः
धारवाहिकज्ञानं च न प्रमोसर्वेति निर्विकल्पकव्यधिरण्यकारकज्ञानयोरेनप्युपगमदिति भावः स्मृत्यातिस्मृतौ प्रमाखव स्य
हारविरक्तज्ञानागः विशिष्टज्ञानत्वमिति पद्यपि विशिष्टज्ञानत्वं न तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रागनुपस्थितेति त्विष्टमदूषणासंग
तः ज्ञानत्वप्रकारत्वादेरनुपस्थितस्यैव प्रकारत्वाभ्युपगमादमथा सिद्धं तेषां पितृहोषापरिहारात्तथाप्यगृहीतासंसर्गकतुभप
विषयकज्ञानत्वं परस्परं तदुभयविशिष्टज्ञानत्वं हेतुभयप्रमात्वमपि त्वेत्यर्थः असंसर्गग्रहकालीनसमूहात्वं न मपि परस्परमु
भयप्रमेति भावः प्रामाण्यप्रामाण्यव्यवहारास्य दानिरुक्तसराणां योपसंहितमर्थेनेत्यतिपद्यतावच्छेदकमिति यावत् विशेष
स्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिज्ञानं तथावेतादात्म्यसंबंधेन प्राकथमाश्रयतासंबंधेन प्राकथत्वं च न तदनुमापकसंभवतीति भावः
ननु प्रमाजमज्ञाततात्वं हेतुरित्यत आह नापीति प्रमाहितज्ञातताविशेषात् प्रमाहितज्ञातताविशेषो विशेषः प्रमाजमज्ञातता
त्वं हेतुरपि तु प्रमाजमज्ञाततावच्छेदकत्वात् तस्मात्तत्प्रज्ञातताविशेषप्रमाजनत्वस्य प्रथमं कारणीभूतं व्यवसाये प्रमात्वज्ञानं विमाननुप्रमा
जमज्ञाततात्वं न हेतुरपि तु प्रमाजमज्ञाततावच्छेदकत्वे जातमेव तेन रूपेणातादात्म्यसंबंधेन ज्ञातत्वं वा हेतुरित्यत आह अथ येति पदि
तानातिद्वयत्वादिज्ञानातिद्वयत्वमवश्यं ज्ञानानुमित्यात्रेताज्ञाततापक्षज्ञानतासंसर्गकज्ञानानुमित्येत्यर्थः तद्विषया
रूपप्रकारादिकं गतेन हितुं शक्यते ज्ञानमात्रलिंगमिति तादात्म्यादिसंबंधेन भ्रमप्रमासाधारणनिवृत्तज्ञानजन्यज्ञात
तानिष्ठस्येत्यर्थः प्रकृतयोदित्यादिपदास्त्राकृत्यनुपपन्नहलमाच ५

प्र० वि०

७६

अप्रप्रमा३

निष्कंपस्य ५
वहारात् ५

उत्तितदेशि एय ज्ञान संचयतद्वे निष्ठ विशेष्यता निरूपिततद्विशेष्यता कृता न संतद्वृत्ति संसर्गमयो दयातद्वर्मे विषयता प्रत्येका

प्रमोत्तनंतरं तज्जमता वछेदकवैजात्यरूपेणाज्ञाततया हेतुना प्रामाण्यमनुमेपमिति मंतंतदेसर्थः प्रमाहितज्ञाततयाऽप्र
माजमता वछेदकवैजात्यरूपेणाज्ञाततया हेतुनेत्यर्थः तुल्यमापत्तया प्रमाजमता वछेदकवैजात्यस्यापित सुवचत्वादि
तिभावः स्वतो यहा पत्तिरिति सुसुक्तकव्यवधमासापोतरग्रहापत्तिरित्यर्थः तद्वृत्ति तद्विशेष्यज्ञानत्वेनातद्वृत्ति तद्विशेष्यता
न त्वं वर्तद्विच्छिन्नपता कलं वा प्रथमेषकारित्वं विषयिता विशेष्यति नाभेदः न च कृततद्विप्रामाण्यं तया विनिष्कंपस्य प्रत्येका
पत्या प्रामाण्यं तदेव स्वतो यासं वैरेरुवे पतेत्स्वनतये सत आहृत निष्प्रपा देवे तिसा घवा दिति पाठः प्राघ वध्वेति पाठे प्रमा प्रामाणि
कः तस्यापि प्रामाणिकत्वे तु निष्कंपस्य अवहात तं निष्कंपस्य प्रवृत्तेरनुभवसिद्धता दिक्रतियावत् प्राघ वध्वे सैस्सिद्धस्य प्रवृत्तुपयोगीति
शेषः ननु भवतु तदेव निष्कंपस्य प्रवृत्तुपयोगी प्रामाण्यं तया पित स्प स्वतो ग्राह्यत्वं कथमिति सत आह त्वेति विशेषो अवसाय विशेषो नृद
मप्रकारकत्वमिति तद्विशेष्यकत्वे सति तद्वर्मप्रकारकत्वं मित्यर्थः अनुभवसायेन तद्रूपमुपपादयति विषय निरूप्यमिति बुद्धिः विषयवि
षयकत्वेति कसा साकारा विषयस्यार्थः तुल्यत्वादिति धर्मधर्मिप्रत्यक्षत्वं तद्वमवो वैशिष्ट्यस्य प्रमपि जनकत्वादित्यर्थः तत्प्रकारक
प्रत्यक्षत्वस्योपनयनं निर्वर्णजमता वछेदकत्वादिति भावः ननु तावतापि समूहा लं वनसाधारणमनु अवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं सि
द्धसाये वैशिष्ट्यज्ञानसंचयतद्विभ्रात व्यवसायेति व्यवसाय रूपप्रत्यासत्तेः व्यवसाय निरूप्यतत्वे वध्वस्य व्यवसाय विषयस्योपतिपावते

प्र५

प्र५

नंतरं तदेव नि०

राम०

७६

ननु तद्विषयक व्यवसायस्य विषयनासकत्वे विवेचिष्यमाने प्रत्यजनप्रत्यानानुव्य
प्रति अतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबध्यकप्रतिबध्यमधर्मिणोरपि ज्ञानस्यादिति भावः ५

रजत १

जीज ३

इति ननु जनेष्वकारकत्वं सैव बुद्धेः प्रकृत्युद्देश्यत्वात् सतस्तदप्युपयादयति संबन्धितेति संबन्धिना वच्छेदकत्वेना संबन्धिर्न गृह्यते
तस्य संबन्धिकपदार्थमपि गृह्यतीत्यर्थः यथा प्रकृते फलोभूतज्ञाने तद्विषयत्वात् सिद्धेः अनुभवसापेक्षस्य सस्य रजतमिति ज्ञाना
नुभवसापेक्षमिच्छास्तत्तु अनुभवसापेक्षस्य इदं विषयकजनितत्वप्रकारेण प्रकारकप्रत्ययतयेति शेषः रजतत्वावच्छिन्नत्वेनेति यद्विशेष
कत्प्रकारकधीजनेपत्यस्य क्त्वाधवं विना तत्तद्विशेषकतत्त्वकारकमिति नियमादिति भावः एवं च संबन्धितेति ग्रंथोपपत्त्येव साधु
रित्याहुः १ अन्यथा अनुभवसापेक्षकारीभूतधर्मवैशिष्ट्यानवगाहिते पुरोवर्तिन इदं रजतं रजतत्वं च न तु रजतत्वेनेति वैशिष्ट्यतरो
मार्थः अनुभवसापेक्षपुरोवर्तिनितया च रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिनमित्यर्थः अतएवेति उक्तनियमानुरोधादेवेत्यर्थः प्रमेसेवेति रव
शब्दस्तुल्यार्थे प्रमेसाकारकज्ञानतुल्योपोऽनुभवसापेक्षविषय इत्यर्थः तत्तुल्यतामेवोपयादयति अनुभवसापेक्षमविशेषेति तथा
च तत्तज्ज्ञानेपथा विषयीभूतव्यवसायविशेषेन तत्प्रकारिभूतधर्मवैशिष्ट्यं भासते तथा सामान्यानुभवसापेक्षमविशेषेति तत्प्र
कारीभूतधर्मवैशिष्ट्यं भासते इति तुल्यतेति भावः आं च सत्प्रमेसेव ग्रहात्प्रमात्वप्रकारेणागृह्यते इत्यर्थः इत्याहुः तदसत्प्रमानु
भवसापेक्षप्रमात्वग्रहस्य शक्यत्वात् प्रमाणापवादकस्य तद्वितीसादेरनुपस्थितेः अनुभवसापेक्षस्य शिष्यग्रंथासंगतेऽनप्राप्तमज्ञा

भासा ३

तत्ता ५

ननु नुभाव ५

व१
विषय २
संकर ३
रा ५
घो ७
रा ३
सा

आहतदेमावतीतिपरतोज्ञायेतेन ननु मानुअवसायेन्यत्यतेअनुअवसायाविषयत्वात्प्रमांनुअवसायविषयत्वासंभवात्तया
बध्यवसायविषयकत्वइतिअवसायोपघटिशेषकंपघत्यकारकस्तद्विशेषकस्तत्प्रकारकत्वइत्यर्थःआंतआंतितेतिआंतैभ
मःआंतितोभमविषयकप्रत्यक्षतयोःसंकरप्रसंगःप्रवर्तकत्वपेशाभेदप्रसंगइतिपावतुयावधमकर्तनुअवसायस्यापिपुरो
वर्तिनिरजतत्वप्रकारतयाप्रवर्तकत्वप्रसंगइत्यर्थःपदासंकरप्रसंगःभ्रमत्वपेशाभेदप्रसंगइतिपावतुयावधमकर्तनुअवसायस्यापिपुरो
मिश्रमत्वप्रसंगइत्यर्थःतस्यप्रवर्तकत्वस्यतदेवताइतिअलोकिभ्रमेतरलोकिप्रत्यक्षत्वात्मकवाधावतारेलोकिप्रत्यक्षत्वा
त्मकभ्रमएवमनुमितात्मकवाधावतारेवोदितेस्यैवप्रतिबंधकत्वात्तस्यैवप्रतिबंधकतायोपपत्त्यकआंतैरभावात्
आंतैरुपनायकत्वासंभवात्आंतैरनुअवसायपुरोवसायेप्रत्यक्षतानिरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासकत्वासंभवादितिभावतनवादिपय्यो १०४
ख्यायामिदमसंगतवाधावतारेपिनिर्धर्मितावच्छेदकत्वस्योपाधकाभावादितिवैशिष्ट्यसंशयवदनुभवात्मकभ्रमस्यापिसधर्मिता
वच्छेदकत्वनिपमेनानुअवसायस्यनिर्धर्मितावच्छेदकभ्रमत्वासंभवादितिनिगर्वात्अतएपुरोवर्तिनिरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासका व
भावादेवत्रनभ्रांतिज्ञानानुमानादिज्ञानपुर्वीयतामिश्रसत्त्वमितिप्रामाण्यघटकाभ्रतरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासकाभावादेवसं

नो २

अशब्दगंधो विषयीकरोति तच्चास्य विषयं विषयीकृत्यपि

वक्ष्यमाणरीतेत्यर्थः सुखप्रकाशस्वस्वविषयकत्वेन स्वतः प्रामाण्यग्रहः न स्वस्वविशिष्टप्रामाण्यग्रहः न स्वसाखविशिष्टमा
विषयकत्वं धर्मविषयकत्वे तद्धर्मस्याग्रहस्तद्धर्मविषयकत्वासंभवात् ननु यथाशब्दगंधविषयकप्रसङ्गं सर्वथा यमविषयो ह्यसा
पित्तमास्वदृतिप्रामाण्यं विषयीकरिष्यति न च तथा विश्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वरूपस्य मतत्रयसाधारणस्य स्वतस्त्वस्य नोपपत्ति
रिति वाच्यतादृशमतत्रयसाधारणस्य स्वतस्त्वस्याभावे पित्तज्ञानविषयकज्ञानात् न न्यज्ञानयास्यत्वरूपस्य मतत्रयसाधारणस्य
न स्वस्वसंभवादित्यत आशब्दगंधवदितितद्ग्रेपीति स्वाश्रयमविषयीकृत्यापि तद्विषयीकरणीयमित्यर्थः ज्ञानं प्रामाण्यमिति
ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यता निरूपितविशिष्टप्रामाण्यप्रकारता वा एवम्भवात् प्रामाण्येऽभ्युपगमात् अतएव विषयिपतावपि यथा
कथं चित्प्रामाण्यविषयतामादायाद्यर्थतिरवारणा यतादृशप्रकारकत्वस्य ग्राह्यत्वपदार्थे प्रवेशः इति भावः स्वप्रकाशोपी
ति स्वस्यापि विषयीकरणीत्यर्थः स्वमात्रसाक्षिण इति ज्ञानत्वेन तत्स्वरूपनिधर्मविषयकत्वस्वभाविन इत्यर्थः स्वधर्मग्रह इति ज्ञान
त्वेन तत्स्वरूपनिधर्मस्य विषयीकरणीत्यर्थः एतेन स्वधर्मग्रहा सामर्थ्ये ज्ञानत्वं विना कथं ज्ञानग्रहः इति व्यतिरेकस्य हेतुत्वमिति
वेद्यता नियम इति विरस्तं न च स्वतः आदृशधर्मग्रहेऽपि तस्मात्सामर्थ्ये कथं न च ज्ञानेऽन्यतरवान्न ह्येवादिप्रसङ्गात्तादृशधर्मसा

त्रि९

जा २

१२ प्रविशामि मन्त्रं

प्र

५ कथं वदन्तीति यादिस्यत आह अभिचार इति
अनुवचसायादि कामग्यापुरोवर्तिनिरजतत्वादि
ते मताग्रहप्रत्ययव्यभिचार इत्यर्थः तत्सर्वमपि मन्त्रं

प्रवि. ८१.

विषयं हितं
मायं

मतस्त्वस्य महत्तया तत्राह सामर्थ्ये वेति गुरुमर्तद्वयपतिपरप्रकाराशतिमते मुकाशनात्पदमिधममिति याकृत्तापमानं ज्ञानमिति जा
यमानं ज्ञानविषयकं ज्ञानमित्यर्थः किं तु तापमानं ज्ञानमिति वादः तत्र ज्ञानं तापमानमिति योजनोपमानमिति भवसाधनं ज्ञानमिति क
र्मपदं निष्ठादिसनेन विषयादनमिहिते विद्वान्निमित्तवष्टुविंगेनेत्यादौ जमत्वं रतीपार्थः तथा च विंगजममनो जमं वा ज्ञानविष
यकं ज्ञानमिति समुदायार्थः ध्रमव्यावृत्तमिति वस्तुगताध्रमव्यावृत्तं यत्प्रमाणं तन्न गृहीपादित्यर्थः ध्रमव्यावृत्तमित्यनेन तत्पका
रकज्ञातत्वरूपशामातपव्यवच्छेदः न ह्युपवसायादिसामाग्रेव प्रामातपग्रहसामग्रीतिभातीरपि पूर्वपरे तु जायमानमिति ध्रमविषय
कं ज्ञानमिति शेषः ध्रमव्यावृत्तमिति गृहीपादितिक्रियाविशेषणं ग्रहधातोरपि वयात्वेतदर्थस्याभेदेनान्वयः प्रामातपं पुरोवर्ति
तद्विशेष्यकत्वादिकं तथा धमनसा ज्ञातत्वात्तिगेन वा ज्ञायमानं ध्रमविषयकं ज्ञानं ध्रमावृत्तिपुरोवर्तिविशेष्यकत्वादिविषयिताम्र
यो न स्यात्तु स मायैव प्रमानुवचसायासं वदितद्विषये पुरोवर्तिनिरजतत्वादिमत्वश्रमादित्यर्थः अभिचारादिति ध्रमव्यानुवच
सायादिसामग्राः पुरोवर्तिनिरजतत्वादिमत्वग्रहप्रत्ययव्यभिचारसंगोदित्यर्थेन च पूर्वोक्तसंकरपादनेन स्यं यत्स्यु
नरुक्तत्वमिति वाच्यं प्रकारभेदान्न पूर्वोक्तसंकरपादनस्य पवर्तकत्वेन संशयापादनं पत्वाच्चेति व्याहृः ननु न केवलमनुवच

३ विषयमानुवचसायादा

राम०

७५

प्रविशामि मन्त्रं

वसावासिसामग्रीपुरोवर्तिनिरजत्वादिमत्वग्रहजनिकाकिंतु^{सा१}मायतो^{न२}ज्ञानविषयकतत्प्रकारकप्रत्यक्षज्ञांततासिगकज्ञानसा
 ध्यकतत्प्रकारकानुमितौवाप्रकारतानिपामकसंबंधेनविशेषनिष्ठतया^१द्वयस्यापिहेतुत्वेनपुरोवर्तिनिरजत्वादिमत्वापित
 जनिकसावभ्रमविषयेपुरोवर्तिनिनास्तीति केवलतादृशसामग्राः अन्वयमभिवासेन दोषापेक्षमिप्रपेक्षांशकत्वेनचेतिष्टसु
 तेअनुभवसायादिसामग्रागृह्यतोअप्रामाण्यस्यापीति तथापीत्यादिः त्वतोयहायनेनियमतोभ्रमानुभवसापग्राह्यत्वापत्तेः
 ननुभ्रमत्वयत्कृतदभाववत्वस्यएवानुपस्थित्याकारणातराभावादेवनिषमन्नोनतभ्रानमिसत्त्वेराहअनुभवसायस्येतिज्ञात
 तादिगोचरप्रसावाइत्यादिविषयजनमत्वाद्येतिपुरोवर्तिनिपत्तीपमानधर्मविरहदशायापिज्ञापमानत्वाद्येतस्यार्थः तत्रापिपु
 रोवर्तिनिउपनीततद्वत्ताज्ञानस्याप्ययाम्युपगमादितिभावः अप्रामाण्यस्यापिस्वतोयाह्यत्वप्रसंगमुद्धरति तद्वत्ताति तद्विषयत्वस्य
 तितद्विशेषकत्वस्येत्यर्थः ज्ञानग्राहकेतिस्वयंज्ञानयाहकसामग्रीमात्रस्यैवग्राह्यत्वादित्यर्थः अप्रामाण्यंवनतादृशसा
 मग्रीमात्रस्यात्यंतदभावहकसामग्रीविलंबेनतद्भूविल्लवातूनवतथापिनुभ्रमव्यावृत्तंआणपंगृहीयादितिदोषस्तद्व
 स्थितिवाच्यंवाधनतारेइष्टत्वात्तदवतारेतस्यैवप्रतिबंधत्वादितिभावः गुरमूमुपयाद्येमायमतंवाधकमाहमहिचेतिपरतो

अ३७

शा२

क१

प्रयोगविधानमिति १

स्व२

विश्वज्ञाननिष्ठता मा लपत्यस्यामग्राह्येति शेषः स्वतः प्रामाण्यग्रह इति सर्वेपामेव प्रामाण्यानां व्याप्यया कुरुते सार्थः तुल्यन्यायारित्यभावः ४

ज्ञाने ३ ३९

प्र० चि०

८०

ज्ञापते परत एव ज्ञापते स्वतो नेति यावत् प्रामाण्यज्ञाने पि प्रारणानुमिताव पिज्ञाने अविस्तरविषयनिर्वापार्थमनुमितिः विशेषः
 कप्रामाण्यानुमित्यर्थमित्यर्थः प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे इति प्रामाण्यविषयक परामर्शधारया सावश्यकत्वरूपः फलमुक्तो
 तिप्रामाण्यानुमितिपरामर्शयोरनवस्थाप्यते इत्यर्थः प्रामाण्येन ज्ञापते वेति किं विज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यमज्ञातमेव स्यात् ननु केषां
 तितया सति तस्य प्रामाण्य एव मानाभावप्रसंग इति भावः परिशेषादिति स्वाश्रयवच्च भिन्नाया त्वेति सति प्राप्त्वा दित्यर्थः ननु भ
 वतु उरुमते स्वाश्रयजनकसामग्र्या मिश्रमतेवानुद्यवसायसामग्र्या प्रामाण्यग्रहः अदमतेतु कथं ज्ञातता सिंगेन प्रामाण्येन नमान
 मिति वेदित्यर्थं सुवपं घट इति प्रसमय ज्ञातता सतिः घट विशेषक घटत्व प्रकारक ज्ञानजन्यत्वव्याप्य घटत्व प्रकारक ज्ञाततेति
 व्याप्तिस्मरणं चेमेकः कालः प्रत्यक्षेण सर्वत्र तथैव कल्पना तर्हि हि पसं वद्विशेषणतात्मक ज्ञातते हि पसं निर्वृत्त्यापि स्मरणाभ्या
 घट विशेषक घटत्व प्रकारक ज्ञानजन्यत्वव्याप्य ज्ञाततावती यमिति तादात्म्यसंबंधेन व्याप्य कता परामर्शः तर्हि हि पसं निर्वृत्त्यापि स्मरणाभ्या
 ज्ञाततायास्तर्हि हि पसं निर्वृत्त्यापि स्मरणाभ्या ज्ञाततायास्तर्हि हि पसं निर्वृत्त्यापि स्मरणाभ्या ज्ञाततायास्तर्हि हि पसं निर्वृत्त्यापि स्मरणाभ्या
 द्वौ विशेषतावच्छेदक प्रकारक निष्प्रपयस हेतुत्वे यो वदत्व विशिष्ट विशेषक द्वैविध्यवुद्धा विदंत्व प्रकारक ज्ञानस्य हेतुत्वात् न दर्श

त्य

ता ३३

राम ०

८०

३२

तदर्थं ज्ञातता घटविशेषक घटत्वप्रकारक। ज्ञानजमा घटवृत्तिघटत्वप्रकारक ज्ञाततायाः घटत्वप्रकारक ज्ञाततांतरवदिसनु
मिसापक्षधर्मतावत्तात्प्रकृतज्ञाने घटत्वतिघटत्वप्रकारकत्वसिद्धिः न च ज्ञानस्यातींद्रियत्वेन नाथमिकानुमानस्य रेसाध्याप
सिद्धाकथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं पापवृत्तियत्नकारिर्ज्ञाततासाविशेषणतद्विशेषकतत्त्वकारकज्ञानजमापद्यापटवृत्तिपटत्वप्रका
रकज्ञानजमेति पक्षध्यासामान्यतो व्याप्तिग्रहसंभवात् न व व्याप्तिग्रहेपि घटवृत्तिघटत्वप्रकारक ज्ञाततात्वेन प्रकृतहेतो रज्ञानात्कथं
मनुमिति रिति वाच्यं ज्ञातता प्रसह्येता ज्ञाततायामिंद्रियसंबन्धसंरद्धविशेषणात्ता प्रमाससा घटत्वप्रकारकत्वस्यापनपादिसक्ति
कषाशोधयतासंबन्धेन घटस्य वयहात्सामान्यतो व्याप्तेरनभ्युपमेजन्मांतरसंस्कारात्साध्यादिप्रसिद्धाविशेषतएव व्याप्तिग्रह
हेसंभवाच्च न चैवं तद्विशेषकज्ञानजमेत्यादि द्वितीयविषयसुपवर्णितविधिकोटरूपस्वतो यात्यत्वस्मन प्रामाण्येनि
वीह इति वाच्यं तस्य गुरुमतमिष्टमतसाधारणस्वतत्त्वरूपतया भट्टमते तदनिर्वाहेपि सति विरहात्प्रथमाविषयतिपतिर्मतत्रपसा
धारणी द्वितीयप्रतिपक्षिगुरुमतमिष्टमतोभ्युपसाधारणी तृतीयापिष्टमिष्टमतसाधारणी चतुर्थविगुरुमतमात्रसाधारणी त्वेव
एवं व्याख्यातत्वात् अथ तथाप्येवंतीसा ज्ञातता सिंगेन आमा रपा नु माने रजतत्वाभाववतीति विशेषणं पुरां प्रसिद्धममोसमनत

सात्र

३३५

वि५

प्र० वि०

८९

सं५

रमप्राप्तात्पस्याधितयासिंनेनग्रहायतिःइतत्तनरजतत्वभाववद्विशेषकजनत्वप्रकारकरकज्ञानजमारजतत्वाभाववद्व
तिरजतत्वप्रकारकज्ञानतर्वाइत्यनुमानसौकर्यीतनचसाधहेतुभेदेनपरादर्शानुमितिकार्यकारणभेदादप्रमाजनत्वव्याप्यत
याज्ञाततापरामर्शानुमितिहेतुरितिकार्यसाध्याभाववद्वंतित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यैवतन्मतेज्ञाततानुमितिहेतुतयाहेतुभे
देनकार्यकारणभावभेदाभावभेदाभावादितिबेनपुक्ताविदंरजतमित्यादिप्रमस्यश्चमजनतातताप्रत्यक्षेराज्ञाततापरजत
त्वाभाववद्वतित्वग्रहासंभवेनहेतुज्ञानाभावात्तव्यवसापेरतत्वाभावमानयतिबंधकतेष्वस्मत्तत्वात्तदानीमपिसत्कामुनेन
तेनैवयतिबंधात्प्रचहेतुज्ञानंतवतपारीमाःशायारापस्यापियहस्येष्टत्वात्तथापिभदमतसाधारताविप्रतिपत्तुंदरितिविधि
कोटिरूपस्ययामागपादिघटितयारिभाषिकसुतोयात्तत्त्वस्यतवसत्वादेवप्राप्तात्पत्त्वतोयात्तमितिश्रवाहविरोधात्तुनवतथापि
महंजानामीत्यात्मविशेषकज्ञानस्यसर्वसिद्धस्यनुमानत्वानिर्वाहइतिवाच्यंइदंघटविशेषकघटत्वप्रकारकधीमान्घट
निघटत्वप्रकारकज्ञाततावत्वादिस्वरूपानस्यैवतथात्वात्ज्ञाततावत्वंचात्मनस्तदीपतामिषामकुत्सहपसंबंधविशेषेणामयापटोज्ञा
तइत्यनुभवात्तनचातीदृशसन्निवृत्तौनुमित्यनेनज्ञाततायाःप्रसङ्गनिवृत्तद्वतित्वप्रकारकज्ञानेनवातहेतोरेतिविषयसन्निकर्षस्यैव

भावः

प५

न्यासति३

राम०

८९

रमविशेषकज्ञानप्रकारपसकानुमानस्यैवानुसरणीयत्वात्
स्यलेकयमनुमित्यादिजन्यताततायाःप्रत्यक्षेणतत्त्व

सं५ ५ नप्राप्तात्पत्तिमिति

सम्प्रति २

तत्तत् ४

लेनम् ५

मावादिति वा अंतरेच्छादिकं हीनं सतद्विद्वि शेषकतत्त्वकारकेच्छारूपहेतुनेवोक्त रूपेण प्रामाण्यप्रयत्नसंयक्तं हि ज्ञाततासाः प्रस
स्य निवृत्तद्वृत्तिरतत्त्वकारकज्ञातवत्तद्वृत्तापस्य कज्ञातता सिग्नेनेव प्रामाण्यप्रयत्नो नाम ध्येति तेनैवामभ्युपगमः तवात्मघटितमनः
युक्तविशेषणोपनयसंनिकर्वाभ्यां तादृशेण ज्ञाततायाः प्रसस्य संभवाच्च बहिरर्थस्यापि ज्ञाततायाः सत्त्वादिवन्मानसत्त्वादिविरो
धित्वा तद्वस्तुं गुरुमते ज्ञानस्यैव यद्वृत्तमते ज्ञाततायाः अपि स्वप्रकाशत्वोपगतेऽस्मात्ता एव तस्यासन्निष्ठघटवृत्तित्वादेर्ज्ञातत्वज्ञा
तताज्ञातत्वयोरेकवृत्तत्वे सति विरोधात् ज्ञातताज्ञातत्वेनैव ज्ञातस्यैव प्रकाशत्वोपागमात् ज्ञाततात्मकं ज्ञातत्वं यस्य स्यादिविजातीयं किंतु
केवलं ज्ञातत्वात् प्रयत्नेनैव सन्निकर्षादिगुरुणा ज्ञानस्यैव विद्यमानत्ववत्तद्वृत्तमते पितृस्मिन्नेव स्वजन्म ज्ञातता प्राप्तद्वृत्तिघटवृत्तित्वा
दश्रभानं किंतु यद्विशितं अवसापस्य ज्ञानत्वमानसप्रसस्यत्वादिः प्रसुवा प्रामाण्युपायधर्मादिवृत्तिरेण ज्ञातता प्रसस्य त
तिज्ञाततेव हेतुर्ननु निपतमिर्दिष्टसंनिकर्षादितत्त्वज्ञातता प्रसस्यैव प्रयत्नोपायस्यैव विरोधममवतुचा
सुपत्वादिकं तत्र नास्ति भगवत्साक्षात्कारसंबन्धेनैव प्रसस्यैव प्रयत्नोपायस्यैव विरोधममवतुचा
गुरुप्रामाण्यानुमितेस्वरूपसतीतद्वृत्तिरतत्त्वकारकज्ञाततेव हेतुव्यात्वादिना ज्ञानरूपेण प्रामाण्यमिका नुमानस्यैव साधयति

यद्वा ५

त

त्रै ४

तुने २ ४१

प्र० वि०

८२

कमल

ता०

तावताय

ल०

न० ता०

आ० वि०

द्विविहरेपिनसतिःतिरुपितत्वादिसंबंधेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रसंगेन संबंधने घटत्वादिसंसारकज्ञानस्य हे
 तुत्वात्तन्वतवाप्यतीतो विषयस्य ले उपादानहेतुभावेनाज्ञाततानुपादानात्कथं प्रामांय ह इति वाच्यम् तत्रापि तादशेष्टादि एव
 नैव प्रामाण्यप्रसंगेन संबंधात् वस्तुतस्तु ज्ञातताया उपाविस्वप्रकाशत्वोपगमात् उतत्रापि एव तस्यासिद्धिर्घटत्वादिना देवज्ञाने
 स्वज्ञातताज्ञानत्वयोरेकसत्वे सति उपादानसंबंधेन घटाविषयः किंतु ते रते स्या उपादानात् तत्तिस्मिन् विशेषात्ता विशेषः सत्वा
 तीयधिकरणाभावीयविशेषात्तावदतीर्तविषये पिवर्तत इत्यतीतादिविषयकस्य ले ज्ञाततायानासंबंध इति तत्त्वमिमा
 नुपापिनस्तु इयं ज्ञाताज्ञानीयैः समनुमानादेव जगत्तासंबंधेन घटविशेषकघटत्वप्रकारकत्वादिरूपेण प्रवृत्तज्ञानसिद्धिज्ञा
 नव्याप्यज्ञाततापरामर्शस्य फलेन तथैव हेतुमन्दावकल्पनात्तिरुपितत्वादिसंबंधेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रसंगेन संबंधात् ईश्व
 रानुमानेज्ञानादिनिसत्त्ववद्यापकतुप्रसंगेन संबंधेन घटत्वादिसंसारकज्ञानस्य हेतुताया विशिष्टप्रामाण्योपस्थितिं विना
 पितापि विशिष्टवैशिष्ट्यधीसंभवात् ईश्वरात्तानुमानेज्ञानादिनिसत्त्ववद्यापकतानवधेदकस्यापि न स्पष्टविधेयतावधेदकताभावात्ताद्य नाराम०
 वाद्यप्रतिसंधानेमापकतावधेदकप्रकारेण तु प्रित्तिनिपमस्य सार्वत्रिकत्वे मानाभावात्साध्यहेतुभेदेन व्यापकताभेदात्तन्तीदिवसमि ८२

न०

विशेषज्ञा हेतुधे रतिर

५३

कृष्णस्य लेपि ज्ञाततात्पर्येण ज्ञातताज्ञानं सुलभं आत्मघटितमनःसंयुक्तविशेषणताप्रत्यासत्तामनसेवतादशग्रहसंभवात्ज्ञात
 तायास्तदीयतातिशयकस्वरूपविशेषसंबंधे सत्त्वात् अतीतादिविषयस्थले ज्ञाततानुत्पादे पितृमूर्मदेवानुमितिः दोषवशेन तद
 भावाग्रहे पितृज्ञातसतो वाधकाभावात् परवत्तेन तथैव कल्पनात् उक्तैव वा शक्तिः अप्रामाण्यविविना लाघवादिज्ञातसहकारतादृशा
 नुमानाभ्युत्पत्तेरज्ञातत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वरूपेण ज्ञातताक्तावता परमशस्याप्रामाण्यविविना लाघवादिज्ञातसहकारकानु
 मितवहेतुत्वात् तेन प्रामाण्यस्वतो प्रत्यं नाप्रामाण्यमिति प्रवासे पचतिः ज्ञानत्वावच्छिन्नवैज्ञानिकताज्ञानमात्रजन्मानुमितिविधेय
 तावच्छेदकत्वस्य भद्वत्तेस्वतो ग्राह्यत्वपदार्थत्वात् पदिचात्मविशेष्यकज्ञानमयैव रागीयंतदोहं ज्ञानवाच्यज्ञाततावत्तादिसात्म्यस्य सा
 नुमानमेवानुसरणीयं न चेवैव स्ववृत्तिवर्तमानज्ञानवदतीतादिज्ञानानामप्युक्तमिति प्रकारेण प्रामाण्यग्रहापत्तिरिति वाच्यं इष्ट
 तादिति प्राहुः अनभ्यासदशोत्पत्तेरिति प्रामाण्यव्याप्यवत्तादिनिष्प्रपाकालोनेत्यर्थः तत्संशयश्चेति ईदं प्रमानवेति संशयो न स्यादि
 त्तर्यः अनिश्चयेवेति संशयस्थले ज्ञानग्रहे पितृप्रामाण्यस्यानिश्चयेवेत्यर्थः न सतः प्रामाण्यग्रह इति नाम ज्ञापित्वज्ञः प्रामाण्यग्रह
 इत्यर्थः अविशेषादिति भावः धर्मिज्ञानाभावादिति धर्मितावच्छेदकत्वप्रकारकधर्मिज्ञानाभावादित्यर्थः ज्ञाननिधेदत्वविशिष्टबुद्धेः

आत्मन्यपि ९

न्य ७

प्रामा २

तामं ३

प्रामाण्यवोदेस्तितारस्वेप सरहस्यं ३
 तानाग्रहेत्सत्यसंशयस्त्वमित्यादिः

प्र० वि०

८३

ज्ञानं ५

विशेषज्ञानस्याहेतुत्ववत्तत्तानतिष्ठेद्विशिष्टविशेषकबुद्धिसामान्यप्रतिविशेष्यतावच्छेदकेद्वयप्रकारकज्ञानस्याहेतु
त्वेपिज्ञाननिष्ठेद्वयधर्मितावच्छेदकसंशयप्रतिद्वयप्रकारकधर्मिज्ञानस्यवस्यमारापुज्याहेतुतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वा-
दितिभावःज्ञाननिष्ठेद्वयतुल्यरूपतुल्यकारिताव्यक्तिःतत्प्रकारिताव्यक्तिसंबंधेनप्रकारिताव्यक्तिर्वाज्ञानत्वस्याप्यनुपस्थि-
तस्यप्रकारत्वाभ्यप्यमाहृतज्ञानव्यक्तिसंबंधेनज्ञानत्वमेववारातचोपलक्ष्यमाणधर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानस्याहेतु-
त्वमतेऽनुभवसायस्याहेतुत्वेऽनुभवसायानंतरमिदंप्रमारावेतिसंशयोःनुभवसिद्धःतनस्यादनुभवसायनप्रमारापवि-
श्रयादित्यपिबोधनचेदंप्रमाणवेत्ति संशयेदंस्वावच्छिन्नेप्रमारापनिष्प्रयस्येवप्रतिबंधकतयाऽनुभवसायस्यप्रमारापवि-
षयकत्वेपिद्वयवच्छिन्नेतद्वगगाहत्वाच्चंशयोपयक्तिरितिवाच्यंअनुभवसायस्यप्रमारापग्राहकत्वेद्वयवच्छिन्नेतद-
वगाहत्वेपिर्वधकाभावात्तनचेदंत्वप्रकारकज्ञानाभावात्तद्वयवच्छिन्नेप्रथमानुभवसायनेनप्रमारापग्रहसंभवइतिवाच्यं
मत्रविशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धौविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिष्प्रयस्यहेतुत्वेपिद्वयविशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धौ
विदंत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वतश्चमयारजतत्वादप्रकारकत्वपुरोवर्तिविशेष्यकत्वयोरपिद्वयवच्छेदेनतत्रभानानुपपत्तेःनच

सं नताना ३

राम०

८३

ताने

तयोऽपि न तदवच्छेदेन तत्र मानमिति वा अंतर्हितं नंतरमिदं जतु त्वप्रकाशकनवा इदमिदं विशेषकनवेसादिसंशयस्यापि दुर्वास्त्वा
 चने किंच प्रथमानुव्यवसायानंतरमिदं प्रमाणवेतिसंशयोपपादनेऽपि प्रयत्नविषयशेषकज्ञानं सत्त्वद्वयसिद्धातनस्मर
 रात्मको व्यवसायः तत्रानुव्यवसायानंतरं द्वयविषयकज्ञानं प्रमाणवेतिसंशयस्यानुभवसिद्धसंशयोपपादनेऽपि पूर्वद्वयविषयकज्ञानत्वं
 प्रकारकज्ञानसत्त्वेन द्वयविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने प्रथमानुव्यवसायेनापि प्रामाण्यग्रहे बाधकाभावात् ननु व्यवसाये प्रामाण्यसं
 शयमावत्कदाचिद्व्यवसायेन तावद्यव्यवसायोत्पत्तेरुत्तरीयः नु व्यवसायोत्पत्तेः द्वितीयोत्पत्तेः तदापादनं मायनपेयितदानीं स
 शयानुत्पत्तेः इदं तादेरनुपस्थितस्यापि प्रकारतया नु व्यवसायात्मकधर्मितावच्छेदकं दत्तविशिष्टधर्मिणी सत्तेषां प्रामाण्यानां
 प्रामाण्यकोट्युपस्थितिविरहात् नवप्रामाण्यानां प्रामाण्यकोट्युपस्थित्यात्मकसंघट्टइत्यादि स्मरणात्मको व्यवसायसंततोऽनुव्यवसा
 यस्तत्रैव व्यवसायोत्पत्तिरुत्तरीयस्य संशयाभावात्पादनं संभवस्तत्र मायनपेयसंशयोत्पादे प्रत्यक्षविरहादिति वा अत्र प्रथमं कोटिद
 योपस्थितिसत्त्वेनानुव्यवसायस्य प्रामाण्यांशे संशयात्मकतया उत्तरीयस्य प्रामाण्यसंशयानुत्पत्तेर्नोत्पत्तेर्वा बाधकाभावात्पदि च ज्ञान
 निष्ठेदं त्वविशिष्टविशेषकवैशिष्ट्यबुद्धिसामानेन दिदं त्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेपितादशेदं त्वधर्मितावच्छेदकमेतादशेदं त्वप्रका

सले ५

१५२

पादनासंभवइतिवाचं विशिष्टप्रामाण्याप्रामाण्यज्ञानंविनापिखंडशः प्रामाण्याप्रामाण्यघटकपदार्थोपस्थित्याविशेषेवि
 शेषणमितिमायेनानुवसापस्योच्छ्रितसप्रामाण्याप्रामाण्यविषयकत्वसंभवात्नवेवंमायनपेपिविशेषेविशेषणमिति
 मायेनअवसायेप्रामाण्यनिर्णयसंभवात्नसंशयसंभवइतिवाचंन्यायनपेप्रामाण्यानुपस्थितिविशिष्टअवसापस्यप्रामाण्य
 प्रत्यक्षप्रतिबंधकतयाविशेष्यविशेषणमितिमायेनप्रामाण्यनिर्णयसंभवात्तद्धर्मिज्ञानस्यभ्रमहेतुयातदभावादेवोभयमतेवि
 शेष्यविशेषणमितिमायेनाप्रामाण्यविशिष्टवृद्धासंभवाच्चननुतथापिगुरुमतेनवतुर्थस्यतोप्रामाण्यसंशयाभावापक्षस
 भववृत्तौयस्यरोप्रामाण्यनिर्णयात्मकअवसापनाशेनवतुर्थस्यतोतन्मतेपिसंशयोत्पत्तौबाधकाभावात्नचतन्मतेसंशयस
 धर्मिज्ञानकोटिहृयस्मरणान्मक्तपास्वप्रत्मकाव्यवसायनाशेधर्मिज्ञानस्यैवाभावान्नसंशयसंभवइतिवाचंस्वप्रकाशात्
 कथमिज्ञानजनितसंस्कारेणचतुर्थस्यतोप्रामाण्यनिर्णयोदोषेणसंशयस्यनानिषिक्तत्वधर्मिस्मरणस्यसंभवात्तावताधर्मिज्ञा
 नाभावसंशयाभावापादकतयाप्रामाण्यनिर्णयस्यतदनायादकत्वेनप्रामाण्यस्यस्वतोग्रहेबाधकाप्राप्तेश्चेतिवेमतन्मतेवतु
 र्थस्यरोसंशयाभावायसंभवेपिअवसापासन्नितत्तौयस्यरोवासंशयाभावापादनात्नवेमायनपेपितदानीनसंशयसंश

शे
 नि३
 त४

समस्तानि यन्मरणात्मकं यवसायं ततो घटविषयकं तानेति स्मरणरूपे धर्मिताने तत्र तत्तीयस्तरे घटविषयकं ताने प्रमानेति संशयस्य संन
वात् यत्र च घटविषयकं ताने स घटप्रमाणप्रामाण्येति २

प्र० वि०
८५

यसंभव इति वाच्यं पत्रसद्यः प्रामाण्यं प्रामाण्येवेति समस्तानि यन्मरणात्मकं यवसायं ततो घटविषयकं ताने प्रमानेति संशयस्य संन
माधवेति संशयस्य द्वितीयस्य संभवति स्मरणात्मकं यवसायेन स्वप्रामाण्यनिष्पत्त्या तन्वयवसायेन स्वप्रामाण्यनिष्पत्त्येति वि
टविषयकं ताने त्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यनिष्पत्त्या भावाद्दुरुषमते पिता दशप्रामाण्यसंशयो नानुपपन्न इति वाच्यं पुरमते वि
शेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टाधिकरणाकविशिष्टबुद्धावहेतुतया यवसायस्य घटविषयकं ताने त्ववच्छेदेन प्रामा
ण्यविषयकत्वे विबाधकाभावात् पत्रता दशस्मरणात्मकं यवसायपूर्वमपि घटविषयकं तानेति स्मरणं तत्राविशेष्यतावच्छेद
कप्रकारकज्ञानस्यापि संभवाच्च न च तथा पीदं प्रमानेति इदं त्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसंशयस्य भन्नापनयेत्तीये/द्वितीये वा
रो संभवः धर्मितावच्छेदके इदं त्वप्रकारकज्ञानाभावात् इदं त्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसंशयस्य भन्नापनयेत्तीये/द्वितीये वा
वाच्यज्ञाननिष्ठे इदं त्वहितप्रकारिता अतिसंबंधेन प्रकारिता त्वतथा च यत्किंचित्प्रकारिता अतिसंबंधेन यत्किंचिज्ज्ञान अतो
प्रकारिता त्वप्रकारकज्ञानात्मकसामान्यप्रत्यासत्ता सर्वस्यैव तत्प्रकारिता संबंधेन प्रकारिता त्वतो यवसायस्यापनयेत् पूर्वमनु
भवसंभवात् ताने निष्ठे इदं त्वधर्मितावच्छेदककवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्ये विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याहेतुतया पूर्वमिदं त्वप्रका

८५

राम०
८५

८५

यध

सह

रक्तज्ञानाभावेपिसामान्यसुराणां गीकर्त्तुं गुरुनपेक्षं तावच्छेदेन व्यवसाये प्रामाण्यनिष्पद्ये वाद्यकाभावादिति दिक्। माप
नयेपिसंशया संभवमाशंकतेन चित्तिकोटिस्मरणान् विनेति कोटिस्मरणस्यादिरनु व्यवसायत्वेनेत्यर्थः। ज्ञेयं न मानसे साम
ग्र्यपेक्षया स्मृतिसामग्र्यवत्तत्वाद्यत्र कोटिस्मरणानंतरमनु व्यवसायस्य दमि प्रायेण दंतत्रादिपदाद्यत्रोद्धेयकमहिम्नाऽनु व्यव
सायानंतरं कोटिस्मरणानंतरमनु व्यवसायपरिग्रहस्ताहुः तदसत्त्वज्ञानु व्यवसायानंतरं कोटिपुष्टिस्तत्रैव नैपापिकैः संशयाभा
वापादनात् न तद्विशेष्यक इति न भवन्मतेपि व्यवसायविशेष्यको मानसः संशय इत्यर्थः विशेष्ये द्विपसन्निकर्षविरहादिदं शा
नं प्रमानवेतिसंशयस्य धर्मशैलौ त्रिकप्रत्यक्षरूपत्वेन विषयविषयाभावसाय रूपस्य धर्मिरास्तत्र हेतुत्वाच्चेति भावः। ज्ञानोप
नोतेति अनु व्यवसायोपनीतेत्यर्थः उपनीतभावेन विषयो हेतुरिति भावः धर्मो द्विपसन्निकर्षादिति ज्ञाने द्विपसन्निकर्षादि
त्यर्थः प्रामाण्यसंशयरूप एवेति प्रामाण्यसंशयात्मक एवेत्यर्थः ज्ञानग्रहः प्राथमिकज्ञानग्रहः एतदाशंका बुभुधमिप्रपोरेवन तु गु
सेतन्मते ज्ञाने द्विपसन्निवेशेन हेतुत्वाभावात् संशयरूपत्वं कोटिस्मरणरूपतया संशये कोटिस्मरणस्याहेतुत्वाच्चेत्यपि यज्ञानु व्यवसाया
नंतरमनु व्यवसायसमकारं वा कोटिपुष्टिस्तत्रैव संशयाभावापत्तिः कृता तत्रैव ज्ञानग्रहस्य न प्रामाण्यसंशयरूपत्वं संभवः।

प्र० चि०
८६

ज्ञान०

वकीघुपस्थिति विरहात्तथाप्यभ्युपेयस्य स्फुटतरंदोषमाह तान्तीदिपत्व इति ज्ञानांतीदिपत्वमत इत्यर्थः तज्ज्ञानं विनेति ज्ञानं विने
त्यर्थः ज्ञानस्यांतीदिपत्वात्तदंशोक्तिकसंशयासंभवेन प्रामाण्यसंशयतदंशोपनीतमानात्मकत्वनियमादुपनयसन्निकर्षा
र्थज्ञानज्ञानस्यापि सितत्वादि तिभावः ननु साक्षात्कारिसंशयवसन्निकर्षा पौष्टितः न तु लोकि केतया चाह ज्ञानवान् ज्ञातना
वत्त्वादिसनुमानादेव ज्ञानग्रहो भवन् प्रामाण्यसंशयात्मक एव ज्ञापतो न च साध्यप्रसिद्धयंतत्रापि ज्ञानग्रहोऽपेक्षित इति वाच्यं त
त्रापि सद्यमज्ञावत्तथासाध्यप्रसिद्धेरंगतया ज्ञानत्वरूपेण प्रकृतप्रामाण्यानाश्रयोभूतज्ञानांतरज्ञानादेव प्रकृतज्ञानानुमिति
संभवादिसंशयत आह सिंगं चेति निश्चितं सिंगं चेत्तर्ह्येतत्सिगसंदेहस्य कुचिद्वैगिकसंशयजनकत्वेपिन स्याति तस्येति निश्चितं
स्यसिगस्य निश्चयमात्रजनकत्वादित्यर्थः न च सिगसंदेह एव प्रामाण्यसंशयात्मकज्ञानग्रहजनक इति वाच्यं सिगनिश्चयस्यानु
मितिहेतुतया सिगसंदेहादनुमिति रूपसंशयाभावादिति भावः इदमुपलक्षणं अनुमितेऽपि कतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमे
न संशयात्मकप्रामाण्यवादिति प्रामाण्यसुमानासंभवाच्चैसपि बोध्यं प्रियमते दोषमाह ज्ञानस्य मानसत्वेति ज्ञानस्य लौकिकमान
सप्रत्यक्षत्वमतेवेत्यर्थः प्रामाण्यज्ञानवदिति प्रामाण्यनिश्चयवदित्यर्थः तत्सामग्र्यपीति ज्ञानलौकिकमानससामग्र्यपीत्यर्थः प्रतिव

राम०
८६

धिकांशमारापानिभावविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबंधिकातन्निष्ठापत्वादितितन्मतेज्ञानलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याएवप्रा
 मारपनिष्प्रयोपधापकत्वादित्यर्थः तथाचतत्सत्त्वेकस्यसंशयइतिभावः नचोभयकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वाहप्रामारपनि
 ष्प्रयोपधापकत्वमेवनास्तीतिवाच्यं अथेसादिनाश्राशंक्यानुयदंस्वयमेवसमाधास्पमानत्वात्तदप्यपिप्रामारपनिष्प्रयोपधा
 नेप्रामारपनिष्प्रपस्यैवकार्यसहभावेनप्रतिबंधकत्वसंभवात्सामग्र्याःप्रतिबंधकत्वपक्षेनानुधावननपुक्तंतथापिज्ञानरूप
 प्रतिबंधकभावः कार्यसहभूतो न हेतुः किंतु पूर्ववर्त्तव्यहेतु रमथासिबाधपिषी विनाह्याप्यनुमितिर्न स्यात्स्वोत्पत्तिकाले स्वात्म
 कासिद्धिसत्त्वादिसभिप्रायेन तदनुधावनं न तु प्रामारपनिष्प्रयोपधेयवक्तृज्ञानग्रहसामग्र्याः प्रामारपसंशयप्रतिबंधकत्वे
 मानाभावः पस्य निष्प्रयोऽनुमितित्वानवच्छिन्नप्रतिवधताप्रतिपोगिकसत्त्वप्रतिबंधकताप्रयस्तनिष्प्रयोपधापकसामग्र्यै
 काप्रतिबंधकत्वेऽप्यपि तत्र प्रतिबंधिकेति व्याप्तेरभावादिसत आह अथ येति प निष्प्रयोपसता दृश प्रतिबंधकताप्रयस्तनिष्प्र
 सामग्र्यास्तत्राप्रतिबंधकत्वे इत्यर्थः विशेषदर्शनकालेपीतितदभावतदभावव्यप्यादिनिष्प्रयोपसत्तिकालेपीत्यर्थः संशयापत्ते
 रितितदभावत्वप्रकारकज्ञानेविनातदभावनिष्प्रयासभवेनतदभावज्ञानस्यैवतत्तदभावोभयज्ञानरूपत्वादितिभावः नचतदभाव

प्र० वि०
८६

दिनिश्चयस्य कार्पकात्वरत्नित्वेन प्रतिबंधकत्वादेव न तदा संशय इति वा अज्ञानरूपप्रतिबंधकाभावः पूर्ववर्त्तेव हेतुरिति ग्रंथकर्तुरा
 शयादस्य व्याप्रकृते सामग्रीप्रतिबंधकत्वानुधावनस्यासंभवात्पक्षेः केचित्तु ननु तन्निश्चयोपधापकसामग्रास्तदभावज्ञानप्र
 तिवंधकत्वे मानाभाव इत्यत आह अन्यथेति तन्निश्चयोपधापकसामग्रास्तदभावज्ञानाप्रतिबंधकत्वे इत्यर्थः विशेषदर्शनका
 लेपीति ग्रंथकारे घटादिसंशयोत्तरमात्रेण कादिसमवधाने सति घटादिचासुषु निश्चयोत्पत्तिकालेशब्देनित्यो न वेत्यादौ नि
 त्यत्वादिसाहचर्यनिश्चयोत्पत्तिव्यकाले चैव सार्थः संशयापनेरिति ग्रंथभावमतस्तस्मिन्निताभावादि साहचर्योपधापनेरित्यर्थ इत्याहु
 ननु निश्चयसामग्राः केन रूपेण प्रतिबंधकत्वं न तावत्तदभावनिर्णयजनकसामग्रीत्वेन तद्विशिष्टबुद्धित्वेन सामग्रीहिततदीप
 यावत्कारणतदीपकारणतावच्छेदकानां यावतां प्रत्येकाग्रयसंबंधान्वाच्यनुमिशाह्वोधादिसकलनिश्चयकारणस्य कार्पस
 भवात्तनापितदभावनिश्चयजनकत्वेन प्रतिबंधकत्वसामग्रीत्वस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं कालादेरपि प्रतियोगिकत्वापातात्स्य
 रावादिन्द्रियसन्निकर्षस्यापि पुरुषत्वादिसंशयप्रतिबंधकत्वापाताच्च तस्यापि पुरुषत्वाभावादिनिश्चयस्वरूपवोपत्तान्न वेदादि
 त्पुरुषत्वाभावादिनिश्चयप्रसंगोपधापकत्वाच्च नापितदभावनिश्चयमात्रेण त्रिधर्मावच्छिन्नकार्पताविरूपितकाशानामप्यतत्वेन प्रति
 त्वात्कारणतदीपकारणतावच्छेदकानां यावतां प्रत्येकाग्रयसंबंधान्वाच्यनुमिशाह्वोधादिसकलनिश्चयकारणस्य कार्पस
 भवात्तनापितदभावनिश्चयजनकत्वेन प्रतिबंधकत्वसामग्रीत्वस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं कालादेरपि प्रतियोगिकत्वापातात्स्य
 रावादिन्द्रियसन्निकर्षस्यापि पुरुषत्वादिसंशयप्रतिबंधकत्वापाताच्च तस्यापि पुरुषत्वाभावादिनिश्चयस्वरूपवोपत्तान्न वेदादि
 त्पुरुषत्वाभावादिनिश्चयप्रसंगोपधापकत्वाच्च नापितदभावनिश्चयमात्रेण त्रिधर्मावच्छिन्नकार्पताविरूपितकाशानामप्यतत्वेन प्रति

तत्वात्कारणतदीपकारणतावच्छेदकानां यावतां प्रत्येकाग्रयसंबंधान्वाच्यनुमिशाह्वोधादिसकलनिश्चयकारणस्य कार्पस
 भवात्तनापितदभावनिश्चयजनकत्वेन प्रतिबंधकत्वसामग्रीत्वस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं कालादेरपि प्रतियोगिकत्वापातात्स्य
 रावादिन्द्रियसन्निकर्षस्यापि पुरुषत्वादिसंशयप्रतिबंधकत्वापाताच्च तस्यापि पुरुषत्वाभावादिनिश्चयस्वरूपवोपत्तान्न वेदादि
 त्पुरुषत्वाभावादिनिश्चयप्रसंगोपधापकत्वाच्च नापितदभावनिश्चयमात्रेण त्रिधर्मावच्छिन्नकार्पताविरूपितकाशानामप्यतत्वेन प्रति

अ०

राम०
८७

८४

बंधकत्वमाप्यदर्शनाद्यनुत्तरतदभावप्रत्यक्षनिष्प्रयोसन्निकासेतच्छंशयापत्तेस्तदवस्थेतत्तदभावीप्रयत्नतांशुद्वयसंस्कारयो
ग्यतासंदेहादिसस्तेतेपितद्विशिष्टबुद्धभावापत्तेश्चकार्प्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितायाः कारणातायास्तदननुगमेनाननुग
माप्तेति चेन्न तदभावनिष्प्रयोपधापकसामग्रीत्वेनेवप्रतिबंधकत्वात्तदुपधापकसामग्रीत्वंवस्वसमानाधिकरणत्वेसतिस्त्वा
हितपूर्वसंज्ञावृत्तित्वसंबंधेनतद्विशिष्टं सामग्रीत्वेन निविशतेस्वतंदभावादिनिष्प्रयत्नत्वेनेवदभावमायादर्शनतदभाववच्छेदक ३४
धर्मदर्शनादेः एतद्व्यतिबंधकत्वेनानुत्तरतदभावनिष्प्रयत्नत्वात्तदुत्तरमंततोमानसस्यापितदभावनिष्प्रयत्नत्वात्तदभावनिष्प्रयत्नत्वात्तदभावनिष्प्रयत्नत्वात् ३५
तर्भावादिति वाच्यं सत्यतियसस्यत्वेतत्तदभावोभयावच्छेदकादिधर्मदर्शिनस्यत्वेवतत्संशयापत्तेस्तदभावोभयानुमित्या
यजेत्तत्रपरस्परविरोधेनकस्यापिनिष्प्रयत्नतासाप्योक्तनिष्प्रयत्नसामग्रीविरहादितिनिगर्वः अत्रेदमवधेयंतदभावादि
तिष्प्रयत्नसामग्रीनतद्विशिष्टबुद्धिप्रतिबंधिकातदभावादिनिष्प्रयत्नत्वंसहवृत्तित्वेप्रतिबंधकत्वादेवव्याप्यदर्शनाद्यनुत्तरत ३६
दभावादिनिष्प्रयोसन्निकासेतद्विशिष्टबुद्धभावावसंभवेनातिरिक्तप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पनेगौरवान्मानाभावा
दनवज्ञानरूपप्रतिबंधकस्यापिकार्ष्यसहवृत्तित्वेन प्रतिबंधकत्वेविनासिद्धाधपिवाक्काप्युचितिर्नस्यादितिवाच्यं प्रतिबंधप्र

प्र० चि०

८८

श

६५

निबंधकभावस्य सकलसाधारणानुगतस्याभावात्सिद्धेः फलवत्त्वेन पूर्ववर्तितामात्रेण प्रतिप्रतिबंधकत्वेपीह लाघवात्कार्यसहवृ
त्तित्वेनेव प्रतिबंधकत्वकल्पनात् अतएव तन्निष्पत्तिसामग्र्यपिन तदभावविशिष्टबुद्धिप्रतिबंधिका तन्निष्पत्तिसहवृत्ति
त्वेनेव प्रतिबंधकत्वादेवांधकारेवदादिसंशयो चरमासोकसमर्थानेपि तदुत्तरघटभावादिसंशयाभावोपपत्तेः तवाप्यवहित
वर्तित्वासंबन्धेन वदादिनिष्पत्तयस्तस्यैव तत्र संशयाभावप्रयोजकत्वात् एवमित्यादिशाब्दे निष्पत्तयस्तस्यैव कार्यसहभावेन प्रति
बंधकत्वादेवा नित्यत्वादिसादृशसंशयस्याप्यभावः न चांधकारे वदसंशयाद्युत्तरा लोकासंयोगद्युत्तरपत्तिकालेपि वदादिसंशयापत्ति
वारणापनिष्पत्तिसामग्र्याः कार्यसहभावेन प्रतिबंधकत्वमावश्यं कृमिति वा अंतदानीं संशयोत्पत्ताविष्टापत्तेः अथ कार्यस
हवृत्तित्वेन तमावादिनिष्पत्तयस्तस्य प्रतिबंधकत्वमित्यस्य कोऽर्थः अतएव तत्पत्तिकालीनतदभावादिनिष्पत्तयस्तस्यैव कारण
मर्थः तादृशभावस्य पूर्वकाले सत्त्वात् उक्तातिप्रसंगस्य दुर्वारेत्वात् तन्नापिकायेति पत्तिकालीनोपसदभावादिनिष्पत्तयस्तस्यैव कारण
वच्छेदकमित्यर्थः तावदेव हि कार्यसामान्यरूपं लीभतजद्विशिष्टबुद्धियुक्तिपरं वानाद्यः अथावर्तकत्वात् तातः अनंतकार्यद्वारा
भावकस्य नाप्रसंगत्वात् कारणतवच्छेदकविशिष्टस्य पूर्वसत्ताया अपेक्षितमते कार्यप्रकाशे तादृशकालीनसंबन्धेनाभावस्य कार्यप्र

तिविशिष्टस्य संभवाच्च अतएव तत्कार्यकालसंबन्धः कारणगोपवच्छेदकसंयोगः संबन्धानुगमाच्च न दोषोपे
क्षितिरसंतेन

राम
८८

कालेऽसत्त्वाद्यमिवारापत्तेः कारणात्तायाः पूर्ववर्तिताघटितत्वात् न च प्रतिबंधकाभावस्थले स्वरूपसंबंधेन कार्यकालवृत्तिताघ
 टितैव कारणातेति वाच्यं विनश्यदवस्थ प्रतिबंधकसत्त्वेऽपि तदुत्तरं कार्यपत्तेः न च प्रतिबंधकाभावस्थले स्वरूपसंबंधेन कार्यकाल
 वृत्तित्वघटितत्वेन संबंधेन तत् पूर्वकालवृत्तित्वघटिता च कारणातेति वाच्यं कारणात्तादृशकल्पनापत्तेः न वै वं विकल्पेन मे देस्योरपि कार्य
 सहभावेन प्रतिबंधकत्वविलोपापत्तिरसमवापिकारणादेः कार्यसहभावेन हेतुत्वविलोपापत्तिश्चेति वाच्यं रष्टत्वात् ममुपधापक
 सामग्राः प्रतिबंधकत्वादेव ममुत्पत्तिकालेदाहाभावसंभवात् अथ समवापिकारणादिनाशकसामग्राः प्रतिबंधकत्वादेव विनश्यदव
 स्थासमवापिकारणात् कार्यानुत्पादसंभवाच्चेति चेन्न तस्योत्पत्तिरदवहितपूर्वत्वात् मतरं संबंधेन पदाकांक्षं तदा प्रतिबंधकाभावादि
 रिति प्रत्यासत्ताकारणात् तस्यैव कार्यसहभावेन प्रतिबंधकत्वादपि दार्ष्ट्यात् तत्रेवित्तु सामग्राऽप्युत्तेः सरोकायामिति व्याप्तौ प्रतिबंधका
 भावादिरूपतत्तत्कारणाधिकरणस्य त्वविशिष्टसामग्र्यवहितोत्तरस्य त्वमेव व्यापकोटौ निविष्टमित्येव कार्यवृत्तित्वेन कारणात् २३
 मितस्यार्थः तावत्तैव प्रतिबंधकोत्पत्तिरसरोसमवापिकारणादिनाशसरोवाकायोत्पादनासंभवात् न तु कार्योत्पत्तिकालोपि स्वा
 तंत्र्येण कार्यतावच्छेदकसंबंधवृत्तयः कारणात्तावच्छेदकत्वापकतावैतस्योपनैव कार्यानि प्रसंगे कार्य

प्र० चि०
८६

मा०
कोटि
ति

तदति सकल प्रामाणिक सिद्धं मया काविक सामानाधिकार्यपाये स्यात् यच्च देशिक सामानाधिकार्यपायं गुरुतत्र देशिक सामानाधिकार्यपायं कारणात् तानंतर्भावसंगत सामान्या उत्तरस्यो कार्पमिति व्योप्तो देशिक सामानाधिकार्यपायं तर्भावादेकतिप्रसंगवारणसंभवात् पूर्ववृत्तित्वादेरपि कारणात् तानंतर्भावसंगतत्वात्तां विसृज्य ननु प्रामाण्यनिष्प्रयोपधापधापक सामान्येव नास्ति प्रारब्धतदभावोभयकोट्युपस्थितिसत्त्वेनोभयकोटिविशिष्टबुद्धेरेवोत्पादितमित्यनेनैव संनिधेः प्रामाण्यनिष्प्रयत्नं कापंतं वैद्येदकं येनोभयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वेपि प्रामाण्यनिष्प्रयः स्यादित्याशंकते अयेति एककोटिस्मरणो एकमात्रस्मरणो तदारेपः तन्निष्प्रयः इतीदमनुमवादित्यर्थः निष्प्रयसामग्रीतत्वादि उभयकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वं संशयसामग्रीसत्त्वं नैव कोटिनिष्प्रयत्नं पतितिरित्यर्थः इतीति प्रवृत्तइति शेषः कोटिद्वयस्मरणो प्रामाण्यप्रामाण्योभयकोटिस्मरणो दोषाभावात् तत्र कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वेपि प्रामाण्यनिष्प्रयइतिसमाप्ते विरुद्धेभयारोपेति दोषसमवहितविरुद्धभावाभावेभयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसमाजादेवेत्यर्थः एकपक्षे सन्निधेवकारस्यावैवान्नपातस्तारोपत्वेनोपादानं दोषसाभापउभयारोपः विरुद्धभावोभावेभावेभयविषयकारोपः प्रवृत्तुन दोषसत्त्वकोटिद्वयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वेपि वास्तवकोटे निष्प्रयः अमथाविशेषदर्शनादिकं वृद्धभावविरुद्धमित्यादि

विना

राम०
८६

प्राप्तासिकनिष्पद्यः क्वापिन स्यात्तद्वरतदभावोभयो पस्थितिसत्त्वेन संशयस्यैवोत्पत्त्या कार्यसहभवेन घटोभावनिस्यपस्यपूर्व
 वर्तितपाततसामग्र्यावापतिबंधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् न वदोषस्य मजनकत्वे मानाभावाद्दोषाभावेनोद्विष्टविशिष्टबुद्धिसा
 मग्रीसत्त्वेपि वास्तवकोटिनिष्पद्यस्य च किंवा जमिति वाच्यं तथेवानुभवात् न च ध्यानुभवेपि कार्यभावस्य विनाकारणाभावात् मजन
 मप्यगभावेनोत्पत्त्युक्तौटि विशिष्टबुद्धाभावः कथं स्यादिति वाच्यं वास्तवकोटिनिष्पद्यस्य प्राप्तासिकत्वे कार्यकालवृत्तितपातस्य पूर्व
 वर्तितपाततदुपधापकसामग्र्यावापतिबंधकत्वात् अतएव दोषस्य संशयजनकत्वेपि संशयपक्षे जकत्वप्रवादः अनुभववत् न दोषा
 भावविशिष्टकोटिद्वयोपस्थित्या देवास्तवकोटिनिष्पद्यव्याप्यतवादोषस्य संशयव्यापकत्वादिति भावः ननु कोटिद्वयविशिष्टबु
 द्धिसामग्रीसत्त्वेपि वास्तवकोटिनिष्पद्ये संशय एव न स्यात् सर्वत्र वास्तवकोटिनिष्पद्योत्पत्त्या तत्तसामग्र्यावापतिबंधकत्वादिसमत्वात्
 स एवेति दोषकालीन विरुद्धभावाभावोभयो एवेत्यर्थः न त्विति न हीत्यर्थः तदानीमिति शेषः एकारोपसामग्र्यावास्तवकोटिनिष्पद्यस्य
 मग्राअपरोपेति अयकोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्याः कार्योपधापकत्वपतिबंधकत्वार्थः काविरोधादिति विरोधितावच्छेदकस्य वास्तव
 कोटिनिष्पद्योपधापकत्वस्य वस्तुगमात्तदानीमभावादित्यर्थः न व वास्तवकोटिनिष्पद्य एव कथं तत्र न जायते दोषस्य निष्पद्यपतिबंधकत्वेमा

प्र० चि०

५०

प्रति ५

नामावादितिवाच्यनिश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेनकार्पतावच्छेदकतयातदवच्छिन्नापादकाभावादितिभावःअनुयजनदोषस्तत्रको
टिद्वयोपस्थितादिसत्त्वैविवास्तवकोटिनिश्चयपक्षसिद्धिर्विरहावाभावोमयविशिष्टबुद्धिसामग्र्यात्तत्रप्रतिपक्षवत्परस्परनि-
श्चयप्रतिबंधकत्वादित्याशंकतेनचेतिउभयपारोयसामग्र्याःविरहाभावोभयविषयकारोयसामग्र्याःएकनिश्चयसामग्रीप्र-
तिबंधकत्वादित्याशंकपरस्परनिश्चयोत्पत्तिबंधसामग्र्याःकारणकत्वापक्षतयादेवासत्त्वेउभयविषयकारोयसामग्र्येवना-
स्तीतिसमाधत्तेप्रत्येकेतिप्रत्येककोटिविशिष्टसामग्रीद्वयमिन्नापाडुभयविषयकारोयसामग्र्याश्रयादिअर्थःप्रत्येककोटिविशि-
ष्टबुद्धिसामग्रीद्वयंचतत्रनास्तित्रवास्तवकोटिनिश्चयस्यानुभावेकत्वेनतत्रसामग्र्याश्रयास्तवकोटिविशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकतयाप्र-
तिबंधकाभावरूपकार्यद्वयमितिसंशयस्यप्रत्येकार्थद्वयसामग्रीसुस्यादित्यर्थउपयत्तेरितिसामग्रीद्वयादविकारोपपत्तेरित्यर्थःयै५
मात्रानिश्चयसामग्रीमप्रतिबंधकर्तृनुधावनमपुनर्मितिवाच्यदोषसांशयव्यापकत्वेपिसंशयव्यापकत्वेपिसंशयाजनकतयात-
भावेनसंशयाभावासांशयाभावासंभवाविनाकारणाभावकार्याभावस्यानभ्युपगमादिसमिप्रायाताननुदोषस्यफलोनेपत्तयापत्रप्रामा-
ण्यसंशयोऽनुभवसिद्धस्तत्रव्यवसायोत्पत्तिशक्यत्वेद्विस्मयस्तथापीदोषोपिफलवत्तात्कल्प्यतेत्येवंप्रामाण्यसंशयार्थेतिउत्तरं

४कारणस्यैवाभावादितिभावःनचेतिप्रत्येककोटिविशिष्टसामग्रीद्वयमिन्नापाडुयविषयकारोयसामग्र्याविरहेइतिशेषः

इत्यादिप्रतिप्राप्तायनिश्चयोपपत्तयामग्री (बुद्धे) यत्वादित्यर्थःननुदोषाभावादेवसंशयाभावस्यसुवच्यतयाप्रामा

राम

५०

एतन्निश्चयसामग्री ३

दोषकल्पनादित्यस्त्वेष्टराणां तस्मादधर्मिज्ञानं चेति मिश्रास्तत्र निश्चयसाम्यास्तत्त्वानामप्यपगमात्तस्याः प्रतिबंधकत्वस्य वक्तुमश
 क्यते पिसंशयं प्रतिधर्मिज्ञानस्यापि हेतुपातदभावे कथं संशय इत्यभिप्रायेण समाधत्ते विरुद्धोभयारेवेति ज्ञानपदं विहृत्पातेष्वप्यप्य
 दानं धर्मिज्ञानसाहित्यलाभाय तथा च धर्मिज्ञानसहित विरुद्धोभयविशिष्टबुद्धिसामग्रीसमाजादेवोभयविषयकं संप्रत्येकं भवति
 स एव संशय इति योजना प्रकृतं ते च धर्मिज्ञानाभावात् कथं प्रामाण्यसंशयात्मको ज्ञानग्रह इति भावः ननु विरुद्धोभयविषयकं कारोप
 एव संशय इत्युच्यते यत्तु संशय इत्युक्तं सत्यतिपक्षे विरुद्धोभयविशिष्टबुद्धिसामग्रीपरकार्प्यजनने प्रतिबंधकत्वादित्यत आह न त्विति न हि
 तर्था एकारेण सामग्रीः एककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीः अथारोपेति अत्रोदिविशिष्टबुद्धिसामग्रीजन्यकार्प्यमतिबंध इत्यर्थः अति
 रोधादिति विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः संशयस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ननु मध्यमं प्रामाण्यमविषयीकृत्यैव ज्ञानधर्मिग्रहः ततः प्र
 णामपसंशयः न च तदनये प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वात् ज्ञानग्रहे कुतो न प्रामाण्यग्रह इति वाच्यं प्रामाण्यतदतं भावोभयवि
 षयकारोपसामग्रीः प्रामाण्यनिश्चयप्रतिबंधकत्वात् न चैवं ज्ञानग्राहकत्वात् सामग्रीग्राह्यत्वं च दम्प्यपगतं वाधितमिति वाच्यं अत्रा
 मारापग्रहासमवहितपावत्सामग्रीग्राह्यत्वस्यैवाप्यपगमादिसमिप्रापेशोक्तं न चेति एकनिश्चयसामग्रीति एकश्च योत्पत्तीत्यस्य

कु
श

स्मरं
२५

प्र० वि०

५१

तद्विषयः

मप्याः कारणक सापत्न्यत्वाद्भुमपविषयकारेण सामान्येव तत्र नास्तीति साशयेन समाधत्ते प्रत्येकेति प्रत्येककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्री
द्वयभिन्नापाठमयविषयकारेण सामान्याभावादित्यर्थः प्रत्येककोटिविशिष्टबुद्धिसामग्रीद्वयं चात्र नास्ति धर्मिज्ञाभस्याप्येव हेतुत्वात्
दभावेन सामान्याभावविशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहादिति भावः न वेत्यादिग्रंथस्तु पूर्ववत् उपसंहरति तस्मादिति सामान्यनिष्पन्नसामग्री
सत्तात्प्रामाण्यनिष्पन्नसामग्री सत्तात्प्रामाण्यसंशयसामग्र्यसत्तादितियावत् ननु साध्याद्यमोद्विपस्य विकर्षाद्वैवधमहेतुर्न
तुर्धर्मिज्ञानमपीति पूर्वमुक्तत्वादिसमसंगतमित्यत्र आह धर्मिज्ञानं चेतीति याहुः संशयहेतुवितिसंशयेति प्रकृताभिप्रायेत्यारोपमात्रेण
वतदेतुरितिसिद्धांतात्कार्यकारणभावस्तत्तद्विज्ञावच्छेदकत्वं तद्विज्ञावच्छेदकप्रकारकनिष्पन्नत्वेन धर्मिज्ञानेन
विज्ञावच्छेदकप्रकारकनिष्पन्नत्वेन अतो धर्मिज्ञावच्छेदकधर्मिनिर्णोर्विकल्पकाद्विज्ञानाद्वानसंशयः संशयः न वेति संशयानंत
रंक्तोदगोद्वानवेत्यादिसंशयानुद्वानिष्पन्नत्वप्रवेशः न च संशयकारभेदेन धर्मत्वस्य विधिन्नत्वात् कथमनुगतं कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यं
तत्तत्संशयकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यानुगतस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् कार्यतावच्छेदकानुगमस्यादोषत्वात् तदभाववद्विज्ञावच्छेदक
त्वं तु भ्रमत्ववत्कृतं निविशते तत्त्वस्यानुगतस्याभावात् यत्र धर्मिणि च स्तु गत्या वाधितो यो विषयस्तस्यैव विशिष्यात्तद्विज्ञानकार्यतावच्छेद

सं३

राम०

५१

कवचकृतेनातिप्रसंगविरहात्पक्षाविशिष्यतत्तत्प्रकारोपिनांतर्भावनीयः किंतु तत्तत्संसर्गमात्रं तथा च तद्वर्जितावच्छेदककृतद्वर्मिकसं
 योगसंसर्गकतद्वर्गसंपुक्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वं तद्वर्जितावच्छेदककृतद्वर्मिकसमवायसंसर्गकतद्वर्गसमवेतधर्मप्रकारकज्ञानत्वादिक
 मेवकार्यतावच्छेदकं सामान्यादौ समवायादिसंसर्गभससत्तादिधर्मस्थले तु सामान्यादिविशेष्यकसमवायादिसंसर्गकज्ञानत्वमेव
 कार्यतावच्छेदकं सामान्यादौ समवायादिसंसर्गभससत्तादिधर्मस्थले तु सामान्यादिविशेष्यकसमवायादिसंसर्गकज्ञानत्वमेव का
 र्यतावच्छेदकं तेन न दसमेकाद्यप्रसिद्धावपि न ह्यतिः न वै वं ह्यसंयोगी न वेत्यादौ यत्र कोटिद्वयांश एव नारोपः किंतु विशेषांश एव
 रोयस्त्रयसंशये ह्यस्यारूपधर्मिभिर्धियो हेतुत्वं स्यात्तत्र विशेषसंसर्गेन संयोगभावांश एव संयोगस्य प्रकारतया तेन संसर्गेन ह्यस्य
 दावप्रकारत्वादिति वाच्यं तत्राभावरूपधर्मिज्ञानस्यैव हेतुत्वेन ह्यस्यादिज्ञानस्याहेतुत्वे इष्टाय तैः वस्तुतस्तत्तद्वर्गवच्छिन्नतद्वर्गविशिष्ट
 ज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वैशिष्ट्यवस्वव्याधिकरणधर्मविरूपिततद्वर्गवच्छिन्नस्वनिष्ठविशेष्यताप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रथमसं
 पदविशेष्यता परां हिती पस्वपदंधीर्धर्मपरस्वधिकरणत्वं रस्वावच्छेदकसंबंधेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं स्वपदद्वयमेव विशेष्यता परसंबंधी
 नमुद्रामस्यादौ षट्पया स्वतस्मान्ननु गत्वे विधिनस्पतिः संयोगी न वेत्यादावभावज्ञानमेव हेतुर्न ह्यस्यादिज्ञानमित्युक्तमेकं वा तेषामावंप्रसेव

२९७: ९

१ धर्मवृद्धिज्ञानसंकारणतावच्छेदकमपि नानुगतं सहचरितस्य संबधेन ननु गतया इयस्य हि सत्रित्वात् रूपत्वेनानुगतस्याश्च नयसाहच
 रितस्य विशेषणताविशेषसंबधेन वत्तस्य नृपस्य तत्रित्वमिति वाच्यं समवायादिसंबधेन तत्कोटिसहचरितस्यो धर्माणां तान्त्रिकसंशयस्या
 तत्कोटिकलादुपपत्तेः यत्र धर्मस्य के धर्मसहचरितविशेष्यतापर

अप्यनुप्राप्य निश्चयस्तत्पत्त्यन्तेन तदुत्तरं प्राप्ता एव संशयः

अभिप्रायः भाष्ये

प्र० चि०
५२

धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वे यत्र प्रमेयत्वं प्रतिबद्धत्वादेर्वाक्यत्र हेतुत्वाभावादिहेतुनात्र प्रसिद्धत्वाभावः प्रमेयत्वप्रकारेण विशेषतः
या अनुमितौ यासते तत्राये ये धर्मिज्ञानस्य विचार इति वाच्यं विशिष्टो देशकवैशिष्ट्यबुद्धौ विशिष्टतावच्छेदकप्रकारकविशेष
ज्ञानस्याहेतुतया तदभावेन तत्राभावत्वस्य धर्मिज्ञानवच्छेदकत्वात् केचित्तु मासि घटकत्वावगतस्ते वाभावस्य प्रमेयत्वीयत्वे
न तत्र भानमिहाहुः पद्येतावत्ताऽनुव्यवसायपूर्वधर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानाभावान्न तस्य प्रमाणा संशयः स्वसंभवः
इति कृतितंतत्वा संगतमेव अनुव्यवसायपूर्वधर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानाभावेऽप्यनुव्यवसाये प्रामाण्यभावेऽपि संशयसमान
धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यनिष्पत्त्याभावादेव तदुत्तरं तन्मतेऽपि प्रामाण्यसंशयसंभवः विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टा
धिकरणवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्ये हेतुतया धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना समानधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यनिर्वाप्यसंभवात्
तथापि ज्ञाननिष्ठेदत्तविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात् तद्विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धिसामान्येऽपि विशेष्यतावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानेन हेतुरतः प्रपञ्चितत्वं प्रकारकज्ञानाभावेऽपि तदवच्छेदेनानुव्यवसाये प्रामाण्यनिष्पत्त्यसंभवात् तदुत्तरं निश्चयमानवेति संशयसंभवः
यस्य ज्ञाननिष्ठेदत्तधर्मितावच्छेदकसंशयविषयेऽपि तदधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुत्वेऽपि अनुव्यवसायस्य न तदवच्छेदेन प्रामाण्यसंशयः

रामः

रामः

५२

यो

पत्तसंभवशक्तिमनिवृत्तौ निगर्वधर्मिज्ञानस्य महेतुत्वे पुक्तिमाह मयेति धर्मिनिप्रम इति नुरगादिमाह सवेगेन गच्छतोऽ
 नंतधर्मोद्विपसन्निकर्षे विषयेव धर्मिणो ज्ञानतत्रैव संशयो विषयवापसा तु न ज्ञानं न तत्रेति विषयानस्यादिसर्थः न च तद्वैतोरेवे
 ति मायाद्विज्ञानोपपत्तयकसामग्रीत्वेन धर्मिज्ञानसामग्र्येव हेतुरिति वाच्यं धर्मिज्ञानसामग्रीत्वमपेक्ष्य धर्मिज्ञानत्वस्य लघुत्वादिति भावः ननु तत्र पेसां धर्मिणां न तेषां मिद्विपसन्निकर्षत्वे विमानाभावः किंच तत्र धर्मिद्विपसन्निकर्षसत्वे तत्र धर्मिणां ज्ञानमेव
 कुतो न जायते दोषविशेषस्य तत्र धर्मिज्ञानप्रतिबंधक इति चेन्न हित्तद्धर्मिकसंशयस्यापि स एव प्रतिबंधकः संशयस्यापि तत्र धर्मिज्ञानरूपत्वादिति किंच धर्मिज्ञानसामग्रीत्वमपेक्ष्य धर्मिज्ञानत्वस्य लघुत्वादिति भावः ननु तत्र पेसां धर्मिणां न ज्ञानं तेषां मिद्विपसन्निकर्षत्वे विमानाभावः किंच तत्र धर्मिद्विपसन्निकर्षसत्वे तत्र धर्मिणां ज्ञानमेव कुतो न जायते दोषविशेषस्य तत्र धर्मिज्ञानप्रतिबंधक इति चेन्न हित्तद्धर्मिकसंशयस्यापि स एव प्रतिबंधकः संशयस्यापि तत्र धर्मिज्ञानरूपत्वादिति किंच धर्मिज्ञानस्य एव हेतुत्वे नैसहचरो ह्येकैकतत्त्वत्वेति धर्मिज्ञानस्य महेतुत्वे संशयस्य विषयपस्य वा किंचिदंशोऽत्र कटत्वं किंचिदंशोऽत्र नु कटत्वं चेति न स्यादित्यर्थः तेन तद्धर्मितावच्छेदककतद्धर्मिकतदुत्तरकटोऽसि ह्येव तत्र यो धर्मवत्तया न तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टतद्धर्मिधीरव
 केन प्रतीतितत्कोटि स ह्यरित

ज्ञानं

यु

प्र० वि०

१७३

त०

स्पं हेतुः तच्च धर्मिज्ञान हेतुत्वं चिदानसंभवसंवेदिते उत्कटत्वं च विषयिता विशेषः ननु जातिः चाप्युपस्थादिना संकरात् अंशिकत्वा
च्च न भ्रमत्वमर्थसमाजयस्तत्पानकार्यतावच्छेदकमिति वाच्यतादृशधर्मस्य तादृशधर्मिज्ञानं विनाऽनुपपन्नत्वेऽप्यर्थसमाज
यस्तत्त्वस्यैवातिष्ठेत्तत्त्वस्य अनुगतस्याभावाच्च धर्मिणी वस्तुगत्या बाधितो यो विषयस्तद्धर्मिकतदुत्कटकोटिकज्ञानत्वस्यैव का
र्यतावच्छेदकत्वेन भ्रमत्वस्य कार्यतावच्छेदकापवेशाच्च न वै तावतादृशसंशये तादृशविपर्यये च तादृशधर्मिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
संशयसामागम्ये विपर्ययसामागम्ये च धर्मिज्ञानसामागम्ये स्पहेतुतानायातीति वाच्यतादृशधर्मिज्ञानस्य हेतुत्वमिदं
पदिशेषयोरिति वाच्यतादृशधर्मिज्ञानावच्छेदककतद्विनिष्पन्नस्य हेतुत्वमिति भावः इदमप्यतः उत्क
टत्वं हि न विषयिता विशेषो मानाभावतः किंतु कोटिसहचरितभयो धर्मवद्विज्ञानकालीनत्वमेवोत्कटत्वं तच्च न कार्यतावच्छेदकमा
र्थसमाजयस्तत्तात्किंच तत्कोटिसहचरितभयो धर्मवद्विज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमपि नानुगतसहचरितत्वस्य संबंधमेवेदं ननु
गुणैतात्पर्यस्य द्वित्वत्रित्वादिरूपत्वेनाननुगतत्वाच्च न च सहचरितत्वं विशेषणताविशेषसंबंधेन वक्तव्यमप्यस्तु त्रित्वमिति वाच्यं
मवापादिसंबंधेन तत्कोटिसहचरितभयो धर्मिज्ञानकाले सशयस्य उत्कटकोटिकतानुपपत्तेः पञ्चधर्मिण्येकधर्मसहचरितधर्मवप

राम०

१७३

प्र० वि०
५४
क३

कारकांशे
अन्ये

अथ सप्ततद्वर्गिता वछेदक कततद्वर्गितसंशयं प्रसेवहेतुतयातवाप्येष दोषो दुर्वार इति वाच्यं तज्जद्वर्गितसंशयातिरिक्तसंशयात्की
कतयाततद्वर्गिता वछेदक कततद्वर्गितसंशयं प्रसेवहेतुतयातवाप्येष दोषो दुर्वार इति वाच्यं तज्जद्वर्गितसंशयातिरिक्तसंशयात्की कत य
याततद्वर्गिता वछेदका प्रकारे निश्चय विरहादेव निर्द्वर्गिता वछेदक संशयानुत्पत्तेरिति चेन्न हं गुरुणा रक्तदंशे दुर्गतेत्यादिविपर्यय
विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्या बुद्धिरूपतया विशेष्यता वछेदक प्रकारक विशेष्य निम्नपरूप विविशिष्टाधिरणकवैशिष्ट्या बुद्धिसा
मान्य सामग्री विरहादेव निर्विकल्पकादितस्तादृश विपर्ययानुत्पत्तेः एकत्र द्वयमिति मायेन तादृश विपर्यय चेष्टायते अथवा एकत्र
द्वयमिति मायेन तादृश अथ मय संग स्पतवापि दुर्वारत्वात् निर्द्वर्गिता वछेदक संशयानुत्पत्तेः निश्चय विरहादेव निर्विकल्पकादित एव
यगमा न् एव दंशे गुरुणा नैत्यादिसंशयस्यापि विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्या बुद्धिरूपतया विशेष्यता वछेदक प्रकारक निम्नपरूप वि
शिष्टाधिरणकविशिष्ट बुद्धिसामान्य सामग्री विरहादेव निर्विकल्पकादितोऽनुत्पत्तिः अत एव निर्विकल्पकादित एकत्र द्वयमिति मा
येन तादृश तादृश संशयो न वेत्यादि निर्धर्मिता वछेदक संशयो विचनायादपि तु शक्यते तज्जद्वर्गिता वछेदक प्रकारक ततद्वर्गितमिति
अपरूप विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्या बुद्धिसामान्य सामग्री विरहादेव तदसंभवात् तस्माद्वर्गिता वछेदक प्रकारक धर्मिनिश्चयस्य
तज्जद्वर्गिता वछेदक विशिष्टतज्जद्वर्गितसंशयस्यात्की कतया २

य२

तादृश ५

राम०

५४

रोपविशेषा ४

एव ४

१६३

पृथक् संशयादिहेतुत्वे मानाभावः वस्तुतस्तु धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिनिष्प्रयस्य पृथक् संशयाहेतुत्वेपि संशयस्य वि
शिष्टाधिकरणकवेशिष्यैरुपलब्धिपदेन विशिष्टाधिकरणकवेशिष्याधिकरणकवेशिष्या बुद्धिसामान्यसामग्रीमर्यादयैव धर्मिता
वच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानस्य हेतुत्वमवर्जनीयमित्येव तत्वं विशेषदर्शनेपीति शंखेन पीतो नादर्शे मुरवमित्याहानुमानिकादिविपरीत
निष्प्रयस्यार्थः दोषांतरादिति दोषविशेषादिसर्थाजन्मजद्विशिष्टबुद्धेरिव तद्विपरीतनिष्प्रयप्रतिवधत्वादिति भावः दोषांतरात्तत्वं सं ४
शापश्चिदोषविशेषात्प्रामाण्यसंशयइत्यर्थः तद्वद्वेति प्रवृत्तिपरतया च तत्र पथापीतत्वादिव्रमेयि एवेति न पीतत्वाद्यभा
वानुमित्यापीतत्वाद्यभावप्रकारकव्यवहारप्रवृत्तिपरतया च तत्र पथापीतत्वादिव्रमेयि एवेति न पीतत्वाद्यभा
विष्प्रयस्यधीनः प्रमाणव्यवहारः स्यादित्यर्थः प्रवृत्तिपरतया च तत्र पथापीतत्वादिव्रमेयि एवेति न पीतत्वाद्यभा
पाप्रमाणोचरप्रवृत्तिजनकत्वसंभवेपि दृष्टांतसंगतेश्चानुमानिकपीतत्वाद्यभावज्ञानस्य सिद्धशंखादिगोचरप्रवृत्तिजनकत्वसंभ
वात्तादृशव्यवहारैकदाचिदिष्टापत्तेः संभवादोषांतरमाह सस्यात्कारिभिरिवमेवेति दोषविशेषजन्माजन्मसाधारणतदिद्विजन्मसा
ह्यात्कारिभिरिवमेवेत्यर्थः भ्रमेति प्रवृत्ताभिप्राये विशिष्टसाह्यात्मात्रे इति बोधसाह्यात्कारिविशेषदर्शनतितदिद्विजन्मसौकि

७

को १

मि १

प्र० वि०

५५

कविपरिततिश्च परमर्थः लौकिकप्रत्यक्षं प्रतिविपरीतनिष्प्रयस्य प्रतिबन्धकभावे दोषविशेषाजन्तस्य प्रतिबन्धतावच्छेद
कदिशिप्रवेशो यो न विरहादौ रवाच्चेति भावः नन्वेवं हि ३ मोहादावपि तदिदं विजन्मलौकिकविपरीतनिष्प्रयस्य प्रतिबन्धकत्वाप
त्तिः लौकिकप्रत्यक्षं प्रतिविपरीतनिष्प्रयस्य प्रतिबन्धकभावे प्रतिबन्धतावच्छेदकतादिशिलौकिकत्वस्यैव पठ्येनानुपादेयत्वात् उपना
तमानं प्रत्यक्षं अधिकं त्विनिन्वायेन समानेदियजन्मविपरीतनिष्प्रयस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यत्राह हि ३ मोहादाविति तथा दर्शनात्
दिसकारप्रशेषः तदिदं विजन्मलौकिकविपरीतनिष्प्रयस्यैव सिद्धत्वादित्यर्थः नन्वेवं शंखो न पीतः अपन्नोरगइति लौकिकवाच्य
विपरीतनिष्प्रयोत्तरं शखः पीतः अपन्नोरगइत्यादि दोषविशेषजन्मवाच्यस्य मः कथं स्यात्तदोषविशेषाजन्मत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेद
के प्रवेशादित्यत्राह तच्चेति शंखो न पीतः अपन्नोरगइत्यादिलौकिकवाच्यं विशेषस्य कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः तेन
दोषविशेषोत्तरिकालेपिन लौकिकवाच्यविपरीतदर्शनोत्तरिसंभवः तथा च दोषविशेषजन्मधर्मसहसमानेदियजन्मलौकिकविपरी
तनिष्प्रय एव न संभति किमर्थं प्रतिबन्धतावच्छेदके दोषविशेषाजन्मत्वमुपादिप्यतिभावः ननु तथापि पत्रवस्तुवाशंखो न पीतः
अपन्नोरगस्फटिको न रक्तइत्यादिलौकिकविपरीतनिष्प्रयोत्तरं पित्तमंस्कवसां जननवाकुसुमसंस्थित्याद्यात्मरूपविशेषात्पक्षिस्तत्र तदपि

७५

राम०

५५

३२

५ विपरीतरणेनेत्यर्थः शंखः पीतोऽपन्नोरगइति वाच्यं पत्रम
स्त्वत्तइति शेषः पित्तादिना प्रतिबन्धं चादिति पित्तादिदोषविशेषात्

६

विशेषरा४

सहस्रोशंखः पीतः अपमुरगतः स्फुटिकश्चादिदोषविशेषजन्मचासुषम्रमोदपाह्वोकिक्प्रसप्तसं प्रतिविपरीतनिष्प्रयस्य प्रति
वध्यप्रतिबंधकभावेपिदोषविशेषजन्मत्वमवश्यं प्रतिवध्यतावच्छेदकेप्रवेशनीयमिति चेन्नतत्रफलवत्तात्पर्येणैकविलंबेनैवदोष
विशेषोत्पत्तिकल्पनात्सहस्रोक्विलंबाभावस्यसपथनिर्गोपत्वात्तच्चशंखोवपीतइत्यादिलौकिकप्रसप्तसं प्रत्यनंतदोषविशेषाणां प्र
तिबंधकत्वकल्पनामपेक्ष्यदोषविशेषजन्मत्वस्यप्रतिवध्यतावच्छेदकेप्रवेशएवतच्चीपावितिवाच्यं पीतः शंखइत्यादिभ्रमोत्पत्तिकाले
निर्धर्मितावच्छेदकपीतत्वाभावादिलौकिकप्रसप्तस्यप्रशमणपज्ञानास्त्वंदितपीतत्वभ्रमोत्पत्तिकाले तद्वत्तरका लेवात्तच्चर्मिताव
च्छेदकपीतत्वाभावादिलौकिकप्रसप्तस्यचवारणापतवापिदोषविबंधकत्वावश्यकत्वान्दोषविशेषजन्मत्वस्यभेदकूटहपतया
विशेष्यभावेविनिगमकामावेनतच्चगुस्तनंतप्रतिवध्यप्रबंधकभावप्रसंगाच्चकिंचदोषविशेषविरहस्यसेविपरीतनिष्प्रयसत्वेदोष
विशेषजन्मविशिष्टप्रसप्तानुत्पादेपिदोषविशेषजन्मविशिष्टप्रसप्तचवारणापदोषविशेषानामपि तादृशप्रसप्तसं प्रतिविशिष्यते
तुल्यं वाच्यमिति महत्तु गौरवं न च दोषविशेषजन्मत्वं प्रतिवध्यतावच्छेदकेन प्रवेशनीयमपि तु तेषामुत्पत्तेजकत्वमिति वाच्यं ततथापि विशेष
घराविशेष्यभावभेदेन गुस्तनंतप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावस्य दुर्कारत्वादिनिगर्वः ननु यत्राप्यनोरगइत्याद्यपेक्षा बुद्ध्यात्मकत्वे

ना५
शेषाणां ६

रापसंशयसंभवात्तत्र च सामग्री सत्ता जदवस्थमावः तस्याग्रेतिरसनीयत्वादितिमावः सांप्रदायिकास्तत्पस्य निश्चये समन्तिदिपजमप्र
 त्यसस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वनियमेन तद्विरहाद्यं न यीत इत्याद्यानुमानिकादिविपरीतनिश्चयस्यैव सत्त्वे विपरीतः श
 स्वइत्यादिभ्रमं न तु दोषविशेषाजन्मत्वमपि प्रतिवधतावच्छेदकं प्रत्यक्षेणैव तत्रासुवचं प्रत्यक्षनिश्चयं प्रत्यक्षेणैव तत्रातिपमातृगुणमि
 प्रयोर्मेतेतदिदं जन्ममागपनिश्चयस्यैव सत्तावेत्यभिप्रेत्य ह्युक्तं तत्राह साक्षात्कारिभ्यमेवेति प्रत्यक्षनिश्चये चेत्तर्थाः साक्षा
 त्कारि/विशेषदर्शनमिति समानैदियजन्मप्रत्यक्षस्यैव विपरीतनिश्चयो विरोधी तर्थाः दि३-मोहादाविति रोषविशेषजमेव यदि
 कृपाचीत्याद्यानुमानिकादिविपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वाभावदर्शनादितर्थाः पक्षतथा दर्शनादितत्कारप्रभृषादिपदि
 चूनप्राचीत्याद्यानुमानिकादिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाददर्शनादितर्थाः तच्चेति साक्षात्कारिविपरीतदर्शनं चेत्तर्थाः शरवः पीतइत्यादिभ्रम
 रत्नप्रदर्शिशेषः तथा च दोषविशेषाजन्मत्वं विपरीतरीतिश्च प्रतिवधतावच्छेदके कथं प्रवेशनीयमितिभावः ननु यथासत्तपोदि
 पसन्निकर्षादौघान्नपीतत्वाभावग्रहस्तथासत्तपि अवसापादौघान्नशामागपनिश्चयइत्यत आह न चेति न हीतर्थाः जातेति
 विशेषणोत्तीपाकमित्त्वपि न हि सामागपनिश्चयप्रतिबंधकतावच्छेदकदोषत्वस्यानुगतजातिमान्किपाद्दोषाः स्तीस

५-निकत्रमादावियंदिदं प्राचीत्याद्यानुमा

प्र० चि०

५७

यथा च दोषत्वस्यैकस्यानुगतस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकस्याभावात् प्रामाण्यसंशयस्य स्वीयतत्त्वस्य सा संबंधादीनां विशिष्ट
प्रतिबंधकत्वाभिधाने महजो रवमिति भावः इति पथाभूतग्रंथं यौतपंतिदसतरेंदरजतंसुरभिचंदनमितादिदोषविशेषाज्मोप
नीतभाने आनुमानिकादिषु परीतनिष्पन्नपक्षभिन्नैर्दिपजन्मविपरीतनिष्पन्नपक्षच प्रतिबंधकताया अनुभवसिद्धत्वेन यथोक्तनिप
मस्य अभिधारात् सा ह्यात्कारिभ्रमपदस्य लौकिकसाक्षात्कारनिष्पन्नपरत्वेदिग्रमादावित्यसंगतेः लौकिकपक्षेति च पेत्यातिपमे
पिदिभ्रमादौ अभिचारवारणापलोकिपक्षस्य निष्पन्नान्तर्द्विशेषबुद्धौ तदभावनिष्पन्नविष्पसामान्यस्य प्रतिबंधप्रतिबंधकभा
वे दोषविशेषात्तत्त्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदके आवश्यकतया प्रामाण्यनिष्पन्नपक्षेति दोषविशेषात् प्रामाण्यसंशयवाधकाभावाच्च
केचिन्नु इंदरजतंसुरभिचंदनमिताद्युपनीतपक्षे उक्तनिपमो अभिचारी सत्त्वरसादेवाहनच जातैवेति न चेत्तस्य न वेत्यर्थः शेषं प
र्वविदेसाहुः उत्पत्तये साक्षात्कारित्वनिरूपितविषयिताशालिपस्यैव समानैर्दिपजन्मलौकिकपक्षस्यैव विपरीतनिष्पन्नपक्षच
तिबंधकतया तद्विरुद्धात् शंखो न यीत इत्याद्यानुमानिकादिविपरीतनिष्पन्नपक्षेति चोक्तः संख्येति चोक्तः संभवति प्रकृतं च न त
या लौकिकपक्षस्य निष्पन्नपक्षे वतया निपमात्तदुत्पत्तिप्रयोगे तत्तदिदिपजन्मप्रामाण्यनिष्पन्नपक्षे वसत्वाच्चैव भिन्नैः सदसत्तां तस्याहसा

५४

राम०

५७

यस्य निश्चिद्विज्ञानविपरीतनिश्चय

साक्षात्कारमेवेति साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयिताशालिनिश्चये चेत्सार्थसाक्षात्कारविशेषदर्शनमितिसमानेन्द्रियजन्मलोकिकप्र
त्यक्षरूपएवविपरीतनिश्चयस्यद्विरोधीत्यर्थः सुरभिचंदनमित्यादिदोषविशेषाजमोपनीतभानंप्रत्यानुमानिकादिविपरीतनिश्चय
पत्वप्रवेशः तच्चानियुक्त्यप्रतिबंधकताया अनुभवसिद्धतात्प्रतिबंधादिशिविषयिशेतीविशेषप्रवेशः संशयेऽपि चारवासाप
प्रतिबंधादिशिविषयपत्वप्रवेशः तच्च निपमएवप्रवेशपतेनतुप्रतिबंधतावच्छेदकेपिसंशयंप्रत्यक्षमानेन्द्रियजन्मलोकिकविपरी
तनिश्चयस्यविरोधित्वेन व्यर्थत्वाद्यर्थसमाजयस्तत्वाच्च विषयिताविशेषोपि निपमएवप्रवेशः नतुप्रतिबंधतावच्छेदकेपितत्प्र
वेशः व्यर्थत्वात्प्रत्यक्षत्वमात्रस्यैवसम्पत्कृतादिति ध्येयं पदं हि मोहादाविति रोषविशेषजमे इमं हि कुशाचीसादिदिक्प्रमादावि
त्यर्थः आदिविपरीतनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वाभावदर्शनादित्यर्थः पदान्त्याः दर्शनादित्यकारेण प्रत्यक्षेणादिपंदिकुन प्राचीसाद्यानु
मानिकादिविपरीतनिश्चयस्यप्रतिबंधकत्वाभावदर्शनादित्यर्थः पदान्त्याः दर्शनादित्यकारेण प्रत्यक्षेणादिपंदिकुन प्राचीसाद्यानु
मानिकादिज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वादर्शनादित्यर्थस्तथाच दोषविशेषाजन्मत्वं विपरीतनिश्चयप्रतिबंधतावच्छेदकेन विशेषता
पमितिभावः पद्यपि च सुखासमंगोलवस्त्रपित्तद्वयमपि बहिरागच्छतीति सिद्धांतात्स्वच्छद्व्याभिवातेन च सुखो विपरीतत्रिपदा

परात्संज्ञकसंज्ञादिदोषविशेषजन्यवशोरगत्यत्रमपरिग्रहः तत्र दर्शनादित्यपंदिकुन प्राचीसाद्यानुमानिकादिविपरीत

प्र० चि०
५८

विषयितावि०

मुरवारिसंबंधइतिसिद्धताच्चपीतः शंखः आदर्शमुरवमित्यादिभ्रमस्य तादृशविषयितासंभवेपि दोषविशेषजन्मदिकृन्मन्वशोरग
त्वधमादरूपनीतभानतपातादृशविषयित्वाभावादिभ्रमसंगत अतएव च तत्रैव अभिचारंणा पलौकिकप्रसङ्गनिश्चयान्तद्विशि
ष्टबुद्धौ तद्विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबंधप्रतिबंधकभावे दोषविशेषाजन्मत्वमविप्रतिबंधतावच्छेदके आवश्यकं तथापि
लौकिकत्वरूपविषयिताविशेषस्य व्यापकीभ्रती भगवज्ज्ञानसाध्या धाधारणा साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयिताविशेषो लौकिकप्र
सङ्गद्वयोपविशेषजन्मोपनीतभानेप्यतिशयाचीत्वं साक्षात्कारो मिदु रगतं साक्षात्कारो मीमांस्यनुभवात् विपरीतनिश्चयसामान्यप्रति
बंधतावच्छेदकेपितादृशेषशालिप्रसङ्गनिश्चयान्तमेव च कं न तु लौकिकप्रसङ्गनिश्चयान्तमेव न तत्र दोषविशेषजन्मप्रसङ्ग
स्य न संग्रहः लौकिकसन्निकर्षजन्मतावच्छेदकं तु रदं यश्यामीमांस्यनुभवसिद्धसाध्यापीभ्रतो लौकिकत्वतया विषयिताविशेषः तेन दोष
जन्मोपनीतभाने लौकिकसन्निकर्षस्य न अभिचारः न चेदं रजतमित्यादिदोषविशेषाजन्मोपनीतभानेपि रजतत्वं साक्षात्कारो मीमांस्यनुभव
सापसत्वेन तादृशविषयितासत्वात् तत्राप्यानुमानिकादिविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबंधत्वाय किं रिति वाच्यं तत्र रजतत्वं यश्यामीमांस्यनु
भवसापस्य लौकिकविषयत्वांशे धर्मत्ववृत्तत्वं साक्षात्कारो मीमांस्यनुभवसापस्यापि साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयित्वांशे भ्रमत्वा

राम०
५८

दिति मणिकृतो निगर्वः ननु शंखो न पीत इत्यादि लौकिक चासुषसत्वे विधीतः शंख इत्यादि चासुषभ्रमो दया दोष विशेषा जन्मत्वं
 मवश्य प्रतिवधता वधे दकेति वेशनीयमित्यत आह तत्रेति साक्षात्कादिविपरीत दर्शनं चेत्तर्थाः शंख पीत इत्यादि मस्य सत्त्व इति श
 र्वा नः नुपया सत्त्वो दिपसत्त्वकयो दोषान्न पीतत्वाभावग्रहस्य सत्त्वपि अवसाया दोषान्न प्रामाण्य निष्प्रयः किंच शंखो न
 पीत इत्यादि अपेक्षा बुद्ध्यात्मक लौकिक चासुष निष्प्रय सत्त्व पित दग्निमस्य रोगात्मनात् पिन्नाद्यात्मक दोषात् पीतः शंख इत्यादि भ्र
 मो दया लौकिक मस्य सत्त्व प्रतिविपरीत निष्प्रय सत्त्व प्रतिवध प्रतिबंधक भावे दोष विशेषा जन्मत्वं मवश्य प्रतिवधता वधे दके प्रवे
 शनीयमित्यत आह न चेति न चेत्तर्थाः जाते वेति अभेदे तृतीया दोषः दोषत्वरूपो धर्मः न हि दोषत्वे मनुगते जातिरस्तीति समुदिता र्थाः त
 या च प्रामाण्य सत्त्व सत्त्व सत्त्व दोषसाधारण्य दोषत्वे कस्यानुगतस्या भावात् तत्तत्त्वस्य सत्त्वसंवेष्टी नामेव प्रातिस्विक रूपस्य
 तिवंधकत्वं प्रतिवधता वधे दकेत्वं वीवक्तव्य एव च तदपेक्षानु अवसाया देः प्रामाण्य ग्राहकत्वक स्यैवोचिता ला वृत्तादिति भाव इति
 ग्रंथं पोजयंति प्रामाण्य संशयादिति घटवद्भूतत्वमिमादि निष्प्रये प्रामाण्य संशयाद्भूतत्वं घटवन्न वेत्यादिसंशयवदित्यर्थः प्रामा
 ण्यज्ञाने अवसायस्य प्रामाण्य निरीक्षे प्रामाण्य संशयः अवसाये प्रामाण्य संशयः ननु पथा घटवद्भूतत्वमिमादि निष्प्रये भ्रमत्वं संश

चतन हिरोषा जन्म

प्र० वि०

॥

यामृतलंबवन्मवेत्तादिविषयसंशयस्तथा व्यवसायनिष्ठप्रामाण्यनिष्ठपेविभ्रमत्वसंशयश्च सापेप्रामाण्यसंशयः स्यात्
प्रामाण्यनिष्ठपेस्ततः प्रामाण्यग्रहेपिभ्रमत्वाभावस्यत्वतो ग्रहाभावाभूमत्वसंशये बाधकाभावादिसाशयेनाशंकतेन न्वितिज्ञा
नमात्रं तन्निष्ठपमात्रं विरोधिबुद्धीति तदभावविशिष्टबुद्धीत्यर्थमनन्तरमितिभ्रमत्वेन गृहीततन्निष्ठपोत्रमित्यर्थः बाधक
ज्ञानेति तदभावविशिष्टज्ञानेति त्वर्थः अनन्यथा सिद्धत्वेन भ्रमत्वेनागृहीततेन विनापीति तदभाववत्तपीत्यर्थः तज्ज्ञानं तत्प्रकारकज्ञा
नं इतीति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनादिति शेषः अनन्यथा सिद्धत्वाधमतया तन्निष्ठपवृत्तादिनिष्ठपं परिभूयस्व
कार्याणामात्मिकज्ञानविषयत्वादिति तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसाधर्म्यदर्शनादित्यर्थः विषये घटादौ तथा प्रामाण्यइति संश
यइत्यत्रेतन्नसंबन्धः अनन्यथा सिद्धिराशंक्येति भ्रमत्वशंकासत्तपेत्यर्थः व्यवसायस्येति अनुव्यवसायेन निश्चितइति शेषः घटविष
यत्वे चेति सविषयकत्वे चेत्यर्थः अनुव्यवसायविषयत्वादिति अनुव्यवसायज्ञानत्वसविषयकत्वप्रकारकानुव्यवसायविषयत्वा
दित्यर्थः न संशयइति ज्ञानत्वसविषयत्वप्रकारकानुव्यवसायस्य ज्ञानत्वसविषयकत्वांशो भ्रमत्वसंशयाधीनो न संशयइत्यर्थः ज्ञानत्वं
सविषयकत्वप्रकारकानुव्यवसायस्य ज्ञानत्वसविषयकत्वांशो भ्रमत्वाभावावच्छेदकतया तादृशानुव्यवसायत्वस्य ग्रहसत्वेन व्यवसा

धारण

राम०

॥

य३

स्य ग्रहसत्वेनानुव्यवसायेप्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवा नुतदधीनः प्राप्ताप्यसंभवाद्भिभावः अविषयेति निर्दिष्टं कृतान्तविषय
 त्वेतिरिति तान्तसविषयकत्वयोरित्यर्थः । तद्विषयकत्वमिति तान्तसविषयकत्वप्रकारकानुव्यवसायत्वं ५

॥

मत्वस्य ग्रहसत्वेनानुव्यवसायस्य तान्तसविषयकत्वात् प्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादिति भा
 वः न स्यादिति प्राप्ताप्यप्रकारकानुव्यवसायेप्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः अनुव्यवसायस्येति प्राप्ता
 प्यप्रकारकत्वस्येत्यर्थः प्रमात्वनियमादिति प्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः अनुव्यवसायस्येति प्रा
 प्ताप्यप्रकारकानुव्यवसायत्वस्येत्यर्थः प्रमात्वनियमादिति प्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः तद्विषय
 प्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः तद्विषय प्राप्ताप्यप्रकारकानुव्यवसायत्वमित्यर्थः अनन्यथा सिद्धमिति तान्तसविषयकत्वांशे
 भ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः तेन विनापीति प्राप्ताप्याभावसपीत्यर्थः संभवति अनुव्यवसायस्य संभवति तत्र संशय इति अ
 नुव्यवसाये प्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः प्राप्ताप्यप्रकारकानुव्यवसायत्वस्य प्राप्ता
 प्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः पूर्वपक्षमन्वयमिति अत्र मत्वमिति अत्र मत्वा सिद्धं अत्र मत्वमिति योजनाततश्च
 तथा च भ्रमत्वसंशय इति अनुव्यवसाये प्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः तज्ज्ञाभाज्ञानाभ्यामिति अत्र मत्वा सिद्धं अत्र मत्वमिति
 त्रिषोऽन्तः प्रमात्वमिति अनुव्यवसाये प्राप्ताप्यांशेभ्यः संशयस्यैव असंभवादित्यर्थः

ध
 ता

कठिनायसं
 तेन ३

६३

६

प्र० वि०

१००

५ सा

ख ४

मापस्यप्रामाण्यं शेषा मापनिष्प्रपा निष्प्रपाप्रामित्यर्थः अनुवसाये प्रामाण्यनिष्प्रपसत्वे तस्यैव प्रतिबंधकत्वात् न द
निष्प्रवेचभ्रमत्वसंशयधर्मिणोऽनुवसायः स्येवाज्ञानादिति भावः यद्यपि प्रमात्वनिष्प्रपस्य कुतो भ्रमत्वसंशयविरोधित्वं
पस्परभावाभावरूपत्वाभावात् न च प्रमात्वस्य भ्रमत्वाभावव्याप्यतया विशेषदर्शनविधयेव तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वसंशयविरो
धित्वप्रमात्वभ्रमत्वयोर्विशेष्यभेदेनैकवसत्वेपि निर्विच्छिन्नभ्रमत्वाभावाभावाधिकरतात् प्रपाद्यत्वात् एवमत्वाभावव्याप्य
त्वस्य प्रमात्वे सत्तादित्यस्य अनुवसायादिना त्वरूपतः प्रमात्वे निष्प्रयेपि भ्रमत्वाभावव्याप्यतया तदनिष्प्रपात् न च पुरोवर्तिनि
प्रमात्वघटकतया तद्वत्त्वग्रहेतदभाववत्त्वग्रहसंभवात् भ्रमत्वग्रहसंभवः भ्रमत्वस्य तदभाववत्त्वघटितत्वात् इति वाच्यं भ्रम
त्वस्य तदभाववत्त्वांशे निक्षिप्तावच्छेदकतया तद्वत्त्वग्रहसत्त्वेपि तद्रूपसंभवात् न च तदभावावच्छेददर्शनमेव तदभावावच्छेदकी
भूतधर्मदर्शनमपि तद्विशिष्टबुद्धिविरोधितया च भ्रमत्वाभावावच्छेदकी भूतधर्मदर्शनविधया प्रमात्वनिष्प्रपो भ्रमत्वसंश
यविरोधीति वाच्यं तदभावावच्छेदकी भूतधर्मस्यापि स्वरूपतो निष्प्रयो न विरोधी किंतु तदभावावच्छेदकत्वेन तच्च प्रकृतो नास्ति
अनुवसायादिना त्वरूपत एव प्रामाण्यनिष्प्रपात् तदभावावच्छेदकत्वं तु व्याप्यतासिद्धेर्न तदभावावत्त्वसंसर्गप्रकारमेवेन

राम०

१००

संबंधे न तदभाववत्वं संसर्गकारकभवेन व्याप्यदर्शनावरुद्धधर्मदर्शनयोर्भेदः स्वव्यापकतदभाववत्वं वा तदभाववत्त्वेदकत्वं वा
निर्भेदाच्च व्याप्यदर्शनावरुद्धधर्मदर्शनयोर्भेद इत्यत्र ४

माय्यदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनयोर्महत्त्वमप्यस्तद्व्यावृत्तमावच्छेदकसंवायेदाश्च न तन्मावच्छेदकधर्मस्य
न यो मद्यः माय्यदर्शनैतदभाववददृष्टित्वरूपव्याप्यत्वस्य प्रकारत्वात्तथापि प्राधान्ये वदुर्मावच्छेदेन तदभावो निश्चितः स्व-
पतस्त्वद्वर्गनिष्प्रयोपितदिशिष्टबुद्धिविरोधी तथा च येन दुरुषेण प्रमाता वच्छेदेन भ्रमत्वाभावो निश्चितस्तस्यापिन प्रामाण्य-
भ्रमत्वसंशयाधीनः प्रमात्वसंशयसंभव इति शङ्का कृतौ निर्गवः वस्तुतस्तु भ्रमत्वादिसंशयं विना प्रामाण्यसंशयस्ता-
नुभवसिद्धत्वाच्च प्रामाण्यस्य स्वतंत्रसंभव इत्येतत्वं प्रामाण्यस्य तत्त्वेशामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपं बाधकमभिधीयते
वद्भूतत्वमित्यादौ भ्रमत्वसंशया हटादिसंशयानुपपत्तिबाधकमाह एवमिति अत्रापि बटवद्भूतत्वमित्यादौ प्रामाण्यविनि-
श्चयातिरिक्तस्थलेपिन विषये संशय इति न च ये दासंशय इत्यर्थस्तव मते स्यादिति शेषः सन्निरहितं बाधकमुद्धर्तुं शक्तेन च वाच्य-
मितितुल्यत्वादितो संतेनान्विता प्रामाण्यसंशयात्त्वमत्वाभावं संशयात्ने विषयसंशयः कथं पक्षे संशयः आनाभावादिति निश्च-
योत्तरकारीनविषयसंशय पूर्वभ्रमत्वसंशयस्यावश्यत्वे मानाभावादित्यर्थः सर्वत्रेति विषयनिश्चयसत्वे विशेषः संशयसंभवेति
निष्प्रयोच्छेद इति कुचिद्विषयनिश्चयः

तानविषयमत्वादिति धर्मविषयत्वरूपसाधारण धर्मदर्शनरूपसंशयकारण सत्त्वादेव संशयोपपत्तिरित्यर्थः २४

तानविषयमादिशति ह्येकविषयत्वरूपसाधारणधर्मदर्शित्वसंशयकारणसत्त्वादेवमंशमोपपत्तिरित्यर्थः २४

प्र० चि०
१०९

अथ पसत्वे विषयसंशयानुत्पादस्यानुभवसिद्धस्योद्येदस्यार्थः प्रामाण्यसंशयेपीति प्रामाण्यसंशयोत्तरं निश्चिते विष-
ये विषयसंशयानुत्पादस्यार्थः तस्येति द्वाभ्यां रापसंशयस्येति ननु ममापि साधारणा धर्मवत्ता ज्ञानं न सर्वविक्रमिस्तत्रा-
ह मत्तसंशयमिति मत्तादिसंशयमिति मर्थः आदिपदात्प्रमात्वपरिग्रहः ननु निश्चिते विषये मत्तादिसंशयं विना कथं न सं-
शयोत्पादः विना कारणभावं कार्याभावस्यासंभवात् न च तदभावविशिष्टबुद्धौ तन्निष्पन्नस्य प्रतिबंधकतया तिष्ठत्यसत्त्वादेव सं-
शयानुत्पाद इति वाच्यं तर्हि मत्तादिसंशयेपि निश्चयसत्त्वे संशयोत्पादस्यासंभवात् प्रतिबंधकसंभवादि चेन्न मत्तादिज्ञा-
नाभावविशिष्टतद्विपरीतनिष्पन्नस्य तद्विशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकतया मत्तादिसंशयं विना निश्चिते विषये संशयानुत्पादत-
मत्तादिसंशये च तन्निष्पन्नसत्त्वेपि मत्तादिज्ञानभावविशिष्टतद्विष्पन्नस्य प्रतिबंधकस्याभावात् संशयोत्पादात् ननु मत्ता-
दिज्ञानस्योपेक्षकत्वेनाभावः साध्यात् विपरीतनिष्पन्नत्वेन प्रतिबंधकत्वाच्च विपरीतनिष्पन्नसत्त्वेपि मत्तादिसंशये विषय-
संशयस्यानुभवसिद्धतया प्रामाणिके गौरवमिति वाच्यं तादृशस्थूलाभावात् यत्र प्रथमतोऽप्यनवृत्तिरिति मत्तदनुव्यवसाय-
स्ततः प्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थितिसत्तः प्रामाण्यादिसंशयस्ततो विषयसंशयस्तत्र प्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थितिकाले नि-

२१३

राम
१०९

अथ विनाशचछंशपपूर्वकावेविषयनिश्चयस्यैवाभावात्तरां वपत्रा मुच्यवसायेमानसोच्छ्रितप्रामाण्याप्रामाण्यविषयनद
 भावोपस्थितिरूपः तत्रापि चतुर्थसंशयो निषयसंशयोत्पादेन बाधकं तत्रैव विषयनिश्चयसत्त्वात् न च वपत्रापे सा बुद्ध्यात्मकोः
 यं न घट इति निश्चयस्ततो मानसोत्पत्तप्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितिरूपोऽनुव्यवसायः ततः प्रामाण्यादिसंशयः ततो विषयसंदेहस्त
 त्रपत्रवाऽप्योद्भावात्तुद्ध्यात्मकोत्पत्तप्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितिरूपस्य न घट इति स्मरणेन निश्चयः ततस्तदनुव्यवसायः त
 तः प्रामाण्यादिसंशयस्ततो विषयसंशयस्तत्र विषयनिश्चयस्य विषयसंशयपूर्वसत्त्वसंभव इति वाच्यं तत्रैव साविस्वं न संशया
 भुपगमेपि स्थितिरहात् सरोकाविसंबस्य शयनिर्मेयत्वात् एतेन यत्र तद्विशेषकवटमकारकं ज्ञानसंघटवान् प्रामाण्या
 माण्ये घटतदभावावेत्येकं स्मरणं ततस्तस्यां घटस्मृतौ प्रामाण्यासंशयोऽन्तरं स घटवान्न वेत्तादिसंशयस्तत्र स्मरणरूपस्य ति
 श्च १ स्मरणं पूर्वद्विजितसंभव इति निरस्तं तत्रापि साविस्वं न संशयाद्युपगमेपि स्थितिरहात् सरोकापस्यादोषत्वादिति चेन्नः
 प्रामाण्यादिज्ञानस्यानुज्ञेयत्वे पत्रपि सा बुद्ध्यात्मक एव निरुक्तसमहात्मनश्च स्मरणरूपो निश्चयस्तत्रैव साविस्वं न संशया
 किंच पत्रमाविने वसन घट इत्यादि निश्चये प्रथमतोऽप्रामाण्यासंशयस्ततः स घट इत्यादि निश्चयो मत्रिस्तनो द्वितीयस्तत्रैव

प्र० चि०
१०२

वः प्रांक्त विपरीत निष्प्रपोत्तरात्तत्पहोषविशेषाजमतद्विशिष्टकचिच्चमत्त्वज्ञानमिमननुगम इति वाचं प्रमा
टोनवेत्यादिसंशयः तत्र वातद्विशेषकवृत्तितादिप्रकारकज्ञानं प्रमानवासघट्टादिप्रामाण्यसंशयात्मकसमस्तलंबननि
ष्प्रपत्ततो द्वितीयकृता एव सवटोनवेत्यादिसंशयस्तत्र च प्रमाद्वयापसायापजे तत्रैव निष्प्रपस्य विस्वाबुद्धिरूपत्वे प्रमात्रयाप
सायापनिश्चेति भाषण निष्प्रपविरोधितानत्वेनानुगमादिसाहुः तदसत्त्वमत्वादिज्ञानानात्कदितविरोधिनिष्प्रपस्य संशयनिष्प्र
साधारणतद्विशिष्टबुद्धिप्रतिकंधकत्वादेवमत्त्वादिसंशयं वेना निष्प्रपसत्वे संशयानुत्पादसंभवेन तादृशविशेषकारणाकरु
नेमानाभावात् सति विरोधिनिष्प्रपे मत्त्वादिज्ञानरूपविशेषकारणाभावविपरीतनिष्प्रपोत्तरात्तद्विशिष्टबुद्ध्यानुत्पादविशि
ष्टबुद्धिसामान्यादस्य दुर्कारतया विरोधिनिष्प्रपस्य प्रतिबंधकत्वावश्यं सत्त्वात् तत्रैव मत्तादिज्ञानस्याप्युत्तेजकत्वावश्यं कत्वाच्च
अमथाविरोधिनिष्प्रपसत्वे मत्तादिसंशयादस्य संशयानुपपत्तेः प्रतिबंधकसत्वे कास्यासहस्राणामप्यकिंचित्करत्वात् कि
चप्रामासपनिष्प्रपविरोधित्वेनाप्यनुगमाः संभवः विरोधित्वस्य प्रतिबंधप्रतिबंधकतावच्छेदकभेदेन भेदात्वरूपतो मत्त्वज्ञानस
प्रामाण्यनिष्प्रपप्रतिबंधकत्वे मानाभावाच्च न चेवंधमत्तादिज्ञानावापनुगमादुत्तेजकत्वमपि कथमिति वाच्यं उत्तेजकाननुममस्या
सत्तादितेदिक् अथेति प्रामाण्यप्रमापदपहसिनिमित्तं न तत्तत्पद इति किंतु स्मृत्यन्यज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वादे संशये इति भावः प्रा
संश

कल्पनेमानाभावात्तानिप्रतिरोधिनिष्प्रप
अमत्तादिज्ञानात्तत्पदविशेषः ४५
राम०
१०२

२०६

मासपसंशयादिति इदं प्रमानवेत्ताकारकसंशयादित्यर्थः न तत् प्रामाण्यमिति तादृशसंशयविषयस्यैव प्रामाण्यत्वमुचितं तस्मिन् न ह्यति-
रूपकारकत्वं न निश्चितं न तथा संशयविषय इति नैतस्य प्रामाण्यत्वमिति भावः एतन्निश्चयादिति निष्कर्षः प्रहृष्टपुत्रस्यैव च
प्रामाण्यत्वादिति भावः भवतु एतस्यैव प्रामाण्यत्वं तथाप्येतस्यापि संशयः आनुभविकः सवानुवसापेन तस्य निश्चयकं यस्मादिसा-
हस्यत्वावदिति इदं तद्वदिति तत् प्रकारकत्वं प्रामाण्ये तद्वतीत्यादिरूपेणार्थतद्वत्त्वमिति प्रामाण्यं वेति शेषः तथा चेति अत्राप्यानु-
वसापेन व्यवसायस्य इदं तत्त्वविशिष्टविषयत्वाविषयीकरणेन तत्र प्रामाण्यत्वाभ्युपयत्तेरिति भावः पुत्रोत्तरमाह अन्यथेति ध-
र्मिणा इति धर्मिता वच्छेदकांशोऽस्त्वतः प्रामाण्यग्रहवदित्यर्थः अयं च प्रसाध्यांगको दृष्टान्तः अवर्जनीयमिति रजतत्वप्रकारकत्वं ह्यस्ति त-
एव रजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वमपि चेद्वहीत तदा प्रामाण्यग्रहेः विशेषादिति भावः दृष्टान्तासिद्धिं परिहरति अतएवेति धर्मशोधर्मिता-
वच्छेदकांशे अनुभवात्मीकारेण दृष्टान्तदोषो भवमेव ह्यप्यतिमैव मितिकिंत्विदमितिः अत्र स्वस्वरेण इदं व्यञ्जितविषयो बोध्यः अनुत्तर-
इदं त्वमपि प्रकारस्तथा सति तदंशोऽस्त्वतः प्रामाण्यप्रसंगान् अतः इदं तत्त्व रजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिनो नानुवसापविषय इत्यभिप्रेत्या-
संगतेश्च प्रकारकत्वेनेति प्रकारिणा विशेषणत्वेनेत्यर्थः यदा प्रकारकत्वेन प्रकारिणा संगतिरिति शेषः ननु व्यवसाये प्रकारिणा

न ह्यति

५२

५

प्र० चि०
१०३

ज्ञाने किं नानमिति तदस्य शंकां निराकरोति अमयेति प्रकारित्वस्यानुव्यवसायाविषयत्वस्यार्थः प्रकारकाचीति प्रकारितावीची
त्यर्थः रजतत्ववैशिष्ट्यस्य पुरोवर्त्येन चितरतत्वसमवायस्य तदर्थत्वे रतीयाप्यत्वे इदं रजतत्वे इदं रजतत्वेनेषु ह्येखापत्तिरित्य
र्थः ननु व्यवसायस्येदं रजतत्वादिविशिष्टेदं विषयकत्वाभावे व्यवसायस्य धर्मिणिरजतत्वेदं तादिस्य प्रकारकत्वे मानाभा
वाच्च समर्थशो निष्कारकत्वापत्तिरित्यत आह तथा चेति अनुव्यवसाये रजते दत्त्वादिप्रकारकास्वाभावेत्यर्थः धर्मिणीति ध
र्मशो व्यवसायस्येदं रजतत्वप्रकारकत्वेत्यर्थः विषये धर्मिणा तस्य व्यवसायस्य निर्विकल्पकत्वं निष्कारकत्वं उपसंहरति
अतस्तिवहिर्विशेष्यकज्ञाने मनसो स्वातंत्र्यादिति भावः ननु बहिर्विशेष्यकज्ञाने मनसोऽस्वातंत्र्यादित्यत्र किं नाम स्वातंत्र्यं न तावत्
सुरादि रूपप्रमाणांतरा सहकारेणाजनकत्वं कविकायादिमूलभूतज्ञानस्य बहिरर्थविषयकस्य प्रमाणांतरा सहकारेणापि स्वतंत्र्यं
नैदर्थोपस्थितिसहकारेणाजननात् परमा रूपवान्न वेमादिसंशयस्य प्रमाणांतरं विना विकोद्युपस्थितिधर्मिज्ञानस
हकारिणा जननाच्च न वा ज्ञानाद्यसहकारेणाजनकत्वं न हि प्रकृत्यवसायस्योपनयसहकारिणा बहिर्विशेष्यकज्ञानजननं बाधका
भावात् न च मनो बहिरंतरो भवविशेष्यकज्ञाने प्रमाणांतरमंतरेण समर्थेयमातु रूपवान्न वेमादिसंशयज्ञानो भवविशेष्यक

राम०
१०३

३ विशिष्टस्य धर्मिणो विशेषितं विशेषणतयैव ज्ञानात् । अस्तु वा बहिरथ चरितो यथा तथा नियमस्तथापि सुखत्वादिमति सुखत्वादि २
 ३ विशेषकत्वादि वित्यर्थः । आदिपदाप्रजतत्वादि प्रकारकपुनरिग्रहः । अस्मात्तत्रादित्यस्य विशेषिव प्रकारित्वयोक्तपक्षित्विनशान्नजनकत्वासे
 इति वा अंगौ रोहं सुखात्मादिशरीराभेदवुद्धिर्विलयापत्तेः न च मनो बहिरंतरा भवमुख्यविशेष्यत्वे समर्थमिति चाभ्यन्तरादश
 नियमे मानाभावात् प्रकृत्येव सति विरहाच्च प्रामाण्यभावे रजतत्वादि प्रकारकत्वरूपांतरर्थवदित प्रामाण्यभावे बाधकाभावः अथ
 बहिरविशेष्यक इत्यस्य पुरोवर्तिविशेष्यत्वप्रकारित्वयोरप्यनुपस्थितयोरेव प्रकारत्वे मिति त्रैयापिकस्यापि सिद्धांततश्च न
 यथा पुरोवर्तिविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वायोरपि भानानुपपत्तेर्मायनये प्रामाण्यभावात् न भुपगमे पितयोर्भावाभ्युपगमात्
 किंच तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वेन प्रामाण्यं किंतु विशिष्टतासंबन्धेन तद्विशिष्टवत्वे सति प्रकारितासंबन्धेन तद्वत्त्वं नैव स
 प्रामाण्यं वाद्यत्वात् तज्ज्ञानचविरोधित्वादेः पूर्वमनुपस्थितावपि संभवति तत्र विशेष्यत्वादेः संसर्गतिपाविशेष्यतात्वाभावादिति श्रुतौ वा
 धने प्रामाण्यसंशयान् यानुपयसा प्रामाण्यनिष्पत्तौ सामग्रीकत्वेनावश्यकत्वेऽनापत्त्या तद्वर्तितरप्रकारकत्वानुपस्थितिर्वि
 शिष्टतत्प्रकारकज्ञानमेव ज्ञानेन तद्विशेष्यकत्वप्रसङ्गं प्रति प्रतिबंधकं कल्प्यते स्वरूपेणोद्विशेष्यकत्वं रजतत्वादिप्रकारकत्वं
 पुज्ञानेन तत्प्रकारकज्ञानमेव ज्ञानेन तद्विशेष्यकत्वप्रसङ्गं प्रति प्रतिबंधकं कल्प्यते स्वरूपेणोद्विशेष्यकत्वं रजतत्वादिप्रकारकत्वं
 प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् एतेन प्रामाण्यसदृशा यन्नेपि न सर्वत्र प्रामाण्यसंशयः किंतु वैदेवतया च पत्रन प्रामाण्यसंशय

नकारित्वमर्थः विशेष्यता रजतस्य विरहितत्वाभावे
 नकारित्वमिति नकारतो निगर्हणेन न प्रामा
 न्यं निजाभावात् यद्यपि विरोधित्वेन विरोधित्वेन

अतएव न तन्निष्प्रयस्यैव प्रतिबंधकं कल्प्यतां तावदात्रातिबंधकत्वं नामापेक्ष्य कृतप्रतिबंधकसंकोचस्यैव उचितत्वात् इति परात्तं भेदकस्य
परस्य रंभिशेषा विशेषभावे विनिगमका भावेनानंतप्रकृतिबंधप्रतिबंधकभावप्रसंगान् ४७

प्र० चि०

१०४

सत्ये

स्तत्र प्रामाण्यसंशये किंवाधकमिति निरस्तं प्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टस्य व्यवसायस्य सामान्यतएव तद्विशेष्यकत्वप्रसङ्गप्र
तिबंधकत्वात् अथैवं तत्र चूंशयाम्यप्रामाण्याभावविशिष्टबुद्धौ वैवश्यामात्रनिष्प्रयौ विरोधी सेवकत्वं प्रतिबंधप्रतिबंधक
भावोत्तरकस्य भावस्यैव १०४ प्रतिबंधप्रतिबंधकभावेच्छेदकसंकोचो विशेषरात्रोपस्येव लघुत्वादिति चेन्न अन्यदा प्रा
माण्यानिष्प्रयै प्रतिबंधतत्र चूंशयात्मकप्रामाण्याभावविशिष्टबुद्ध्यानुसास्यतत्र तत्रोपसिद्धि विरोधस्य हेतुत्वमपि
त्वयावक्तव्यमिति महोत्तरवापत्तेः तत्र चूंशयाम्यत्वस्यातत्र चूंशयमदकूटस्य परं स्पष्टं विशेषरात्रिशेष्यभावेनानंतप्रतिबंधक
तरकस्य नमपेक्ष्य तत्र प्रतिबंधकतावच्छेदकसंकोचस्योचितत्वादिति परात्तं मेदकूटस्य परं स्पष्टं विशेषरात्रिशेष्यभावे विनिगम
का भावेनानंतप्रतिबंधप्रतिबंधकभावप्रसंगान् न चानभ्यासदशापन्नज्ञानेपि सर्वत्र प्रामाण्यसंशयः किंतु क्वचिदेव तथा च
उपपन्नप्रामाण्यसंशयस्तत्र प्रामाण्यसंशयहेतुत्वेन त्वदोषस्यैव प्रामाण्यानिष्प्रयशतिबंधकत्वं कल्प्यतामन्यत्र तु स्वतः प्रामा
ण्यग्रह एवास्ति त्विवाच्यं दोषाणां मननुगतत्वादिति ग्रन्थानुयायिनस्तदसत्त्वं इदं जनमिति व्यवसायां नंतरमिदं जनतत्वं
न जनानामीत्यनुव्यवसायानुययते प्रतिबंधकीभूतस्येदं प्रकारकव्यवसायस्य सत्त्वेन इदं त्वविशिष्टविशेष्यकत्वग्रहासं

५८

राम०
१०४

रजतत्वादिप्रकारकत्वे पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वमपि भासते। परंतुरजतत्वादिप्रकारकत्वे रजतत्वादिनिर्दिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वं ७

मवात्तनचतस्रे दमंशो निर्विकल्पकत्वे मेवेति वाच्यं ज्ञाततिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्वर्गप्रकारे तो वप्रकारत्वेन यमात्तनचतस्रद्विशेष्य
 कत्ततत्प्रकारकत्वाभयविषयकप्रत्यक्षत्वं प्रतिवधप्रतावच्छेदकमतएव प्रत्येकं भासत एव नतु इदं इदं स्त्वेन जानामातीति निवाच्यं इदं रज
 सा स्त्वेन जानामीत्यनुपकारत्वेऽभयविषयकप्रत्यक्षत्वं प्रतिबंधकसत्वेऽपि अतस्त्प्रकारकत्वमानवद्विजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वमानस्यापि
 दुर्वात्तापत्तेः किंच ज्ञाने तद्विशेष्यकत्वमानं माभूत्प्रामाण्यमाने च किंचाधकं न हेतुद्विशेष्यकत्वमेतत्प्रकारकत्वमात्रं प्रामाण्यपर
 जतरंगयोरेव रजतेऽतिविपरीतधमेः तिव्याप्तेः किंतु तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं अवच्छिन्नत्वं च इदमेतद्विशिष्टं एत
 त्प्रकारकमिति यतीति साहचर्यरूपसंबंधविशेषः स च संसर्गमप्याद्या प्रतिष्ठेति न व्याप्तपुरोवर्तिनि रजतत्वादिमत्वज्ञानेऽपि रज
 तत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वरजतत्वादिप्रकारकत्वमनुवसायो मास एव एवं रजतत्वावच्छिन्नत्वं न भासते। अवच्छिन्नतासंबंधे नतत्
 प्रकारकत्वविशेष्यकत्वं तद्विशेष्यकत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रतिता दशविशिष्टप्रामाण्यानुपस्थितिका लीन अवसायस्य प्रतिबंधकत्वा
 त्तेन च असायत्वस्यैकस्यानुगतस्यानुगताभावात् कथं मनुगत रूपेण प्रतिबंधकत्वमनुगतानामेव प्रतिबंधकत्वेतन्मतेऽपि प्र
 णाणा संशयस्य लोपत न्नध्यवसायमन्त्रेः प्रामाण्यं संशयानुकूलतत्तदोष्यन्ते वा प्रतिबंधत्वस्यैव च तयाः मत्वत्प्रामाण्यमिति
 क स्त

प्र० वि०
१०५

अथैवाधकाभाव इति वाच्यं तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वेनानुगमात् अथैवं द्वितीया अनुवसाप एवमापनयेकं प्रामाण्यमानं न
वविशिष्टप्रामाण्योपस्थितिवद्वितीया अनुवसापसामग्र्यपुनरेति वाच्यं द्वितीया अनुवसापमग्रीत्वास्यानुगतस्याभावात्तत्तत्
कारणाविशेषमतीनां प्रतिस्विकृत्येतां नैजकत्वे तदभावानां परस्परविशेषाविशेषभावेति निगमकाभावेनानंतप्रतिबंधाप्र
तिबंधकभावापत्तेर्नानाप्रमाः नंतप्रतिबंधकभावाः भूयेतये इति वाच्यं तथासंतितदपेक्ष्यतां ववात्प्रामाण्यसंशयस्तुल्यत
ननु वसापव्यक्तेस्तत्तदोषव्यक्तेर्वा प्रतिबंधकत्वस्यैवोचितपाः मन्त्रस्त्वतः प्रामाण्यग्रहस्य दुर्वोत्त्वादिति चेन्न द्वितीया अनुवसा
पेपि प्रामाण्यभानस्यानभ्युपगमात् अथैतत्प्रामाण्यभानाभिधानमेकदेशिमतेन न चतथापिगुत्स्यते व्यवसायेत्वतः प्रामाण्यमति
बाधकाभावः तादृशविशिष्टव्यवसायस्य प्रतिबंधकस्य पूर्वमभावादिति वाच्यं प्रामाण्यसंशयानुपपन्नाकार्यसहभा
वेन तादृशविशिष्टव्यवसायस्यानुगतस्य प्रतिबंधकत्वकल्पनात् किंच गुत्स्यते व्यवसाये व्यवसायनिवृत्तवा प्रामाण्यभानमेव न संभ
वति तौ द्विकविषयत्वमदत्तमवदितसामानाधिकरण्यसामान्यस्य प्रतिविषयस्य हेतुतया विशेषतात्त्विकोक्तिविषयत्वमदित
सामानाधिकरण्यसामान्यस्य संयुक्तसमवायस्यात्मसमवेतमानस्य तस्य हेतुतया व्यवसायव्यवसायभानासंभवात् व्यवसायो

राम०
१०५

तन्निष्काले अवसापे विषयलौकिकसन्निकर्षयोरभावात् प्रामाण्ये पितो किकसन्निकर्षाभावाच्च न च ज्ञानेतरविषयकलौकि
 कपस्य प्रत्येव विषयादेर्हेतुत्वमिति वाच्यं ज्ञानेतरत्वं प्रवेशोखादिति प्राहुः अमेनु प्रामाण्यसंशयान् यानुपपत्त्या सामान्यतः
 प्रामाण्यप्रत्यक्षे विशिष्टप्रामाण्योपस्थिते हेतुत्वं कल्प्यते तेन प्रामाण्यापस्थितिं विनाः नु अवसायादिनां प्रामाण्यप्रह
 अथैव द्वितीया नु अवसापे प्रामाण्यमिधानमेकदेशिमाभिप्रायेण न विशिष्टप्रामाण्योपस्थितेः प्रामाण्यप्रत्यक्ष
 तावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे अवसापविरहदशा यामपि खंडशः प्रामाण्यघटकपदार्थान्मुपस्थित्या विशेष्ये विशेषणमिति
 न्यायेन मानसप्रामाण्यप्रत्यक्षं न स्यादित्यप्यनौव विशेष्येणामिति न्यायेन प्रामाण्यप्रत्यक्षस्यैवा सिद्धापत्तेः अथ विशेषिता
 धंशे लौकिकप्रामाण्यप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं द्वितीया नु अवसापे प्रथमानु अवसापोपनीतविशेष्यत्वादिविषयकप्रामा
 ण्यभानस्य चेष्टत्वात् अतएवाथै द्वितीया नु अवसापे न प्रामाण्यप्रहणमिधानमपि साधुसंगच्छते इति चेन्न तथा सति विशि
 ष्टप्रामाण्यापस्थितिं विनापि विशेष्यतासंबंधेन रजतत्वादिविशिष्टवत्त्वे सति प्रकारित्वा संबंधेन रजतत्वादिसंबंधेन रूपसंभवा
 यथा प्रथमानु अवसापोपनीतमाने वाद्यकाभावात् तत्र विशेष्यत्वादेः संसर्गत्वात् तावदाज्ञस्यैव प्रामाण्यत्वात् न च ज्ञाना
 यो

उ

प्र

ननु

प्र० वि०
१०६

शैलोक्तप्रत्यक्षात्मकप्रामाण्यप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं प्रथमानुव्यवसाये^त छुर्वत्तु शास्त्रप्रामाण्यमानस्य चैवत्वादिति
राच्यं व्यवसायोत्पत्तिकुलिसिद्धिस्तानोपस्थितिसत्त्वे प्रथमानुव्यवसायेऽपनीतज्ञानविशेषकप्रामाण्यमानस्य दुर्वोत्ता
यन्नेः प्रथमानुव्यवसायेऽछुर्वत्तु प्रामाण्यभाताभ्यगमेतदं नंतरा जतत्त्वं प्रकारकत्वं रजतत्ववद्विशेषकत्वावच्छिन्नं नवेतादिसंय
यानुपपत्तेः श्रेयसिमेवं विशेषेति शेषमिति मायेनाभावादिप्रत्यक्षवत् प्रामाण्यप्रत्यक्षस्यानभ्युपगमात् नवेवमनवस्थेति वाच्यं
५: बीजांकुर्वदनादिसादि^१ शितसंक्षेपः दुक्तमेवार्थं प्रयोगात्तस्मात्तस्मादिति अनभ्यासदशेति नभ्यासं दशापन्नं स्याद्युपोत्पत्तिः
रागवधिकतनी पस्मरावृत्तिसंशयविषयीभूतं यज्ञानप्रामाण्यपद्वत्त्वादिति घटत्वादिसंशयविषयतादित्यर्थः प्रत्येकदलव्याक
तित्तु अनुपदमेव विवेचनीया सा शपिकत्वादिस्त्वाद्युपोत्पत्तिश्चरागवधिकतनी पस्मरावृत्तिसंशयविषयतादित्यर्थः अत्र
७: पिपसेकद्वेमाहृतिरनुपदं विवेचनीया पराश्रयत्वादिति सिद्धसाधनमित्येतनेनान्वेषः ननु परमा^२ याश्रयत्वं वक्तव्यं तत्रा
हस्वस्यापीति तथावमात्रपदमवच्छेद्यापसिद्धिरिति भावः ननु घटत्वं वति घटत्वं कारकत्वं पावत्वं वा अयायत्वं सति यात्यत्वमिति
साधमी पंतज्ञाहभट्टमत इति मिश्रमतं चेत्पि बोध्यं तस्यापीत्यप्रशङ्कतेन चेति यात्यप्रामाण्येति यात्यप्रामाण्यप्रत्यक्षस्यः आह कस्मा

ये
न
राम०
१०६

३२

अथस्य

पीतिरुक्तेननेपापिकाभिमतस्यापीत्यर्थः तदपेक्षयाग्राह्यप्रामा^{रूप}कापेक्षयापू^रत्वाभावात्मिन्नत्वाभावात्स्वयमेतिसग्राह्यमा
मारापंस्वग्राह्यत्वेनपराभ्युपगतस्यप्रामारापस्यवृत्त्ववतिवृत्त्वप्रकारकत्वादराभ्युपगतदममात्रग्राह्यत्वेसाधेरत्यर्थः अत्रामा
रापेतितादशप्रामात्रपस्यापिप्रामाएवानुमितीभ्यस्तानादेस्तद्गृहकत्वेनविषयवाधादनुमितेरप्रामारापंस्यादिसर्थः प्रामारापानुमि
तेरपिप्रामारापवृत्तकतयावृत्त्वविशिष्टाघवगाहित्वेनवृत्त्ववतीत्यादिप्रामारापप्रवृत्तादितिभावः अत्राह्यप्रामारापापेक्षयेति
पाठेग्राह्यप्रामारापंस्याग्राह्यत्वेननेपापिकाभिमतस्यवृत्त्ववतीत्यादेरा^{स्तथाच}पूर्वोक्तएवाथै^{ति}तिअनभ्यासदशापनेति
अनभ्यासदशापनेत्याश्रयोसत्तिस्मरणवधिकृतृतीयस्मरणवृत्तिसंशयविषयोभूतंवेत्तीनप्रामारापंपट्टत्वादिति^{वृत्त्वा}
दिप्रकारकत्वमित्यर्थः पक्षेहेतोः सत्वप्रदर्शनापभ्युपगतार्थकमनभ्यासदशापनेत्यदंस्वरूपकथनंननुपस्यतावेष्टेदकविष्टार्थंवि
प्रतिपत्तौतस्यपस्यतावेष्टेदकावृत्तकतयाभ्युपगतेनहपेरापस्यत्वेऽर्थातरापनेतिनिभेदेपिष्टवृत्त्ववतिवृत्त्वप्रकारकत्वादेरभिन्नत्वे
नाव्यावर्तकत्वाच्चनचयस्यविषयविशेषवदितप्रामारापत्वाश्रयोसत्तिरतीवसूरोसंशयएवज्ञातस्तत्रस्वरूपासिद्धिवारणा
यतस्यपस्यतावेष्टेदकवृत्तकत्वमावश्यकमितिवाच्यं वृत्त्ववतिवृत्त्वप्रकारकत्वादेः प्रातिस्विके रूपेणैववस्यतयातस्यपस्यवृ

अथ

प्र० चि०
१०७

हिर्मावादेवस्वरूपासिद्धिविरहात् अन्वयात्तस्य पक्षत्वे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्देतद्विशेषणोपादानेपितत्रस्वरूपासिद्धेर्दुर्वि
रत्वात् न च तत्रैव तद्विशेषणमिति वाच्यं कांचनमयः पर्वतो वनिमानित्यादाविवाश्रयासिद्ध्यापत्तेः न च घटत्ववति घटत्वप्रकारक
त्वत्वादिना प्रातिस्विकरूपेण न पक्षत्वमपि तु सामान्यतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तथा च यस्य विषयविशेषवदितप्रामाण्य
पपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तृतीयसूत्रानसंशयस्तत्र भागासिद्धिवारणापत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वमावश्यकमिति वाच्यं
मापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे साध्योपि स्वयं सामान्यतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तपरत्वेन हाश्रयमाचक्षात्यस्य प्रतियोगि
गिनो मापनपः प्रसिद्धा साध्या प्रसिद्धापत्तेः विशिष्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्येकैकपरत्वे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्दे
प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तान्तरेऽशतः सिद्धसाधनापत्तेः न च पक्षतावच्छेदेकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरदृश्यत्वेनाशतः सिद्धसाधनं न हो
सामेति वाच्यं साध्ये सुपदस्य प्रामाण्यवति प्रामाण्यप्रकारकत्वपरतादशाया तद्वृत्तीभूतप्रामाण्येऽंशतो वाधापत्तेर्विप्रतिपत्तौ
घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिरूपेण पक्षतापपमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनात्र पक्षत्वेऽर्थातरापत्तेः अतएव न ज्ञानमिदं घटत्वव
ति घटत्वप्रकारकत्वेदिमित्रित्वाय स्या घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तं तृतीयसूत्रेण संशयस्तत्र भागासिद्धिवारणापत्तस्य पक्षताव

राम०
१०७

२
व३

छेदकघटकत्वमावश्यकं साधे च स्वाश्रयपदं तज्ज्ञानव्यक्तिपरंपरं सतावच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेव साधसिद्धे रक्षयंतानां
शतः सिद्धसाधनमन्यथा स्वाश्रयपदस्य सामान्यतः पक्षीकृतघटत्वप्रकारकत्वाश्रयपरत्वे पावनद्राह्यत्वाभावस्य चास्वनीया
येन सर्वत्र सत्त्वात् सिद्धसाधनापत्तेरितिकस्यचित्प्रत्यक्षितमप्यपास्तं तस्य प्रसूतावच्छेदकघटकत्वे विप्रतिपत्तेनेन रूपेणापक्ष
त्वादर्थोतरापत्तेः किंतु ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेदमते वस्तुगमावयज्ज्ञानव्यक्तिरुत्तरतृतीयस्य गतेन प्रामाण्यसंशयः प्राप्ति
सिक्तरूपेणातज्ज्ञानवृत्तिवृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वत्वादिना पक्षीकृतसतज्ज्ञानयाह्यत्वाभावः साधनीय इति हि कान्त्या
अपमात्यमिते ज्ञानभेदे विवृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वादेरभेदेन ये स्वपदं सामान्यतः पक्षीकृतघटत्ववतिवृत्तप्रकारकत्वादिप
र्यावत्वेन चाश्रयोविशेषणापः अमया सकलप्रामाण्याश्रयसर्वे विषयकेष्वरादिज्ञानयाह्यतया प्रामाण्यनुमितेरपि प्रामा
ण्यवृत्तकत्वेन वृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वाद्याश्रयत्वात्तज्ज्ञानतया च बाधपत्तेर्न च तथापि सर्वविषयकत्वं वतिसर्वविषयकत्वा
दौ सौवर्तगतत्वेन पावनत्वाश्रयस्यायाह्यबाध इति वाच्यं तस्यापक्षत्वात्तज्ज्ञानवृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वादिपक्षेति ज्ञानमन्यदिति
मते तु स्वाश्रयपदं तज्ज्ञानव्यक्तिपरंपरं सतापितं तज्ज्ञानवृत्तिवृत्तवतिवृत्तप्रकारकत्वत्वादिनेत्युक्तमेव तथा चेत्तज्ज्ञानवृत्ति

प्र०चि०
१०८

ब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वं नैतज्ज्ञानयात्यमिति फलितं अथथा सामान्यतो ब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वाद्या अपपरत्वे यावत्तवि
शेषात्तात्प्युक्तमेवावश्यकतया कुत्रापि ब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्ववतो यावद्ब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वाद्या अपयात्यतासत्त्वे
न सिद्धसाधनाय नैतनुत्वा अपयात्यताभावसिद्धावपि परतो यात्यत्वं न सिद्धं अपयात्यत्वे पितु दुपपत्तेरित्यतः साध्यांतरमाहस्ता अप
यातिरिक्तेति न तत्र बाधः नैवापि कसिद्धा सामान्यानुमित्या देरपि सामान्य घटकृतया घटत्वादिमत्वावगाहितेन घटत्ववतिब्रह्मत्व
कारकत्वाद्या अपतयात्वा अपयातिरिक्तत्वाभावात्तत्र चत्वा अपपदं न सामान्यतो ब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वाद्या अपपरमपितु तदा
अपः तोपलसितततद्वयसायपरमिति वा असिद्धसाधनाय नैतुत्वा नैवापि कसिद्धा सामान्यानुमित्यादिना पि सामान्यहस्ताका ने
रादिति चेन्न स्वा अपयातिरिक्तमात्रयात्यत्वस्य साध्यतात्वा अपयातिरिक्तमात्रयात्यत्वं च यावत्तत्वा अपयात्यत्वे सति यात्यत्वं नातो वा
धतादवस्थं स्वपदं पूर्ववत्तय स्वीकृतब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वादि परं नैवित्यत्र सामान्या अपसर्वविषयकभगवन्ज्ञानादिमादाय
सामान्यानुमितिमादाय नैवाद्यवधारणापवावतो यादानं पदितु ज्ञानभेदेत ब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वादिकं विमिश्रं तदनुत्वा अप
पपदं तत्र घवसाय अतिपरं यावत्तं च नोपादेयं तथा चेत्तज्ज्ञानवतिब्रह्मत्ववतिब्रह्मत्वप्रकारकत्वं नैतज्ज्ञानयात्यत्वे सति यात्यमिति फ

रा०
१०८

संश

घृति

फलितमितिदिक्। स्वाप्रयेसतीतिसप्तमीमहिआस्वाप्रयसमानाधिकारणसंशयविशेषांलम्पतेतथावस्वाप्रयसमानाधिकारणं
पस्तदुत्तरतीयसाराहृत्तिसंशयस्तद्विषयत्वादित्यर्थः। स्वयंप्रसीभूतप्रामाण्यपरंननिदंस्वरूपासिद्ध्यावसायोत्पत्तिस्ततोऽनु
वसापःततःप्रामाण्याकोद्युपस्थितस्ततःप्रामाण्यसंशयइतिअमेराववसामचतुर्थस्यराएवप्रामाण्यसंशयोत्पत्तेर्नचस्थि
तिस्यरायेसमातृतीयत्वंविवक्षितंत्वंचतुर्थस्यरायेस्यतीतिवाच्यंगुरुमतेप्रयोजकत्वापत्तैःप्रामाण्यमिद्व्यापात्मकवसा
पस्तदुत्तरतीयसाराएवविनष्टतयानिम्ययसत्वेसंशयांसंभवरूपस्यानुकूलकस्यासंभवादितिवेद्ययसत्त्वंऽप्रामाण्यप्रामाण्येवे
तिसमस्तसंभवनस्मरणमकोववसामस्ततोऽविद्ययकंज्ञानमितिस्मरणरूपंधर्मिज्ञानंतत्तृतीयस्यरायेघटविषयकंज्ञानंप्रमान
वेतिप्रामाण्यसंशयसंभवादिभावःअत्रसंशयविषयत्वमात्रोक्तोवयंवदोनवेत्यादिसंशयविषयेघटत्वादौअभिचारस्तत्रघटत्वव
तीत्यादिप्रामाण्याप्रयत्नत्वाभावविरहादतस्तदुत्तरतीयस्यराहृत्तीतिअयंवदोनवेत्यादिसंशयस्यायंवदोनवेत्यादिसंशय
~~संशयसंभवादिभावःअत्रसंशयविषयत्वमात्रोक्तोवयंवदोनवेत्यादिसंशयविषयेघटत्वादौअभिचारस्तत्रघटत्वव~~
धृतिरेवनेतिनव्यभिचारःतदुत्तरस्यराहृत्तिसंशयविषयत्वोक्तावपिअयंवदोनवेत्यादिभिस्त्वपेप्रामाण्यसंशयाधीनसंशयविषयमव

क्षणवृत्तिसंशयविषयत्वमादायकाण्येवमभिचारः स्मादतो धंसघटिततृतीयत्वका भावतुतेरेति धंसघटिततृतीयत्वं २५

प्र० वि०
१०५

दत्तादौ अभिचारोऽतस्तृतीयेति प्रामाण्यसंशयाधीनार्थसंशयश्चतुर्थस्य सादित्वेतिरेवेति तत्र अभिचारः तृतीयस्य सादित्वेति
संशयविषयत्वमित्युक्तौ च संशयानुवर्ति संशयः ततो विशेषदर्शनंततोऽवस्थागुरिरेति श्रुयत्वत्र पूर्ववृत्ती पत्वं च तद्वसाधिकर
णकालध्वसानधिकरणत्वेन तत्तद्वसाधिकरणत्वं तत्तद्वचमध्यवसाय अत्रेति तृतीयस्य सादित्वेति प्रामाण्यसंशयोऽनुभवसिद्धताद
शयत्किंचिदेकव्यक्तिव्यवसायरं न तु स्वाश्रयसामान्यपरंतथा सत्त्वनादौ संसारे सर्वस्मिन्नेव सारो घटत्ववतीत्यादि प्रामाण्याश्र
यज्ञानध्वंससत्त्वेन तद्वसाधिकरणकालध्वसानधिकरणस्य सादित्वेति तद्वसाधिकरणत्वं तृतीयस्य सादित्वेति पुनरुक्तं तृतीयसंशयमा
दापवृत्तादावर्थे अभिचार इति स्वाश्रयसमानाधिकरणोत्तिसंशयविशेषतां न च परह्यांतरीयसंशयोपितत्तु पुनरुक्तं साश्रयसा
मानाधिकरण एवेति तदोषतादवस्थमिति वाच्यं स्वाश्रयपरत्वात् तत्तथा च तद्वक्तिसमानाधिकरणतर्ह्यनुत्तरं
तीपस्य सादित्वेति संशयविषयत्वादिसर्थः विषयत्वं च कोटित्ववर्षास्य अधिकरणत्वं नातः प्रामाण्यसंशयमादावप्रामाण्यघटका
र्थे अभिचारः अथ यत्र घटविषयकं ज्ञानं स घटः प्रामाण्यप्रामाण्येवेति समूहात्वं न स्मरणात् त्वको अवसायतत्तत्त्वस्मिन् अवसाये
प्रामाण्यसंशयोऽनंतरसंशयस्तन्नतद्विषयत्वमादापवृत्तत्वे अभिचारः एवं यत्र घटपदश्चेति ज्ञानात् तत्तद्वत्तदभावोपस्थितिः
न २

५५
राम
१०५

ततः पृथगेन वेति संशयस्तत्र तद्विषयत्वमादाय वृत्तेऽभिचारः पवन्नादौ अप्रपञ्च इति ज्ञानं ततः समवायन दभावो यत्स्थितिस्ततो च
समवायवाचवेति संशयस्तत्र तद्विषयत्वमादाय समवायेऽभिचारस्तत्र प्रामाण्यप्रयत्नत्वाभावाभावादि ति चेन्न तदुत्तरेऽप्यत्र तत्तय
देन वस्तीत्यतः प्रामाण्यप्रयत्नत्वात्ते रत्तरन्ती वस्तीत्यतः प्रामाण्यप्रयत्नत्वात्तसंशयप
दं च कोटितारूपविशेषता विशेषताभावात्तिवध्यप्रतिबंधकभावात्मका बुक्त्वा तर्कास्फोरणा यवानुसंशयत्वं हेतुवृत्तं पक्ष
श्रुतसाधारणस्य मापमतयुक्तमतोऽस्य साधारणस्य च संशयत्वस्यानुगतस्यैकस्य दुर्वचत्वात्तु योजनविरुद्धवृत्तेन संशयप
दवाच्यत्वं संशयत्वं सर्वसाधारणमनुगतं सुवचमित्यपि निरस्तं तथापि अर्थविशेषणत्वादिति न काण्डे वदन्ति अत्र प्रामाण्य
तिन चाप्रामाण्यसंशया जन्मरसिकसंशयविषये वृत्तादौऽभिचार इति वाच्यं न च यत्मा सेना प्रामाण्यसंशयजन्मसंशया वि
षयत्वस्य विषयित्वात् न चैवं प्रामाण्यस्यापि प्रामाण्यवति प्रामाण्यप्रकारकत्वरूपे प्रामाण्यज्ञान प्रामाण्यसंशया धीनसंश
यविषयतया स्वस्यासिद्धिरिति वाच्यं अत्र प्रामाण्यपदेन वस्तीत्यतः वृत्तवति वृत्तप्रकारकत्वादिरूप प्रामाण्यविरोधिनो वृत्त
प्रकारकत्वाभावस्य वृत्ताभावस्य वृत्तवति वृत्तप्रकारकत्वरूपप्रयत्नत्वान्न च यथापि विशेष प्रामाण्यसंशया

तु
मे

प्र० वि०
११०

६

हितसंशयः कदापि न घटति तत्र सार्थं अभिचार इति वाच्यं तद्धितप्रामाण्यं पक्षी वृत्ततदाश्रयग्राह्यत्वाभावस्याः साधनीयत्वादिति न वेद
मपि स्वहृत्पासिद्धिः धारावाहिकाप्रामाण्यसंशयस्य त्वेउत्तरोत्तरतरे संशयस्य विशेषज्ञानविध्या पूर्ववर्तितं संशयजन्मत्वाभा
दशप्रामाण्यतदीयज्ञानप्रामाण्यपक्षसमस्तत्वं न जन्मसंशयस्य च विषयत्वात् न च तन्न दशप्रामाण्यसंशयत्वे न जनकत्वं
विवक्षितमिति वाच्यं किं दपितथा जनकत्वाभावात् अप्रामाण्यसंशयस्य निश्चयप्रतिबन्धकतायां न जन्मत्वादिति चेन्न
जन्मत्वं हि उन्नेजकतया प्रयोऽमत्वं तथा च प्रयोजनप्रामाण्यविरोधिविषयकबुद्धनाकांतत्वविशिष्टधर्मो वद्विन्नप्रतिबन्धकता
कसंशयाविषयत्वं हेतुरिति न कोपि दोषा हेतुद्वयव्यवहारत्वादावर्थे अभिचारमुद्धरन्ति अर्थे निश्चिते योतिस्वार्थवदत्तादौ अर्थसं
शयः वदत्तादौ संशयः प्रामाण्यसंशयविनेति अर्थे निश्चितेऽर्थसंशय इत्यनुषज्यते गुरुमतं नेतृसममदमिप्रोपरमतं निराकर्तुं
तन्मतसिद्धत्वं त्वव्यतिरेकसाधयति विवादेति विवादेति ग्राहकं ग्रहग्राह्यविषयः तथा च न स्वाश्रयाविषयकापावकृति
षय इत्यर्थः स्वयं च पक्षीकृतवदत्त्ववतिवदत्त्वप्रकारकत्वादियं प्रकृतप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकामवहितत्वेन वयं हे विशेषराशि
यः तेन न सिद्धसाधनमेव नृतीयविपत्तिपक्षो साध्यपक्षद्विवक्षिततत्सर्वमज्ञापिको ध्येति तौ च तदुन्नेतृसममदमिप्रोपरमतं निराकर्तुं

राम०
११०

सर्वकालीनत्व

रामशर्माजीपः संदिश्यमानत्वं च तत्र संदिश्यमानत्वं बोधं तेन धर्म्यतरे संदिश्यमाने ज्ञानत्वादेन व्यभिचारः अतस्तत्सर्वं पूर्ववदिति ज्ञा
नमे देन प्राप्य भेदमते प्रकाशं तरेणानुमानाद्वाहयं दैति अत्र हृदि एतत् पदार्थं यस्मिं पार्थमनभ्यासदशे सादि विशेषां न
तु व्यावर्तकं एतत् पदे नैव विशेषता भात प्रामाण्यानुमित्यात्मकं एतत् ज्ञाननिष्पन्नं ननु नरमावा न ह भिन्नादि निष्पन्नं विषये
यत्वाद्वा रणा यसाधे कालीनांतं निष्पन्नं विशेषतां पूर्ववत्ती पक्षराष्ट्रं त्वं नीतो वाधनादवस्थेयं एतज्ज्ञाननिष्पन्नं नंतरं नृती पक्ष
शा इति शेषः नातो ज्ञानत्वादे व्यभिचारः संदिश्यमानत्वादित्यस्य अत्र ज्ञाने इत्यादि अथ यद्यं मां तरे संदिश्यमाने ज्ञानत्वादे व्यभिचार
अपन्नेः एवं च साधे पितृ ज्ञान इति पराणां यं अथ यादृती पक्षराष्ट्रं ज्ञाने संदिश्यमाने बटत्वादे व्यभिचारपन्नेरिति दि। कतदा अथा
यात्य ब इति साध इति शेषः बाध इति अथ सिद्धिरित्यर्थः सर्वस्यैव प्रमाविषयत्वादिभिभावः संबंधियत्वेन समभिध्यात परत्वेन स
मभिध्यातत्वे सिद्धे ही कृतमात्रापरत्वं अथ या समभिध्यात परत्वं परत्वाभावेन नुतत्वमेतत्वात् त्वं तदस्य त्वमेतदस्य त्वं
वा परत्वं मित्ततस्याह तदिति त्वया त्वत्वे खाप्य या त्वत्वे परिशेषे राखा अथ या त्वत्वेन अथ या त्वत्वं मित्तस्य विवरणं परतो या
रा त्वमिति त्वया अपातिरे इमात्र या त्वमित्यर्थः कुच्छिदित्यनेनास्वरसोदर्शितः तद्दीनं तु पूर्वोक्तं अमे रा खतो या त्वत्वाभावे प्रसाधयश्चा

तथा च

मितिभावः

स्वविशिष्टास्य

प्र० वि०
१११

त्रेनेवहेनुनास्वाप्रयातिरिक्तमान्नास्वात्वरूपं परतोयात्वं साधर्मितनुमानद्वयकल्पने गोरवमिति ननु प्रामाण्यस्य स्वतोयात्वं
मावे प्रामाण्यग्रहः कथं स्यादित्यतः स्वमते प्रामाण्यज्ञानप्रकारमाह यद्यमं चेत् तत्रिरेकितोतिवद्वि विशेष्यकज्ञानमिदं वदन्नातिप्रका
रानवच्छिन्नं राहस्यमर्थं विशेष्यकं प्रवृत्तिजनकत्वादिति अतिरेकितोत्यर्थः आत्मा तदंभवेनेति प्रमानास्तीति शब्दरूपो यः परकापद्या
तः स एव निराकराहेतुत्वादंभवेन तस्य प्रतियोगिज्ञानं विनाऽनुपपत्त्येत्यर्थः तथा च इदं वाक्यं प्रतियोगिज्ञानपूर्वकं प्रभावज्ञा
नपूर्वकत्वात् तस्मिन्नुमानेन प्रतियोगिज्ञानं विना प्रभावज्ञानासंभवादिति तर्कसहकृतेन प्रमासिद्धिरिति भावः तद्विषयेति प्रमासिद्धौ प्रमा
सविषयाज्ञात्वेत्यादित्यनुमानेन प्रामाविषयसिद्धिरित्यर्थः तदुद्घातेनेति सामान्यतः सिद्धप्रमाविषयरूपांतिनेत्यर्थः तत्रैव तादिने
तिवद्वि विशेष्यकज्ञानविषयो ज्ञेयत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः इदं च प्रामाण्यविशेषस्योक्त्यातिरेकिसाधर्म्यप्रसिद्धेर्ज्ञान
ज्ञाभ्युपसर्गधर्मतावत्तादिसाकरणवाये सुदृढं न च व्याघातदंभवेन प्रमासिद्धौ वद्विज्ञानं प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति अतिरेकि
तौ वयस्य धर्मतावत्तात्प्रामाण्यविशेषलाभोपि किमनेनाचपिनेति वाच्यं एतस्याप्युपायांतरतादिति भावः सामान्यतः तद्विज्ञानत्वरूपे
राध्यत्रकुत्रविद्वन्निर्णयः ततः सिद्धौ वद्विज्ञानप्रकारानच्छिन्नत्वसिद्धौ न साध्याप्रसिद्धिरिति वद्वि विशेष्यकज्ञानमिदं वदन्नातिप्रका

अ०

राम०
१११

कारणवच्छिन्नं दाहसमर्थविषयप्रवृत्तिजनकत्वादिति चेति रेवेति शानसौर्ध्वप्रसिद्धिरित्यर्थः न च एवमवधिनेव पक्षधर्मतावत्तादृ
ज्ञानस्य प्रमाणापविशेषसिद्धे किमनेन व्यतिरेकिरोति वाच्यं तात्पर्येण यत्र कुत्र विदुः किं ज्ञाने प्रमात्वे ज्ञातेषु प्रवृत्तिजनकवद्वि
ज्ञाने इदं वद्वि विशेष्यकं ज्ञानं वद्वि प्रकारानवच्छिन्नमिमाकारकस्य निष्पन्नं प्रवृत्तु पप्रुक्तत्वात् सिद्धेः अत एवोक्तं सामान्यतः
विशिष्येति हेतुसामानाधिकरण्येन हेत्वभावसामानाधिकरण्येन च निष्प्रयादित्यर्थः ननु व्यतिरेकिणवद्वि प्रकारानवच्छि
न्नत्वं साध्यं त्वनहेतुत्वं हेतुत्वानुमानेन प्रसिद्धं न हि वद्वि वद्वि प्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषयः हेतुत्वदितिसाधनीयमभि
चारात्मा धातादपि तादृशसाध्याप्रसिद्धेऽसिद्धौ वा किं हेतुत्वहेतुत्वानुमानेनेत्याशंक्य निराकरोति न चेति साध्यं व्यतिरेकिणि
साध्यात्वात् प्रसिद्धिमिति हेतुत्वहेतुत्वानुमानेन सामान्यतः प्रमात्वे स्थे वसिद्धिरिति भावः वद्वि ज्ञानस्येति वद्वि विशेष्यावृत्तिज्ञा
नविषयत्वं साध्यमानमित्यर्थः वद्वि विषयकप्रमात्वं इति वद्वि प्रकारानवच्छिन्नत्व इत्यर्थः यद्यपीत्युक्तं हेतुत्वहेतुमा ॐ
नेन पक्षधर्मतावत्तात्वात् विकवद्वि प्रमासिद्धावपि वद्वि प्रकारानवच्छिन्नत्वत्पेणासिद्धेः अनुमितेया प्रकृतावच्छेदकप्र
कारकत्वमियमाततस्यानुपस्थितत्वाद्येऽपस्थितौ प्रथमं तदनुमानस्य व्यर्थत्वात् तथापि स्फुटत्वादिसुवेद्यदोषांतरमाह

ता

अ

संबन्धितः। एतदुपलक्षणं परवाक्यं श्रोत्राप्रमातेन प्रतियोगित्वेन वा प्रमानुमेया आद्यैः प्रसिद्धिः द्वितीयप्रमात्वा २

प० चि०
११२

तद्दीतिननुपत्तीपमाद्यातानवतारोपिस्वीयप्रामाण्यनिवेधानुपपत्तौ वामाप्रमसिद्धिरेष्टमे सत आह स्वयमिति ननु प्रामाण्यम
ह्यत्वापि प्रामाण्यनिवेधमित्यत आह प्रामाण्यमिति अज्ञानात् अज्ञापकत्वात् अपि नास्त्विति निवेधकारकव्यतिरेकिरपनुययोगइति
पिदृष्ट्या ननु संवादिप्रवृत्तिर्विस्वादिप्रवृत्तिवारणा विचित्रकारणा जन्मातदित्यस्याकार्ष्यत्वाद्दृष्टवदिदमनुमानादेव पक्षधर्मत
वत्तान् प्रामाण्यात्मेकैर्विच्यसत्पती सत आह प्रवृत्तिप्रवृत्तिनिष्ठसंवादित्वप्रकारेणोत्तरार्थः तद्धेतुज्ञानेति संवादिप्रवृत्तिहेतु
ज्ञानेत्तरार्थः उक्तप्रामाण्यस्येति उक्तप्रामाण्यत्वेनेति शेषः वैच्यत्वेनेव तस्य मानादिति भावः प्रामाण्येति जन्मंतरीये सार्थः
सर्वनामेति सामान्यतः सर्वविषयकस्मरणसहकारेणोत्तरार्थः विशेषाह प्रकाशकत्वात् आदिपदाद्वह्निवतिवत्प्रकाशकत्वात्
त्वप्रकारकत्वपरिग्रहः स्वतः प्रामाण्येति प्रामाण्यस्य स्वतः निवेधे इत्यर्थः संप्रदायाविदइति अत्रेदमस्वरसवीजविशेष्यत्वस्य प्र
मात्वस्यैककत्वस्य चैकस्याभावात्कथं सामान्यतः स्मरणानचविशिष्टेव स्मरणीयत्वं त्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य पूर्वज्ञानानुभ
वादितीचाद्यं अथैवैवादिज्ञानप्रामाण्ये तथात्वासंभवदिति। नन्वेतस्य सुग्रहत्वे पिप्रवृत्तौ पिपिकं प्रामाण्यं दुर्ग्रमेवेत्यत आह
ततएवेति अप्रामाण्यसंकाविधूननस्य ततोपि भावादिति भावः साधुवा जहतीत्यादिज्ञानं प्रवृत्तिहेतुगतिप्रोच्यमानं प्रतिलुप्यति

धर्मसंबन्धितः

३५

राम०
११२

तिन्मायेनाहत्तदेवधेतिननुपसधर्मतावत्तादपिआयकतावच्छेदकावच्छिन्नमेवसिद्धतितद्वतीसीदिकंतुनतथाऽप्राप्ताप्राप्तवमा
 प्राप्ताप्राप्तवमाप्राप्ताप्राप्तादित्यतआहत्तदनंतरमितिअर्थाद्यतिरेकनुमानात्अयमितिहासमर्थविशेषवइत्यर्थःइदं
 चवद्विभ्रमेऽशतीवाधवारणापवक्ताववद्विभ्रमभागासिद्धिवारणापवद्विभ्रमेतिअनुभवोनिश्चयात्मकोऽनुभवःनातोऽनिश्च
 येभागासिद्धिःअनुभवत्ववद्विभ्रमहेतुपक्षतावच्छेदकयोर्भेदःतदभाववतीतिवद्विभ्रमाभाववद्विशेषकत्वावच्छिन्नवद्विभ्रमप्रकार
 कताप्रयोनैत्यर्थःअवकातिअवद्विभ्रमविपर्यवद्विभ्रमप्रकारकतातदाप्रयोनैत्यर्थःइतिवद्विभ्रमवच्छेदकतासंबंधेनतथावावद्विभ्रम
 अवद्विभ्रमप्रकारकताप्रयोनैतिप्रसिद्धार्थःयत्तुयथाअतंततप्रतियोगिनोवद्विभ्रमात्त्वहपत्वाभावान्नयमुत्तनाकवद्विभ्रममा
 यापैःइदंजलमिमादिबुद्धवद्विभ्रमप्रेक्ष्यकिंचयथातेवाधएवस्यातएवद्विभ्रमिमादेरापितप्रकारत्वात्तनचविवक्षितंएव
 भेदःवद्विभ्रमासंताभाववद्विभ्रमभावाभेदात्विशेष्यावृत्तस्त्वविशेष्याद्विभ्रमप्रकारकत्वात्तनचविवक्षितंएव
 एवंनप्रमायापतिव्यापैःप्रसूतेवाधापनेअइदंतांशेपरिमाणद्विभ्रमप्रकारत्वात्तनचविवक्षितंएव
 तिवाअंअस्यापिवद्विभ्रमाप्राप्ताप्राप्तवद्विभ्रमप्रकारकत्वात्तलोहितोवद्विभ्रमिमादेरापितरसत्वात्तनचविवक्षितंएव

५०
 ५१

न्या ३
 कृ २

त्वर्थः ननु ३

नाप्राप्ताप्राप्त ३

३७

प्र० वि०
११३

वस्मेवचसिषाधपिषितत्वादिति चेन्न वक्ष्यते विषयवद्वित्वप्रकारितातद्वत्त्वेन स्यात्तद्वत्त्वाच्च वक्ष्ये वेतत्प्रकारकं ज्ञानमि
ति प्रतीतिसिद्धावच्छेदकतासंबन्धेन बोध्यते वक्ष्यते विशेष्यकोनेति श्रवणविशेष्यकोनेत्यर्थः ननु यथा श्रुतं तत्प्रमाणमि
वद्वित्वाप्रामाण्यानात्मकत्वाच्च वक्ष्यते गुणजावन्तीति प्रमाणाप्रेन प्रथमभेदः विशेषणविशेष्यभावभेदेन भेदात्तद्वित्वेति च
त्यामधिकरणोत्तरप्रकारकोनेत्यर्थः न च प्रथमभेदः इत्यधिकरणत्वाभावप्रवेशात्तद्वत्त्वाच्च वक्ष्यते विषयवद्वित्वप्रका
रकतातद्वत्त्वेत्यर्थः न च तृतीयाभेदः वक्ष्यते तद्वत्ताभावतद्वत्त्वाभावभेदादिति दिक् दहसमर्थेति दहसमर्थेने ज्ञा
विशेष्यकप्रवृत्तिजनकताशे वद्वित्वप्रकारकनिश्चयत्वादित्यर्थः तेन वक्ष्यते गुणजयोगुजावन्तीति विषयतमभेदमभिचारेन वाचा
दिते ज्ञो विशेष्यकवद्वित्वप्रमेदाह जनानविशेष्यकवद्वित्वधर्मो जलमभिचारः श्रवतादृशप्रपन्नप्रलोपधानं न सार्वधिकं च
यथा गृहीतपत्रज्ञानकार्पकात्ताभावास्तत्स्वरूपयोग्यतावच्छेदकापरिचये दुर्ज्ञेयं सुगृहीतरं चेत्ततः तदुपेक्ष्य हेतुं तद्वत्ताह दहस
मर्थेति श्रवणप्रथमसाध्यमेदाह समर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नवद्वित्वप्रकारताकनिश्चयत्वादित्यर्थः तेन वक्ष्यते गुणजयोगुजावन्तीति ज्ञा
नेन अभिचारवक्ष्यते वक्ष्यते वद्वित्वज्ञानेन अभिचारता यन्निश्चयेति निश्चयतं च दहसमर्थसमर्थयोर्वद्वित्वप्रकारकत्वमिति एवं द्विती

ॐ
राम०
११३

वक्रित्वाभाववतिवक्रित्वप्रकारकत्वरूपः

पसाधेपितृतीपेचनिश्चयत्वंनोपादेयंअर्थत्वात्एवंषष्ठेपिचतुर्थपंचमंयोक्तप्रथमवदितत्वंविस्तरेणोतिअदेवेतवैव
मित्येवपाठःप्रतियोगिहेत्वभावयोरैवआसेराभिमतत्वात्पक्षेपमितिपाठस्तुप्रामादिकःसाध्याप्रसिद्धौतदभावाप्रसिद्धेरिति
अपेननुशामारापवदशामारापमपिप्रथमनोदुर्ज्ञेयमितिकथ्यतदभावोऽनुमेयइत्यतःआहतवेतितर्जमपापपरिदिउद्यतइत्य
चकवाधावतरितिविषयवाधनिश्चयानंतरमित्यर्थःस्मृत्युक्तीतइतिभवेस्मृत्युक्तनोतेसतीमर्थमन्वमनसाननज्ज्ञानं
तत्राप्यनुमानादेवतज्ज्ञानमित्याहमानांतरतोतिनचाशामारापमसिद्धोकथमनुमानाचद्वहइतिवाच्यंवदित्वप्रकारकत्वेन
ज्ञानंयस्याहृत्यवक्रित्वाभाववद्विशेष्यकमवक्रितजनकत्वहेतुनावक्रित्वाभाववद्विशेष्यकत्वसाधनेपीदंमारापसिद्धेरि
तिप्रशामारापपरतस्त्वमीमांसकस्याप्यविवादइतिभावःवदित्वप्रकारकत्वादीतिप्रसक्तसाध्याभावहरेत्यर्थंअप्यक्तं
येतिपतस्तादिननुप्रशामारापमसिद्धावपितदभावरूपसाध्याप्रसिद्धाकर्ष्यासिद्धहरसतआहयवत्वभावेतिभावमिच
साध्याभावेत्यर्थःतांविनेतिप्रतियोगिनःसाध्याज्ञानंविनातदभावज्ञानासंभवादितिभावःभावव्यायकत्वेतिभावप्रसक्तसाध्या
भावेत्यर्थःतेनविनापीतिभावग्रहेप्रतियोगिज्ञानानुपयोगादितिभावःइतरेतिआकाशेतरेत्यर्थःतादात्म्यसंबंधेनेतिभावःइतराभ्या

मे

थ

प्र० वि०
११४

माभावः आकाशेतरा मोमाभावः पृथिवीत्वादिते तुल्ये प्रत्यक्षेणापि ता अत्र सिद्धि संभवादाकाशत्वे तत्र प्रामाण्यविशि
ष्टानुमितिसप्रामाण्यभावविशिष्टानुमितिः न कथंचित्प्रथममित्यनंतरं छेदः प्रामाण्य अप्रामाण्यभावः स्मृत्यनुमित्यनंत
रसाध्यविशेष्यकानुमित्यनंतरं तेनैव हेतुनैति पूर्वोक्तेनैव हेतुनेत्यर्थः तत्रैव ज्ञाने प्रामाण्यविशिष्टेति अप्रामाण्यभाव
विशिष्टानुमितिः इति अर्थः समानप्रकारकसिद्धेरर्जतत्वात् न सिद्धसाधनमिति भावः तदेव सिद्धादिति पूर्वोक्तमुपपाद
यति एवं चेति तद्वतीति तद्वद्विशेष्यकतदभाववद्विशेष्यकं चेत्यर्थः उपसंहृतं ज्ञानमित्यत्र वृद्धिपद्यासिद्धिर्ज्ञानज
माकार्यत्वादिति मन्वरा अनुमाने नित्यज्ञानवाधेन ज्ञानस्य नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः न विदममुच्यते इदं वदित्वं प्रकारकं ज्ञानं न व
दित्वाभाववति वदित्वप्रकारकमित्यनुमितेर्वदित्ववति वदित्वप्रकारकत्वमविषयी नृत्पि संभवात् किंच प्रत्यक्षधर्मता
वत्तादपि व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नं पूर्वापस्थितमेव सिद्धयति तद्वतीत्यादि प्रामाण्यं तु नाप्रामाण्यभावत्वावच्छिन्नं न वा
तेन रूपेण पूर्वापस्थितमित्यस्य दाहमेवेति वदित्ववद्विशेष्यकं च वदित्ववद्विशेष्यकं वा कित्वाभाववदिति वदित्वाभाववदवि
शेष्यकत्वे सति विशेष्यकत्वादित्यर्थः तेन वदित्वाभाववतो वदित्वाभाववदित्वादेर्विषयत्वे पि नासिद्धाः न वानिर्विकल्प

ध

दि

राम०
११४

वस्तुतः

केचमिचारः न चात्र सततं दत्तमेव सिद्धं पूर्वोक्तानुमानाद्विकृताभाववतिवद्विषयकारकत्वाभावस्य विशिष्टाभावस्य सि
द्धावपि विकृताभाववद्विशेष्यकत्वाभावाभिद्वैरिति वाच्यं पूर्वोक्तविशिष्टाभावानुमानानंतरं विकृतप्रकारकत्वे सतीति सततं
दर्शनं सहस्रतेन तेनैव हेतुना विकृताभाववद्विशेष्यकत्वाभावस्यापि सिद्धेः सविशेष्यकत्वं चानुभवसामादेव सिद्धं विशेष्यत्वा
देरनुपस्थितस्यापि प्रकारतया प्रथमानुभवसामेयितद्वानेवाधकाभावात् प्रथमानुभवसामेयनविशेष्यत्वस्य निर्विकल्पको
पस्थित्याद्वितीयानुभवसामेयनतरप्रकारकभानसंभवाच्च न च तथापि विकृतत्ववद्विशेष्यकत्वं साध्यमप्रसिद्धमिति वा
च्यं विशिष्टप्रामाण्यस्यैवानुभवसाप्राप्ततया केवलवद्विशेष्यकत्वस्यानुभवसामेयनप्रदेवाधकाभावात् न चैव
मनुमानवैषम्यमिति वाच्यं वाद्विषयकारकत्वावच्छिन्नवद्विशेष्यकत्वरूपविशिष्टप्रामाण्यसिद्धार्थमनुमानस्या
वश्यकत्वात् न चैतदनुमानादपि विशिष्टप्रामाण्यसिद्धिर्वाद्विशेष्यकत्वस्यैव साध्यत्वादिति वाच्यं विकृतप्रकारकत्वस्य
पक्षतावच्छेदकतया तद्वच्छिन्नतया विकृतवद्विशेष्यकत्वसिद्ध्या विकृतप्रकारकत्वावच्छिन्नवद्विशेष्यकत्वर
ूपप्रामाण्यसिद्धिः न च पक्षतावच्छेदकस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतयानुमितिविषयत्वे मानाभावः आपकत्वरूपस्यैवावच्छेद

[illegible]

प्र० चि०
११६

४ शतेनो

कान्तरेदित्यर्थः साध्या प्रसिद्धेरिति विशिष्टस्य प्रामाण्यस्याप्रसिद्धेः ननु यथोक्तं पक्षतावच्छेदकस्य वद्रेस्तादात्म्यारोपसाधार
णत्वात्तत्राभावसाध्यको नुमाने द्वितीयासाध्यः शतः सिद्धसाधनतत्रावच्छेदकविषयताया विशेषणीभूतवद्विहित्वेन वद्वि
तसमानाधिकरणत्वात् प्राचीननयेष्वसतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यप्रसिद्धेः हेतुपक्षेऽप्यशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वादित्यत्र आह व
द्विभ्रमेवेति वद्रेस्तादात्म्यारोपे चेत्तर्थाः विशेष्यवृत्तित्वादिति मुख्यविशेष्यमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः भ्रमत्वेनेति विशिष्टांततीया
र्थः न भ्रमत्वविशिष्टसिद्धसाधनमित्यर्थः तस्य यथोक्तपक्षतावच्छेदकानां ज्ञातत्वादिति भावः इदमुपलक्ष्य तां अप्रसिद्धसाध्यक
त्वादेव नाशतः सिद्धसाध्यावकाश इत्यपि बोध्यं केचित्तु विशेष्यताया मुख्यविशेष्यमात्रवृत्तित्वे साध्या सत्वात् सिद्धसाधनमिति
संज्ञितो निगर्व इत्याहुः तदसद्विशेषणीता विषयता विरहे तदशेष्यतादश विषयता कत्वविहसत्वेन साध्यसत्त्वसंभवात् तद्वि
भ्रम इति वद्विस्तादात्म्यारोप इत्यर्थः अभिज्ञेतीति मते यीति शेषः न सेति तथा च वद्वित्वा समानाधिकरणधर्मविच्छेदवद्वित्वप्रका
रविषयताकोने तेव साध्यमिति भावः अवच्छिन्नत्वं च सामानाधिकरण्यं च वेदमत्वरसवर्जितं सति बाधः स्यात्तद्वद्वित्वप्रमा
णामपि तादशविषयताया वद्वित्ववृत्तित्वा वद्वित्वा समानाधिकरणवद्वित्वत्वा वद्वित्वात्तत्र न च मते ज्ञानस्येति प्रामाण्यनुमाने

६२

राम०
११६

दिसर्थः विषयता यस्य इति अतिरिक्तविषयताया एव स प्रकारकत्वमिति मत इत्यर्थः अपरं पृथिवीत्वेनेत्यादिसर्वस्वोक्तकमेणवद्वि
 शानस्य त्वचक्षोऽर्थहेतुश्चात्र गंधवद्वृत्तिरपि वीतप्रकारकविषयताकनिश्चयत्वं अमेति पृथिवीत्वासमानाधिकरणाः पृथिव्य
 रूनिः यः प्रकारेणो धर्मैः तदवच्छिन्नविषयताकान्यत्वमित्यर्थः तदवच्छिन्नत्वं च न तत्प्रकारकत्वं च तत्प्रकारकत्वं प्रमुच्यते वा कत्र
 मसाधारण्यसंभारप्रमाणहृत्तिधर्मस्यैव चान्नसिद्धाधिविषितत्वात् हेतौ गंधसमानाधिकरणापदवेपथ्यप्रसंगत्वं अपि तु तत्
 सामानाधिराप्यं तथा च पृथिव्यहृत्तिधर्मसमानाधिकरणा विषयताकान्यत्वं यथैव सितं न चैवं पृथिवीत्वप्रमायां बाधः वि
 शेषणोपि विषयतां गकारात् तद्विषयतायाः पृथिव्यहृत्तिरपि वीतत्वसमानाधिकरणात्वादिति वा अविशेष्यतायामु
 त्थविशेष्यमात्रहृत्तितात्पर्ये वा चरुचिजीजत्वात् हेतौ च दत्त्वा वच्छेदेन पृथिवीत्वधर्मे जलादिधर्मिकृत्पृथिवीत्वसंशयेव
 व्यभिचारवारणापगंधासमानाधिकरणाप्रकारकेति तदर्थं गंधवद्वृत्त्यप्रकारकत्वं मेतेन गनेनेन गत्वमिहा घट्टिति प्रका
 रकज्ञानेन व्यभिचारजलादिनिर्विकल्पकेषु घट्टभाक्पृथिवीत्वधर्मे च व्यभिचारणापगंधसमानाधिकरणाप्रकारकेति स्ववि
 धेयार्थकंप्रमुच्यते ताकत्र मेव पृथिवीत्वं न विधेयं विषयता च स्वातिरिक्तहृत्तिधर्मो न वच्छिन्नविशेष्यताकत्वेन स्वातिरिक्तहृत्ति

प्र० वि०
११८

धर्मानवच्छिन्नत्वेन वा विशेषणीयातेन इव्यं पृथिवी गंधवती पृथिवी सा हो इव्यं त्वगंधवत्त्वादिरूपेण जलादौ पृथिवी त्वममेरा
अभिचारः गंधवत्त्वाच्च विशेषकज्ञानस्य पक्षत्वाभांशतो वाधभागाक्षिप्त्वा इति भावः तेनेति गंधासमानाधिकरणा प्रकारकत्वस्य
ज्ञानविशेषणत्वेनेत्यर्थः सशपय्यवच्छेद इति जलादिधर्मिकपृथिवी त्वसशपय्यवच्छेद इत्यर्थः इदमुपलक्षणा इदं पृथिवीति भ्र
मेव न्यभिचार इत्यपि बोध्यं तावत्वा हा ह निश्चयत्वं चेत्तेन प्रकारात्तां विशेषणां विहाय निश्चयत्वं वाधे वसितमित्यर्थः निश्चयत्वं
पृथिवी त्वविहोपकारकत्वं पृथिव्यमवृत्त प्रकारकत्वमिति यावत्तेन इदं जलमित्यादि प्रमायां इदं तावच्छेदेन पृथिवी त्व
भ्रमेव न्यभिचारः विषयतावच्छेदोक्तविशेषणत्वेन विशेषणत्वेन गंधवत्त्वादेरूपेण जलादौ पृथिवी त्वभ्रमेव न्यभिचार इति
भावः ननु मवच्छेदे पृथिवी भिन्नवृत्ति पृथिवी त्वप्रकारकविषयता कत्वाभावस्य प्रथमसाध्यस्य समात्तरूपत्वे शीताप्रायिवीति भ्रम
स्यापि प्रमातापेक्षितित्त आह शीति तिन वै कदेशि प्रयोगे पाथः पृथिव्योऽप्यसि प्रमुच्यत ता कदापि अंशे च इदं तावच्छेदेन
पृथिवी त्वप्रकारकं यज्ञानभ्रमाभ्रमरूपं तत्र न्यभिचार इत्यत आह भ्रमाभ्रमेति चूंशे पृथिव्यं शेषमात्वादिति पृथिव्यवृत्तिधर्मसि
मानाधिकरणा विषयता कत्वाभावादित्यर्थः ननु तादृशसमूहात्वं न भ्रमस्य पृथिवी जलवृत्तिरेकैव विषयता प्रकारभेदेनैव विषयता

राप्र०
११८

व्यं भेदान्नथाचकं एथिरोतादशविषयताभाववत्त्वमित्यत आह विशेष्यभेदेनेति अत्रिमजकारोऽत्रयोजनीयः स चाप्यर्थः तथा
 च विशेष्यभेदेनापि विषयताभेदादित्यर्थः न तु प्रकारभेदेन प्रकारदेनैव मानाभावात् विनिगमकाभावात् एथिवीत्वस
 मानाधिकरणोति एथिवीत्वं निधर्मप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीविशेष्यकत्वं एथिवीत्वं एव मयेपि एथिवीत्व
 अधिकरणोति एथिवीत्वं निधर्मप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वं निधर्मप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्व
 नीति एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः गंधासमानाधिकरणोति अत्रेदं जलमिसादिज्ञानेनैव निवारवा रणाया प्रकारे तं विषयि
 ताविशेषणतदर्थं अगंधवद्वत् निधर्मप्रकारकत्वं गंधवद्वत् निधर्मप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्व
 मेजलेप्रमुखतनाक एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः अयंचक्षितोपसाधेहेतुः न तु प्रथमतः तीमयोः एथिवीत्वनिर्विकल्पकत्वमि
 चारवत्तेः त्रितयसाधारणहेतुमाह अगंधेति एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः अयंचक्षितोपसाधेहेतुः न तु प्रथमतः तीमयोः एथिवीत्वनिर्विकल्पकत्वमि
 अगंधवद्वत् निधर्मप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः
 एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः एथिवीत्वप्रकारकत्वं मवच्छिन्नार्थः

रां

दि२

म०चि०
११५

विषयता
आत्मा

विषयता एषिवीत प्रकारकत्वेन विशेषणीया कविनर्थे वैषाढः साध्या प्रसिद्धेति मयमत्तीपसाध्ययोः एषिवी विशेष्यकगंधा
दिनकारकज्ञानेपिसत्वेन एषिवीत्वप्रमात्वानात्मकतया तत्सिद्धवपि एषिवीत्वांशे प्रमान्वस्या सिद्धेति अपि बोध्यं किंत्वयदि वे
ति ५ एषिवी वृत्तिधर्मप्रकारिका एषिव्यवृत्तिधर्मप्रकारिका वा विषयता एषिवी वृत्तिः गंधवद्भूतत्वादियं एषिवीत्वप्रकारक
विषयता एषिव्यवृत्तिधर्मो समानाधिकरणा गंधकवद्भूतत्वात् यत्रैवं तन्नैवं यथा एषिवीत्वप्रमस्य विषयतेति क्रमेण खंडः
प्रसिद्धाव्यतिरेकानंतरमेवैतदनुमानान्तर्गतातीत्यर्थः समर्थमहं निजनकत्वेति दाहसमर्थत्वेत्यर्थः प्रामाण्यपुनः प्र
माणानुमानातिशये तो दमित्यपि केचित् दाहसमर्थविषयत्वं दाहसमर्थविशेष्यकत्वं तदसामर्थ्यादिति मनसोः सामर्थ्या
दित्यर्थः स्वतः प्रामाण्येति प्रामाण्यस्य स्यानुपवसापथात्पत्वापत्तेरित्यर्थः बहुत्वप्रकारकेति वक्तृत्वप्रकारकप्रमायास्तु
वसाये सतीत्यर्थः तत्र विषयइति मानांतरादिति शेषः ज्ञानानंतरमिति तज्ज्ञाननाशो सतीति शेषः बहुत्वप्रमायास्तुपनीतं पुरोवर्तिवि
शेष्यकवद्वैत्वप्रकारकप्रमायां स्मृत्युपयनीतेति उक्तं तस्मिन्पनीतं दाहसमर्थत्वरूपेतास्मृत्युपनीतं पुरोवर्तिविशेष्यकत्वं
मनसापरिच्छिद्यते इति योजनाने चैतावता दाहसमर्थविशेष्यकत्वत्रहे पितदवच्छिन्नवद्वैत्वप्रकारकत्वस्याविशेष्यत्वात् हदित्व

तथे
ति २

राम०
११५

सिद्धिरिति वा अंतर्दानीमुपनीते वदित्वा प्रकारकत्वे वस्थिन्नतासंबंधेन दाहसमर्थविशेष्यत्वं वदित्वा प्रकारकशरीरप्राधान्याभावा
 दिति भावः ज्ञानोपनीतेति उच्यते तस्मिन्नुपनीतं गंधस्नेहादिमत्त्वरूपेणास्मत्पुपनीतं पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वं मनसा वारिष्ठ्यतश्च
 यः शंकते तर्हीति एधि वीत्वोपनयानंतरमिति एधि वीत्वप्रकारक अवसायानंतरमित्यर्थः उपनीत इति पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वे स
 तिरुधि वीत्वप्रकारकत्वरूपेणानुभवसित इत्यर्थः अवसायनाशे सतीति शेषः एधि वीत्ववतीति एधि वीत्वतद्विशेष्यकत्वर
 पि वीत्वप्रकारकत्वमवसायानां सर्वेषामेवोपनयसत्वात् प्रतिबंधकसमवसायस्यासत्त्वाद्येति भावः प्रामाण्याप्रतिस्मृत्युप
 नीतमिति शेषः मनसे चेति मचकारोऽप्यर्थः स्वत एव प्रामाण्याग्रह इति न प्रामाण्यापरतो ग्रह इत्यर्थः ज्ञानं तरेति मनसा ज्ञाना
 तरे पश्चात्पिते ज्ञाने क्वचित् प्रामाण्याग्रह इत्यर्थः ~~ज्ञाना~~ याये हेतुमाह यावज्ज्ञानग्राहकेति यावत्त्वाग्रप्राहकेति स्वाग्रविषय
 कयावद्ग्राहविषयत्वमित्यर्थः तदस्येति तादृशस्वतस्त्वाभाववत्त्वे सति ग्राह्यत्वमित्यर्थः ननु यावज्ज्ञानशक्ये ग्राह्यत्वाभावादिरूपस्य
 परतास्त्वस्याहानावपित ज्ञानविषयकज्ञानाज्ज्ञानविषयत्वाभावस्य परतस्त्वस्याहानिरेवेत्यत आह मनसा चेति तज्ज्ञान
 विषयकज्ज्ञानाज्ज्ञानत्वादिति यावदः तज्ज्ञानविषयकज्ज्ञानाज्ज्ञानविषयत्वाभावादिरूपस्य परतस्त्वस्याहानिरेवेत्यत आह मनसा चेति तज्ज्ञान

स्मृतिकाले वक्रित्वतद्विशेष्यकत्वे सति वक्रित्वप्रकाररत्नत्वस्य ५

प्र०चि०

920

४
मिति

[illegible]

राम०

320

२५

त्वादर्थक इति शेषः अतः ज्ञानत्वविशेषाणां कश्चरणावत्वमिति कश्चरणाच्चाचकपदमित्यर्थः नोपलक्षणाभिन्नज्ञानवृत्तिधर्मतरे
लोत्पत्तिकमित्यर्थः आवृत्तिरिति लक्षणं यस्य भ्रममावृत्तस्य धर्मो तस्य तदानीं ज्ञानी भावादित्यर्थः विषयतयेति प्रकारित्वेस्य
र्थः तथाच प्रकारितासंबंधेन पक्षे रणादिमतज्ञानतद्वृत्तिशरीरत्वज्ञानत्वादिति हेत्वर्थ इति भावः शरीरज्ञानत्वस्येति शरीरत्व
ज्ञानत्वस्येत्यर्थः फलितहेत्वर्थस्येति शेषः अभिचारादिति स्थापनादोकरचरणावत्वशरीरत्वोभयप्रकारकभ्रमे अभिचारादि
त्यर्थः ज्ञान इति यस्मात्तदिति शेषः विषयविशेषात्त्व इति कदादिमत्वं विषयेष्ववज्ञाने विशेषणमित्युक्तेरत्यर्थः शरीरज्ञानत्वसे
ति शरीरत्वस्यावत्वस्येत्यर्थः फलितहेत्वर्थस्येति शेषः अभिचारादिति अत्राभेदसंबंधेन शरीरत्वप्रकारकभ्रमे अभिचारादिस
र्थः अभिचारेव विवृणोति शरीरभ्रमस्यापीति शरीरसंबंधेन शरीरत्वप्रकारकभ्रमस्यापीत्यर्थः असिद्धिरिति अप्रसिद्धिरित्य
र्थः शरीरत्वज्ञानस्य शरीरत्वज्ञानस्य तृतीयायां मादापदप्रसादानाया पुनराशङ्कतेनापीतिकश्चरणादिश्रुत्यर्थः पक्षे रत्वेन ता
नं कश्चरणाच्चाचकपदमित्यर्थः उक्तदोषादिति अप्रसिद्धिरित्यर्थः शरीरभ्रमे चेति शरीरसंबंधेन शरीरत्वप्रकारकभ्रम इत्यर्थः वि
शेषात्वादिति विशेष्यत्वादित्यर्थः पक्षविशेषात्तावच्छेदकसंबंधत्वादित्यर्थः दीधित्यनुयायिनस्तु कश्चरणात्तत्त्वज्ञान इति

ज्ञा

प्र० वि०
१२९

करचरणान्तरवत्तावच्छेदेन शरीरत्वप्रकारकस्योन इत्यर्थः शरीरांश इति शरीरत्वांश इत्यर्थः एतेनेत्यादिग्रन्थस्तु पूर्ववत् शरीरस्य
मस्यापीति शरीराभेदोपपत्त्यापीत्यर्थः मुख्यं विशेषत्वस्य साध्यवृत्तकृतमात्रसाध्याभावादिति भावः करचरणवद्विशेष्यकेति
करचरणचक्षुराविशेष्यकेत्यर्थः शरीरस्य मेवेति शरीराभेदोपपत्त्यापीत्यर्थः इत्याहुः विषयतापक्ष इति वचनाया एव स विशेष्य
कृतस्य प्रकारकत्वमत इत्यर्थः शरीरज्ञानत्वादिति शरीरत्वप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वादित्यर्थः इमे स्थाणुशरीरे
तिसमस्तसंख्येन प्रमाया भागासिद्धिवारणापप्रतियोगिकोदो शरीरत्वप्रकारकेति अत्र जभावतपाचनवैषम्यं स्थाणु
शरीरयोः शरीरे इति प्रमायमसमस्तसंख्येन चनपक्ष इति न तत्र भागासिद्धिदृष्टुपलक्षणां करचरणवद्विशेष्यप्रकार
विषयताप्रतियोगिज्ञानत्वादित्यपि हेतुः संभवतीति बोध्यं ज्ञापयामासामप्यमिति स्वस्मिन् स्वग्रामार्थविषयकं ज्ञानमित्यर्थः स
विषयनिर्णयपक्षितित्वविषयनिर्णयपक्षतायासादयत्वमित्यर्थः विषयनिर्णयार्थविषयनिर्णयपक्षार्थार्थान्यर्थनिर्णयपक्ष
अर्थनिर्णयपक्षमित्यर्थः ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि
पि अत्र यदिति ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि अत्र यदिति ज्ञापयामि

राम
१२९

धा२

हृत्सेत्यर्थः प्रामाण्यनिष्पत्तिरिति पूर्वोक्तार्थनिष्पत्त्यविशेषकप्रामाण्यनिष्पत्त्योत्तरवर्तिज्ञानांतरादिसर्थः यं व
मर्थोऽभिदः अत्र यत्प्रत्यक्षनिमित्ततत्तन्निष्पत्त्येन। अतएवेति निष्पत्त्यकार्यप्रतिसर्वत्रनिष्पत्त्यनिष्पत्त्यप्रामाण्यनिष्पत्त्यस्या
नयेति तत्त्वादेवेत्यर्थः ज्ञानं प्रामाण्यज्ञानं परप्रामाण्यनिष्पत्त्येति परप्रामाण्यनिष्पत्त्यकार्यजनपत्तिरर्थः प्रामाण्यनि
ष्पत्त्या देवप्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यनिष्पत्त्या देवप्रामाण्यनिष्पत्त्यर्थः प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यनिष्पत्त्ये प्रामाण्यनिष्पत्त्यस्या वे
दितत्वइत्यर्थः गुरुमतेवेति गुरुमतेपीत्यर्थः प्रामाण्यस्य स्वनिष्ठप्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं स्वविषयत्वं स्वरूपे प्रामाण्याभा
मिति तन्मतसिद्धत्वात्तद्व्याख्यामात्रोपलक्षणां परग्राह्यत्वे परमात्रग्राह्यत्वे परिशेषानुमानेनेति एतज्ज्ञानप्रामाण्यमेतज्ज्ञान
ग्राह्यं एतज्ज्ञानमिवाग्राह्यत्वादितनुमानेनेत्यर्थः प्रामाण्यांतरेनेवेति शास्त्रादिनचित्तरर्थः तत्प्रामाण्यस्यापीति स्वग्राह्यत्वज्ञा
ननिष्ठप्रामाण्यस्यापीत्यर्थः इदमुपलक्षणां निष्पत्त्येननुव्यवसायांतरेसाग्राह्यमेवंतत्प्रामाण्यपपन्ननुव्यवसायांतरेने
तन्वस्तत्तपिदृष्टव्यं तस्यापि प्रामाण्यनिष्पत्त्यस्यापि प्रामाण्यप्रामाण्यज्ञानेकाप्यपेक्षितमिति शेषः नवेति प्रामाण्यनिष्पत्त्ये
प्रामाण्यनिष्पत्त्यामावइति शेषः प्रामाण्यसंशयात्प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयात्प्रामाण्यनिष्पत्त्यामावइति शेषः नवेति प्रामाण्यनिष्पत्त्ये

प्र० चि० राप संशयाधीन इत्यर्थः विषय संशयः व्यवसायस्य विषये संशयः स्यादिति शेषः निश्चित इति व्यवसायस्य प्रामाण्ये निश्चित इ
 १२२ त्वर्थः संशयाभावादिति व्यवसाये प्रामाण्यसंशया संभवादित्यर्थः स्वतो ग्रहेऽपि व्यवसायनिष्ठ प्रामाण्यस्य नु व्यवसायादिना निश्चयि
 तत संशये अनुव्यवसायादौ प्रामाण्यसंशया व्यवसायनिष्ठ प्रामाण्यसंशये अनवस्थेति मिश्रादिमतेऽपि अनुव्यवसायादौ
 प्रामाण्यनिष्ठार्थमनुव्यवसायांत शये स्यात्तमनवस्थेत्वर्थः प्रामाण्यसंयादिति निश्चये प्रामाण्यसंशयादित्यर्थः विषये त
 ति विषये विषयनिष्ठार्थमिष्ट प्रामाण्यसंशयाधीन विषयसंशयनिष्ठार्थमित्यर्थः प्रामाण्यनिष्ठया व्यवसायनिष्ठ प्रामाण्य
 निष्ठया विषयसंशयमिति व्यवसाये प्रामाण्यसंशया विषयसंशयमित्यर्थः स्यात्तदस्य न भुयः प्रवृत्तिहेतुः साह्य
 य दिव प्रवृत्तिहेतुः इत्तं कैश्चिदुक्तेयं कतेऽस्य संशयादिति विषये संशयहेतुत्वमिति निश्चयो न विषयसंशयहेतुत्वमित्यर्थः
 ननु ज्ञानविषयत्वं तस्मान्धर्मादपि तादृश संशयो दयात्कथं प्रामाण्यसंशयस्य तद्देतुत्वमित्यत आह ज्ञानविषयत्वमपीति न
 चिदपि पूर्वोक्तं न हि मानधर्मादित्यादाविति शेषः हेत्वसिद्धिरित्यकारणासिद्धिरित्यर्थः भिन्नायानमितः कारणसिद्धिर्न हरति अथेति
 त्वविषयेति वाचात्येत्यर्थः अनुमानमात्रेति अवस्थया प्रामाण्यनिष्ठया संभवादिति भावः अभिसंधिमुद्धारयति प्रामाण्यसं

अ२

अ

राम०

१२२

शयेनेति लिंगसंदेहवदमगृहीताप्रामाण्यकनिश्चयाभावापरंतथाचागृहीताप्रामाण्यकनिश्चयाभावादित्यर्थः तस्यैवानु-
मितिहेतुत्वातिभावः अविरोधादिति बाधकाभावादित्यर्थः लिंगादिज्ञानस्यैवेति लिंगादिनिश्चयस्यैवेत्यर्थः एवकारानुप्रामाण्यनि-
श्चयवच्छेदस्तत्कालकेतुतत्सत्वेतुङ्क्तैव प्रामाण्यसंशयास्पन्नसार्वप्रिकत्वे किंतु क्वचित्त्वमित्यत्र किंवा जसत आह पक्षिति-
मतपुनरित्यर्थः स्वयापीत्यस्य पूर्वतदित्याह पक्षित्यावसंशयसामग्राः ससार्वप्रिकत्वमुभयानुत्तमिति भावः स्वमिति पक्ष-
निश्चितप्रामाण्यकपरामर्श एव नानुमितिहेतुस्येत्यर्थः तज्ज्ञानेति निश्चितप्रामाण्यकज्ञानेत्यर्थः ज्ञानांतरमर्वेति उत्तरोत्तम-
ज्ञानांतरमेवेत्यर्थः ननु मितिसर्वज्ञानांतरस्यैव प्रवर्तकत्वे तत्समानविषयकज्ञानांतरइति न चामत्र प्रामाण्यनिश्चये केयम-
मत्र न शंकेति सैवाव्यक्तादज्ञानत्वावच्छेदेन प्रामाण्यवन्तानिश्चयाद्वितीयज्ञानानुव्यवसायेन तादृशज्ञानानुव्यवसायेन
तादृशज्ञानत्ववत्ताग्रहादेव प्रामाण्यसंशयासंभवादनुव्यवसायाभावे च धर्मिज्ञानाभावादिति भावः ननु प्रामाण्यस्य स्वतो या-
त्यताभावेऽपि कारुण्येऽनुमितौ स्वतः प्रामाण्यग्रहाभिधानं विरुद्धमित्यत्र आह पक्षिति निरस्तसमस्तैति अत्र प्रामाण्यशंकासामग्री-
विरहविशिष्टस्येत्यर्थः उक्तोक्तान्तरभिरुक्ततद्वदिति वक्ष्यतमव्ययंतस्येत्यर्थः इत्यभिप्राय इत्यत्रेतेनाह पक्षः उपनीतमिति

प्रवृत्ति०
१२३

ये दोषन पमर्षादया विषयीक्षतमित्यर्थः तदेति शेषः अत इति तस्मादित्यर्थः तत्रानुमितौ अर्थे निमित्तेति अर्थविषय
कानुमित्युत्तरसेवेत्यर्थः न चैवमनुमिति यत्तानुसरणवैवर्ष्यमिति वाच्यं अनुमानपदस्यार्थे निमित्तयसामान्यपरत्वा
दिति भावः वस्तुतस्तुतिवस्तुगता पुनरित्यर्थः परतः पक्षे न्यायनये प्रामाण्यग्रहः स्वातः प्रामाण्यग्रहः वर्तकः प्रवृत्ति
प्रयोजकः ननु यदि कुचिदयिनस्वतः प्रामाण्यग्रहस्तदाः नु व्यवसायपरजतत्वादि प्रकारकत्वांशे प्रामाण्यसंश
यापनित्यत आह एवमिति अनुव्यवसायस्य तत्प्रकारकत्वा ननु व्यवसायत्वस्य प्रामाण्यनियतत्वावधारणानास्तत्
दातादशकाशेषत एवेति भावः प्रामाण्यनियतत्वमेवोपयाहयति न हीति घट्टो नैवदत्वप्रकारकज्ञानोपदं जानामीति
पदत्वेन जानामीत्यर्थः अतोऽतनुव्यवसायेन नुरजतत्वादि प्रकारकत्वांशे प्रामाण्यसंश
नकथमनुव्यवसायस्य तदंशे प्रामाण्यनियतत्वमित्यत आह भ्रमेपीति भ्रमस्य लेपीत्यर्थः तथैव सायप्रकार एव तथा चर
जतत्वादि प्रकारकप्रामाण्यवसायस्यापि नरजतत्वादि प्रकारकत्वांशे भ्रमेति भ्रमासदाशयामिति पुरोवर्तिनि
वारंवारं शरीरत्वादि प्रकारकज्ञानदशयामित्यर्थः प्रकारानवच्छिन्नत्वादिकमिति धर्माप्रकारकत्वादिकमित्यर्थः आदिनदतित

नां

स्ता

प्र राम०
१२३

तुं सर्वं उत त्रिर्द्वयं प्रयाधीना वा धर्कं विना स धर्मः तद्धर्मोऽप्यकार्यतावच्छेदक इति पक्षे वसितं ब्रह्मा घटानं वस्तु जन्म तं ह्य
स्मात्तु सद्यत इति प्रत्यया दुसतेरपि जन्मत्वात् दंजपि द्युतदधिकरणस्य साधुं सोमं त्रिआप्यत्वं वक्तुं लिखितं इति प्रवेशाच्च भिचा
रितो निरासः वा धर्कं विनेति विशेषणं देवान्यथा सिद्धस्य निरास इति भावः दिज्ञानं त्वं वतथेति ज्ञानत्वं अप्यस्य सर्वमेवा सतः
सत्त्वं ज्ञानसामान्यहेतुमनः प्रभृत्यधीनं इति तज्जन्मत्वावच्छेदकं ज्ञानत्वमिति मर्थः अधिकमिति तथा च नित्यज्ञानसात्वत्स्य हेतुन धो
नतया ज्ञानत्वस्य नकार्यतावच्छेदकत्वमिति भावः एतच्चाधीनत्वस्य जन्मत्वरूपत्वे पथाश्रुतमेव न दधिकरणस्य साधुं सोमं त्रिआप्यत्वं
त्यत्रिआप्यत्वं तत्त्वे तु महाप्रलयोपतत्तत्त्व एव व्यभिचारो बोधः यो मादिसाधारणसत्त्वमात्रस्य उत्पत्तिरिक्तकालसत्त्वं
धमात्रस्य तथा च वृत्तादेरपि दंजपि जन्मत्वावच्छेदकत्वेन स्यादिति भावः पदालिङ्गान्त्येति स्वरूपं सर्वस्वरूपं पदालिङ्गितं सर्व
मित्यर्थः सौववादिति उत्पत्तिवृत्तत्वादिति भावः कुसादिजन्मत्वावच्छेदकं तु न ज्ञेयत्वं किं नु कार्यत्वमिति तदप्यं ज्ञानत्वमिति नित्य
ज्ञानस्य कारणानधीनत्वादिति भावः अनित्यज्ञानत्वेति ज्ञानत्वावच्छिन्ने तस्य स्थाने नित्यज्ञानत्वावच्छिन्नेति करणे इत्यर्थः इंदिया
दिति आदिना व्याप्तिज्ञानसादृश्यज्ञानपदज्ञानादिसंयहः इदं वस्त्वमतावच्छेदकं न परमयो नु नित्यज्ञानाप्रसिद्धा ज्ञानत्वस्यैवात्म्यं

प्र० वि०
१२७

नः प्रभतीनां कार्यतावच्छेदकत्वेनानि स ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वाप्रसिद्धासाध्याप्रसिद्धिरेव दृष्टव्या एतेनेति प्रमातृव्यवृत्तिवृत्ति
त्वप्रकारानुभवत्वादिकमित्यर्थः ज्ञानत्वावच्छिन्नेति ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमित्यर्थः कुवित्रेणैव वाऽऽत्मज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमुक्तं ज्ञान
निष्ठान्मोमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वज्ञानत्वात् नूनं त्रिधर्मावच्छिन्नत्वमिति यावत् सकलतद्वत्त्वमात्र
स्यात्र त्वप्रत्ययार्थत्वात् तेन परं येन साध्याप्रसिद्धा ज्ञानत्वस्याशरीरीरादेः कार्यतानवच्छेदकत्वेपि नाप्रसिद्धिः अत्र का
र्षतावच्छेदकत्वमात्रे साध्ये ज्ञानसामान्यकारणशरीरादिविरूपितकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकत्वेनार्थतरसंगः
जन्मत्वसंयोगत्वाभावेऽप्यत्रावच्छिन्नजन्मत्वदर्शनेन सामान्यविशेषयोरप्येकमप्यत्यसंभवादतः प्रतियोगिकान्तका
र्षताविशेषणकारणतामिन्नत्वं तादृशकारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वतेन कार्यतावच्छेदकभेदेनैव कारणताभेदान्नाथा
तरतादवस्यमिति भावः भयवाप्सु कार्यतावच्छेदकत्वमात्रकार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वं न तु स्वरूपसंबन्धविशेषः तथा च ज्ञा
नादिसामान्यकारणजन्मज्ञानतिरिक्तवृत्तित्वेन सिद्धसाधवारणायैव प्रतियोगिकान्तकार्यताविशेषणशेषं पूर्ववदिमाहः
तदसत्त्वावच्छेदकत्वस्य कार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वेऽपि मानुमातेऽपि तथा शब्देन निरुक्तकार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव

राम०
१२७

साधयस्म परामर्शोऽप्रीत्यदत्तादौ तत्र व्यभिचारान्नान्नसंगतत्वापत्तेः स्वस्य संबंधविशेषरूपकार्यतावच्छेदकत्वमान्न
रत्वे च संदर्भविरोधापत्तेः तस्य पूर्वाश्रयकतत्वादिति ध्येयं। ज्ञानत्वसाक्षाद्याप्येति धर्मत्वमात्रसत्तादौ व्यभिचारीति व्याप्य
तत्र सत्यसत्वे व्यभिचारवारणापसाद्यादिति ननु भवत्वैव व्यभिचारः न व ज्ञानत्वपदमनुभवत्वपरं प्रमासत्वे व्यभिचारता
दवस्थात किंच साक्षाद्याप्यत्वं न तद्व्याप्याप्यत्वसत्तितद्व्याप्यत्वप्रमात्वाप्रमात्वपरेहत्वसिद्धेः तयोस्तादृशस्य स्वस्यैव
व्याप्यत्वात्तापित ~~साक्षाद्याप्यत्वमनुरति~~ त्वे सत्तितद्व्याप्यत्वप्रमा। प्रामास्यतरत्वप्रमेतत्वाप्रामाण्यवत्तादिव्याप्य
तवाप्रमात्वाप्रमात्वपरेहत्वसिद्धितादवस्थातनापितद्व्याप्यतामनुरत्तित्वे सतीत्यादिरूपं प्रमाः प्रमाण्यते रत्तादौ तत्र
ज्ञानभिन्नज्ञानत्वादौ व्यभिचारान्न बाधकाभावे सतीति विशेषणं च दोष इति चेन्नः तावन्मात्रस्यैव साध्यकत्वात्तादृशा
नुभववत्त्वमनुरत्तितपास्वरूपासिद्धेश्च उच्यते ज्ञानत्वसाक्षाद्याप्यधर्मत्वं ज्ञानसाक्षाद्विभाजकोपाधित्वमवतिच
मत्वं प्रमात्वं च याचज्ञानं द्विविधं वि- वाविद्यावेति प्रथमं विभागात् अथ च विभागोपि न स्यात्तदस्य वाशङ्कः ननु वैशे
सिकस्य तत्र निर्विकल्पकसाधारणार्थाविद्यात्वसम्भ्रमभिन्नज्ञानत्वरूपासिद्ध्यापत्तेः पक्षज्ञानत्वसाक्षाद्याप्यधर्मत्वमस

प्र० वि०
१२८

प्रमात्वात्तरत्वं प्रमात्मात्तरत्वं यदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वा तेन न काव्यनुपपत्तिः प्रमात्वस्येति तथा च वाद्याधरतिमात्रतया
कार्यतावच्छेदकं सतितामर्थतया दिपदानामेकदेशपरमरहितत्वस्य व्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वात् अवच्छेदकत्वचस्वरूपसंबंधवि
शेषः अतो नानिमित्तज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वेन सिद्धसाधनं नीलघटत्वादिनेति आदिना न्यतरत्वादिपरि
ग्रहः पूर्वप्रमात्वेयसीकृतं अत्रानिमप्रमात्वमिति न पुनरुक्तिः पदातयाः नित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वविरुद्धे तकार
णानामपि योगिककार्यतावच्छेदकमित्यर्थः अतो न पुनरुक्तिः नीलघटत्वादिनेति आदिनाः नित्यज्ञानत्वादिपरिग्रहः
प्रमोः प्रमोभवेति प्रमाहेतुभिन्नहेतुजन्मत्वे साधयेवाधः अप्रमाहेतुजन्मत्वे साधये दृष्टान्तसिद्धिरुत्पद्येति शङ्कादिकं
चतुर्भयहेतुरेवेति न तेन सिद्धसाधनमिति भावः अप्रमायामिति तथा च दृष्टान्तसिद्धिभावः घटदृष्टान्तत्व इति यद्यपि स्ववि
षयकप्रमोः प्रमोभवे हेतुदंष्ट्रादिहेतुकतया च योऽपि न दृष्टान्तस्तथापि घण्टादृष्टान्तत्वतात्पर्येनैव अप्रमपैवाननुविष
यतातिरिक्तरूपेण हेतुत्वविवक्षया प्रोक्तरोषरसहचराहशखेति प्रमात्वादिति तथा च तज्जनको भूतदोषोऽपि प्रमाप्रमोभ
यहेतुरेवेति तदुभयहेतुरेवेति तदुभयहेतुं भिन्नजन्मत्वाभावात्तत्र अभिचार इति भावः व्यभिचारस्तु सर्वांशः शक्तिरूपतया

राम०
१२८

नुमित्वात्मकपीतः शंस्वइति ज्ञान एव न तु शंस्वाद्यं शैलौ किक प्रत्यक्षात्मके तत्र अभिचारस्तत्र विषयतातिरिक्तरूपेण प्रमा प्रभव
हेतुभिर्नो हेतुः शंस्व एव तज्जन्मत्वेन साध्यात्वात् इत्यमं शंतो वा यो पितत्रैव दृष्टव्यः ननु साधे प्रमा यदेन भ्रममिच्छा न विवस्वरा नोक्तदोष
इत्युच्ये राहकारोति व्यक्तिभेदेति व्यक्तिविशेषस्यार्थः पत्सन्निकर्षव्यक्ताः प्रमाणातनिता प्रमेव जनिता तज्जन्मेन सिद्धसाधनादि
सार्थः अथ प्रमेति प्रमाऽनिसप्रमात्प्रमा व्यावृत्तेति अथ प्रमा व्यावृत्तत्वेन भ्रमभिन्नवृत्तित्वं जन्मज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नकार्यतामा
दाय सिद्धसाधनाय ते स्तादशकार्यतामादाय भ्रमेपिसाध्यसत्वेन हेतौ विजातीयोतं वै पथापि नैव किंतु एकमात्रविशेषकभ
मोहवृत्तित्वे एकमात्रविशेषके सुपादानात् अथ प्रमात्वस्यापि प्रमाभ्रमोभयसमहासंवनवृत्तित्वेपिन प्रवृत्तासिद्धिः न च तथा
पि रक्षात्वाद्यवच्छिन्नकार्यत्वतियोगिककारणात्ता प्रमात्मोदि जन्मत्वेन संयोगभिन्ने सार्थः पृथक्तावच्छेदकसामानाधिकरूपेण
साध्यासिद्धरदृशताच्च न भागासिद्धिः भ्रमभिन्नप्रमेव वा यस्यः अथ प्रमायामपिसाध्यसत्वेन अथ प्रमा विजातीयेति विशेषणं
हेतौ मयमिति वाचंकारणजन्मेत्यनेन कारणजन्म तियोगिककार्यतावत्त्वविवस्वरात् अथ प्रमा विजातीयेति भ्रमत्वाद्यव
च्छिन्नकार्यताय तियोगिककारणात्ता प्रपद्यजन्मत्वेन च सिद्धसाधनं तादृशजन्मतामारा अत्रानमाने तं कं प्रदर्शयति मदाति अ

प्र० वि०
१२१५

प्रमाणावर्तकधर्मावच्छिन्ने सत्यविवरणप्रमातेति अप्रमास्यादिति न चेश्वरज्ञानाकाशो दोषमिवार इति वाच्यं जन्मत्वे सतीति आ
यायादके विशेषणानुमाने जन्मत्वाभाववाधेन पक्षधर्मतावत्वात् अनंतरं वा जन्मत्वविशेषितेन विशिष्टभावेन उक्त
साध्यसिद्धिः मिश्रास्तु अप्रमास्यात् अप्रमाविजातीयकार्प्यनस्यादित्यर्थः अग्रे वा प्रमातादात्म्यस्य प्रमाविजातीयकार्प्य
मत्वत्व इत्यर्थ इत्याहुः कचित्तु अप्रमास्यात् जन्मप्रमानस्यादित्यर्थः अप्रामात्यभाव एव च प्रमात्वं नातः परमते जन्मपदव्यावृत्त्या
यसिद्धिः आकाशादेवं वृत्तादशत्वात् अग्रे वा प्रमातादात्म्यप्रयोजकमित्यस्य जन्मप्रमाभिन्नत्वमाप्यमित्यर्थ इत्याहुः न वा सक्त
प्रमास्यात् प्रमाभिन्नस्यात् जन्ममात्रविशेषकत्वे सति रजतत्वप्रकारकत्वाभाववानुस्यादिति यावत् ईश्वरज्ञाने च रजमात्रवि
शेषकत्वाभावेनाप्यसत्त्वान्मयमिचारस्तादृशज्ञानस्यैव पक्षत्वात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विपर्यये सा सिद्धे सदे
शपत्वाद्वा न विपर्ययानुमाने भागासिद्धिरग्रेः प्रमातादात्म्यप्रयोजकमित्यस्य रजतमात्रविशेषकरजतत्वप्रकारकभिन्नत्वे माप्य
मित्यर्थ इत्याहुः पथाश्रूतानुमानाभिप्रायनाह अप्रमेतिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतिद्वयत्वेन जनकत्वादिद्वयमपि द्वयतयेति तज्जन्म
त्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः अनुविवक्षितानुमानमदुष्टमेवेति तत्र ह्यस्यमाह अप्रमासाधारणोति अप्रमासाधारणकारणजन्मत्वमेव अ

१५ गम०
१२१५

प्रमातादात्म्यप्रयोजकं च प्रमातादात्म्यव्याप्यं नन्वापादकीकृततादृशजन्मत्वाभावइति तत्रोपि अप्रयोजकइत्यर्थः तथा च तदुप
 जीवत्तुमनुमानमपि सुतरामप्रयोजकमिति अयैरर्थः इदमुपलक्षणं प्रमावृत्तिरन्यत्वावच्छिन्नकाप्येतामादापसिद्धसाधन
 मर्थान्तरं वेत्तुं विवोध्यं अनित्यप्रमेति दृष्टान्ते प्रमाप्रतिबंधकदोषजन्मत्वामादायसाध्यसत्त्वं पश्येत्तत्र बाधोऽप्रमाप्रतिबंधक
 गुणजन्मत्वमादायपर्यवस्यतीति भावः अप्रमाप्रतिबंधकजन्मत्वमात्रे साध्ये अप्रमायां अभिचारः प्रमाप्रतिबंधकजन्म
 त्वमात्रसाध्ये बाधोऽस्मत्तत्त्वे यादानं प्रमाः प्रामाण्यतरत्वादिति न चेत्त्वरज्ञाने व्यभिचारइति वाच्यं अनित्यत्वे सतीति विशेषण
 नूनं च जन्मज्ञानत्वादित्येवास्तिति वाच्यं अखंडाभावत्वात्वास्तु प्रमेति पश्येत्तत्र बाधोऽप्रमाप्रतिबंधकदोषजन्मत्वामादायसाध्यसत्त्वं पश्येत्तत्र बाधोऽप्रमाप्रतिबंधक
 तत्त्वभायदेतोऽप्रमापदं चाक्षुषभ्रमे व्यभिचारवारणाय अनित्यपदमीश्वरज्ञाने व्यभिचारवारणाय प्रमाजनकेति व्यक्तिमेदस्य व्यक्ति विशेषस्य प्रमात्रं
 जनयति यत्सन्निकर्षादिव्यक्तिः तस्याऽप्यप्रतिबंधकत्वेन चाक्षुषप्रमातृजनकत्वेन च प्रमायास्तज्जन्मत्वास्तिद्धसाधनमित्यर्थः अत्र प्रमाऽप्रामा
 ण्यतरप्रतिबंधकत्वं न तत्कारणभूताभावप्रतियोगित्वं किंतु प्रमाऽप्रामाण्यतराजनकत्वमित्यभिप्रत्याप्रमाप्रतिबंधकत्वेनेत्युक्तं स्वविरोधी
 ति स्वस्य विरोधी प्रतिबंधकत्वेनोऽनुभवइत्यर्थः स च भ्रमरात्र प्रमाप्रतिबंधकक्रान्तस्य भ्रमत्वनिष्प्रमादिति भ्रमप्रतिबंधकजन्यत्वं प्रमायासि

प्र० स्व-
१३०

अतिअत्र स्वप्रतिबंधकग्राह्याभावविषयकस्मृतिबंधकानुभवसामग्रीजन्यतया लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयात्प्रमाणमंशतः सिद्धसाधनस्यास्वतोऽर्थ-
तरस्य कारणसाध्ये अनुभवपदं स्मृतौ नम प्रतिबंधकगुणजन्यत्वमभ्युपगमात् स्मृति सामग्र्याऽनुभवाप्रतिबंधकत्वाच्च स्मृतौ व्यभिचारकारणानु-
तथापि स्वप्रतिबंधकग्राह्याभावविषयकमानसज्ञानप्रतिबंधकसामग्रीजन्यतया मानसेतरा तु भवेदंशतः सिद्धसाधनं अथ तद्वृत्तितत्प्रकारकानु-
रस्य पक्षतया तदवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्मांशतः सिद्धसाधनं दोषयत दवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धसाधनं तु नास्त्येवमानसप्रसक्षसा-
मग्र्या ज्ञानांतरा प्रतिबंधकतया मानसप्रमायामेव साध्यसिद्धेः न चैव साध्येऽनुभवपदवैयर्थ्यलैकिकप्रत्यक्षप्रमायां ग्राह्याभावस्मृतेरप्रतिबंध-
धकतया स्वविरोधिग्राह्याभावस्मृतिप्रतिबंधकीभूतानुभवसामग्रीजन्यत्वस्य तत्रैवाभावेन सिद्धसाधनविरहात् इंशतः सिद्धसाधनस्य
चादोषत्वात् इति वाच्यं साध्यस्वविरोधित्वं न स्वप्रतिबंधकत्वं अपितु स्वविरोधिविषयकत्वस्वविशेष्यस्वप्रकाराभावविषयकत्वमि-
ति यावन्नाच ग्राह्याभावस्मृतेरपि लौकिकप्रत्यक्षप्रमाविरोधितया तत्रापि स्वविरोधिग्राह्याभावस्मृतिबंधकीभूतानुभवसामग्री-
जन्यत्वसालेन सिद्धसाधनस्यैव संभवादिति चेन्न न व्यनये सामान्यतः प्रसक्षसामग्रीत्वेनैवानुमितिप्रतिबंधकतया मानससामग्रा-
पि अनुमितिप्रतिबंधकत्वाल्लस्य सामग्रीत्वं च स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वव्यवहितपूर्ववर्तित्वं प्रत्यक्षविशिष्टत्वेन नातिप्रसांगः

हेरव
१३०

अतएवानुमितिकादिरपिनोते जकत्वं नवा लौकिकत्वसमानविषयकत्वयोः प्रवेशः संप्रदायमतेपिमानसप्रत्यक्षं ज्ञायतां बाधुषाद्यतिरिक्तं प्रत्यक्षं
ज्ञायतामित्यादि इहा दृष्टां मानससमनविषयकत्वयोः प्रवेशः प्रत्यक्षं सामग्री सत्वेपि अनुमतेरनुयाततदिहाभावकृताभावविशिष्टमा
नससामग्रीत्वेनमानसेतरक्षानं प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वाच्च तथा च या ह्याभावविषयकमानसप्रत्यक्षप्रतिबंधकसामग्री ज्ञानतयामान
सेतरानुभव इत्यया ह्याभावविषयकानुमितिप्रतिबंधकसामग्री ज्ञानतयामानसप्रमायाऽपि सिद्धसाधनसंभवेन पक्षीकृतप्रमाया
त्रोर्वसिद्धसाधनस्य दुर्घात्मानसप्रत्यक्षं प्रतिमानसेतरज्ञानसामग्रीत्वेनैव प्रतिबंधकतया स्मृतिसामग्याऽपि मानसप्रत्यक्षप्र
तिबंधकत्वेन या ह्याभावविषयकमानसप्रतिबंधकस्मृतिसामग्री ज्ञानतया दृष्टेयस्मृतावपि साध्यसंभवाद्देतारनुभवपदवैयर्थ्यं
चेति नैवमानसेतरानुभवेऽशतः सिद्धसाधनस्योक्तक्रमेण प्रमामात्रावसिद्धसाधनस्य च वारणाथ प्रतिबंधकप्रदेन ज्ञानसाक्षा
द्विज्ञकोपाध्यवहितप्रतिबंध्यतां निरूपितप्रतिबंधकतायां विवक्षितत्वात् ज्ञानसामग्रीभाजकोपाधित्वं ज्ञानत्वव्याप्यविभाज
कोपाध्यव्याप्यत्वे सति ज्ञानविभाजकोपाधित्वं तादृशं च प्रमात्वप्रमात्वे स्मृतित्वाभित्वेन नतु अनुमितित्वादिमानसत्वादि अतो हो
तौ नानुभवपदवैयर्थ्यं स्मृतिसामग्यामनसेतरज्ञानसामग्रीत्वेन मानसप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वेपि मानसत्वस्यैव तत्प्रतिबंध्यतां वहे एक

तथा तादृशविभाजकोपाधेस्तत्प्रतिबध्यताननवपेदकत्वा

प्र० ख०

१३१

तदिति भावः अप्रमावदिति प्रमाप्रतिबंधकज्ञानस्य प्रमात्वमिति यमेन प्रमाप्रतिबंधकदोषजन्यत्वादेव तत्र साध्यसत्वादिति भावः अत्र योजकत्वं निवस्यति दारदिति सन्निधौ चेति तज्ज्ञानेन तदभावज्ञानाज्ञानेन चेति शेषः। विशेषविशेषिण्याण्यत्वाभावप्रमाविरोधिपुरुषज्ञानजनकत्वं स्पष्टं तु त्वामवप्रयोजकत्वं तथा चान्येयव्यतिरेकसिद्धमेव प्रमाविशेषतया चमिति भावः ननु तथापि साध्यधिकरणदृष्टांत इत्यत आह अप्रमायामिति लिङ्गादिभ्रमस्य चेति न विरोधिप्रमाप्रतिबंधकस्य विशेषतया त्वं सिद्धिभावः ननु तथापि साध्यधिकरणदृष्टांत इत्यत आह तज्ज्ञानकत्वं प्रमाजनकव्याप्तेर्विशेषस्येति प्रमोपधायकतज्ज्ञानादिव्यक्तिविशेषस्येत्यर्थः अप्रमाप्रतिबंधकत्वं अप्रमात्वावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वं प्रमाजनकत्वं तत्तत्प्रमाव्यक्तित्वावच्छिन्नजनकत्वं अस्ति अस्तसिद्धस्य धनात् प्रमात्वनिष्कार्यतावच्छेदकत्वस्योद्देश्यासिद्ध्याः अर्थतरतः। उपसंहरति इति नेति अतिरिक्तगुणसिद्धिः। प्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताकगुणसिद्धिः। ननु प्रमात्वावच्छिन्नस्य परत्वात्तदवच्छेदेनैव साध्यसिद्ध्या तादृशगुणसिद्धिरित्यत आह किंचेति। अर्थतरस्य परार्थतरस्यागुणपरवाच्यस्यातथाचप्रमात्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरापरतिभावः दोषोद्देशं तत्वेनोपपत्तेः। ननु प्रमाजनकत्वादिना तदनुगम इत्यत आह प्रमेति प्रसक्तं कालात्मा दान्वतिप्रसक्तं तन्मात्रजनकत्वं तदन्यज्ञानाजनकत्वे सति जनकत्वं तच्छब्देन यथायथं प्रमाभ्रमयोः परामर्शप्रसिद्धिमिति गुणत्वेना

हेरंब

१३१

भिन्नतस्य सङ्गि परामर्शो देरपि सान्निधिकत्वं कस्य विषयविधयाः स्वविषयक प्रमाजनकत्वात् भ्रमजनकत्वेनाभिमतस्यापि तादेव विषयक
 प्रमाजनकत्वादि भावः ॥ उत्पत्तिपूर्वपक्षरूपस्य ॥ रावमप्रमायि स्वतरावस्यादिति प्रमात्ववदप्रमात्वमपि कार्य्यतानवच्छेदकमेव स्यादित्य
 र्थः रावकार्थमेव विवृणोति न तु परत इत्यादि न तु कार्य्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ असाधारणकारणादेवेति मनुष्याय कसाधारणकार
 णताकांततत्तद्व्यक्तितरावत्यर्थः अहेतुत्वात् अहेतुतायाः स्ववचत्वात् आगंतुकोति प्रमाजनकेत्यर्थः तानुतावेताप्रमां प्रतिविशेयदर्श
 तापित्राद्यभावानां कारणत्वमस्तु प्रमत्वस्य कथं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कार्य्यकारणभावसंशयात् इत्यत आह अपि चेति
 त्रियमाश्चेति कार्य्यकारणभाववृत्तकनिश्चय इत्यर्थः न व्यक्तेरेव न तत्तद्व्यक्त्योरपि न तु चेत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकीपी
 ति यावत् कार्य्यकारणभावघटकमियमप्रतियोगितानुयोगितयोः स्वरूपसंबंधविशेषात् स्वकावच्छेदकतानभ्युपगमेतत्ततोपादेयं त
 द्व्यक्तिकुतो नवच्छेदकतदाह व्यभिचारदूति प्रसंगाच्चेति यदि सामान्यरूपेण प्रतियोगित्वा अनुयोगितात्वं तत्तद्व्यक्तित्वेन तदाह व्यभिचा
 रः तद्व्यक्तिमंतरेणपि सामान्यधर्मावच्छिन्नोत्पत्तेः यदि च प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं च द्वयमेव तत्तद्व्यक्तित्वेन यदि वा प्रतियोगित्व
 तद्व्यक्तित्वेन अनुयोगित्वमसामान्यरूपेण तदा अतिप्रसंगः आद्ये तद्व्यक्तितावच्छिन्नप्रतियोगितासमव्यक्तित्वेनापि कारणसंप्रसंगात्

प्र. ख.
१३२

कारणतयादिति ब्राह्मण्यभिचारदिन द्युक्तिमंतरेणापि सामान्यधर्मवर्धित्वस्योपपत्तेः यदि च कार्यतापित्तद्वयमिह लेन २५

अंत्यसामान्यधर्मावच्छिन्ना द्युक्त्यंतरोत्पत्तिसमयेपित्तद्वयत्वेरुपादप्रसंगदित्यर्थः सामान्यरूपेण कार्यतातत्तद्व्यक्तित्वेन तत्राह प्रतिप्रसं
गादितितदघटप्रत्यपितद्रासमस्यकारणायत्तेः इत्यर्थः नियमनिरूपकंनियतत्वावच्छेदकंकार्यतावच्छेदकमिति यावद्वत्तु गुणत्वा
वच्छेदककारणकारणतावच्छेदकमिति यावत् अख्येयं प्रकृतचाख्येयं तच्चपरिशोषात् प्रमात्वमेवेति भावः रूपसंख्येति शब्देति प्रमायाम
पि प्रमात्वावच्छिन्नेपिविशेषदर्शनेविपरीतज्ञानोत्तरप्रसक्षमात्रहेतुननु प्रमासामान्यव्यभिचारात्तदुत्तरप्रमात्वंतत्प्रमाघटविशेषे
समवदन्यथासिद्धाशब्दपित्ताद्यभावेपिनप्रमामात्रहेतुशब्दश्चेत्यप्रत्यक्षत्वावाच्छिन्नं प्रत्येवतद्वेतुतात्तित्रादिसत्वेपिशब्दव्यवस्था
नुमित्युदयात्पटादौश्वेत्यप्रत्यक्षादयाच्चनचैतावताह्यतस्वतथासत्येतन्महानसत्त्वविशिष्टवद्भुनुमितिप्रतिपरामर्शविशेषका
कारणतासादायैवतदुपपत्तेः प्रतिवादिमुत्तरमित्यरूचेवाहकिंचेतियत्कार्यविनानीययत्कार्योपेक्षयावैधर्म्यवत्कार
णविजातीयेतितद्व्यक्तिकार्यताप्राप्तियोगिककार्यताश्रयइत्यर्थः यद्वातद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नकार्यताश्रयइत्यर्थः यमजयोर
रपिदृष्टविशेषप्रयोनकशक्तिभावः आकास्मिकेतेतिनिर्निमित्तकतेत्यर्थः नचघटप्रत्यक्षावैधर्म्यभिचारः ताद्विपटप्रत्यक्षाविवि
ज्ञातीयंनतत्कारणविजातीयकारणजन्यं इंद्रियसन्निकर्षादीनांप्रत्यक्षेपिकारणत्वादित्यत आह घटज्ञानेति घटज्ञानजाती

हेरंब.
१३२

८

किं ३

यद्यदप्रत्यक्षादितद्विजातीयकार्यघटतानविजातीयकार्यद्वेप्रत्यक्षादिवैराग्यरूपेण्यत्तत्तामान्यतोव्याप्तौ अप्रमाकारणेति अप्रमावृत्तिका
 र्यताप्रतियोगिककारणतान्यकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयइत्यर्थः। तद्वत्तद्वत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताश्रयइत्यर्थः। ननुवातेनतत्तत्प्रमा
 प्रतितत्तसिन्नाभावात्कारणत्वसिद्धिर्न प्रमात्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्न प्रमामात्रजतयुतियत्तन्निकर्षव्यत्यादितज्जन्यत्वेनसिद्धसाधनं
 नमेवंप्रमात्वावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्प्रमात्वेतादृशजन्यत्वारूपसाध्यस्यस्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वसिद्धेः एवंचतादृशीसिद्धिर्वापि
 नप्रतिबंधिकापक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यानुमितिप्रतितादृशसिद्धेरिवप्रतिबंधकतादितिभावः पूर्वोक्तार्थांतरदोषमुद्धरति एवंचेतिप्रमाहेतुत्वे
 प्रमात्वावच्छिन्नप्रतिहेतुत्वे आवश्यकं इति शेषः नसिद्धसाधनमिति नप्रमात्वनिष्कार्यतावच्छेदकत्वस्योद्देश्यस्यासिद्धाच्चार्थंतरमित्यपः प्रमा
 त्वविशिष्टस्यपक्षतयातदप्रमात्वावच्छेदेनैववच्छेदेनैवतादृशजन्यतासिद्धाउद्देश्यसिद्धेः तादृशसिद्धौनुगतकारणसंभवस्यैवपूर्वसाधक
 त्वेनाभिधानात् इतिभावः अनित्यप्रमात्वमिति विषयभेदेनानित्यप्रमात्वस्य एकस्याभावात् अनित्यत्वविशिष्टघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वा
 दीत्यर्थः एवंसर्वत्रकार्यतावच्छेदकमितिपक्षधर्मावच्छेदकत्वसिद्धिरितिभावः हेतोर्नीलत्वद्वयत्ववारणायबाधकंविनेतिका
 र्यमात्रेतिनचमेयतादौ अकार्यवृत्तित्वरूपबाधकसत्वेनन्यभिचाराभावात्किंमात्रपदेनेति वाच्यं बाधकंविनेत्यत्र अकार्यवृत्तित्वस्य

५४ ✓

म.ख.
१३३

पवाधका प्रवेशात् तस्यैव त्र्यभिचारवारणाय तदुपादानात् कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वं च कार्यान्यावृत्तिधर्मत्वं येन संबन्धेन कार्यतावच्छेदकत्वं
तेन कार्यान्यावृत्तित्ववाच्यं तेन महाकालादित्येनासिद्धिः प्रत्येकेति नीलसामग्र्या नीलं घटसामग्र्या च घटस्तयोः समाजादर्थवसा
नं पञ्चविंशति न तु विंशतिर्वायनीन्मकपालत्वादित्यादिशिष्टं प्रति हेतुत्व अतएव नीलसामग्र्यभावादेव नीलाभावसंभवेनीलतरघ
टत्वादिकमप्यर्थसमाजसिद्धिमिति भावः अत्रेदं चित्यं प्रमातृमपि अर्थसमाजप्रसूतं तथा हि प्रमातृत्वं तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारका
त्वं तथा च तत्प्रकारकज्ञानसामग्रीसत्त्वान्नकारकत्वं तत्तद्विद्रियजन्यसन्निकर्षादेः तद्वृत्तिरसंभवात्तद्विशेष्यकत्वाव
च्छिन्नत्वमिति अनित्यघटत्वाज्ञानत्वाद्येव त्र्यभिचारमुद्गरतिघटेति अनित्यघटत्वानत्वादावित्यर्थः बाधकमिति अस्तीति शेषः असंभवात्का
रणतावच्छेदकत्वमेव बाधकमिति भावः तत्रापि घटज्ञानत्वादावपि अनुगतभोजकादृष्टहेतुकत्वं अनुगताभोजकादृष्टजन्यतावच्छेदक
त्वं प्रकृतत्वे च तादृशादृष्टविशेषसिद्ध्यापि गुणजन्यत्वसिद्धिरप्रत्युद्भवमिति भावः अन्यथेति घटज्ञानं प्रति भोजकादृष्टस्य कारणत्वेऽस्य
र्थः इत्मापाततः अदृष्टत्वेन हेतुत्वेपि विशेषरूपेण हेतुत्वे मानाभावादिति बोध्यं पूर्वानुमाने अस्मन्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदकता
धानसिद्धं पक्षधर्मतावत्वात् कारणविशेषजन्यतावच्छेदकत्वमेव सिद्धमिदानीं साक्षादेव तत्साधयति एवमिति यद्यपि अनेतापि सा

हेरंब.
१३३

हात्कारणविशेषजन्यतावच्छेदकत्वं न सिद्धमिति तादृशकारणताभिन्नकारणतास्य अनित्यप्रमात्वावच्छिन्नस्य आत्ममनोयोगवृत्तिकारणतातत्त्व
 तिर्योगिककार्यतावच्छेदकत्वसंभवात्तथापिकारणताभिन्नस्यकारणताभिन्नवृत्तीत्यर्थः न च चक्षुरादिनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्य
 तावच्छेदकत्वेनार्थांतरं वाधान्नैवं प्रतियोग्यं तमापिहीयतां वाधादेवार्थांतरत्वमिति वाच्यं तर्हि बोद्धव्यं तात् अनित्यज्ञानात्वाप्येति अनि
 त्यज्ञानत्वेनैवमिवावधारणाय व्याप्याजं व्याप्यत्वं न्यूनवृत्तित्वं तत्समानाधिकरणा न्योन्योभावाप्रतियोगितावच्छेदकेत्वमिति यावत्तथाश्रुते
 अनित्यज्ञानत्वेनैवमिवावधारणाय व्याप्याजं व्याप्यत्वं न्यूनवृत्तित्वं तत्समानाधिकरणा न्योन्योभावाप्रतियोगितावच्छेदकेत्वमिति यावत्तथाश्रुते
 बच्छेदकेति अनित्यत्वविशिष्टकारणता तथाऽपि प्रमा अप्रमा समूहत्वं न मादाय न तादृशकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति नासिद्धिः
 अप्रमापदनराकमात्रविशेषकघटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकज्ञानं वाचिवाक्षितं तथाच यथाश्रुतमेव साधु एवमप्येवोध्यं प्रमात्व
 न्यमिवावधारणाय हेतौ भ्रमावृत्तीति भ्रमावृत्तित्ववच्छेदकांशे प्रमातृत्वं न ज्ञानावृत्तित्वं भ्रमत्वान्यत्वं वा तेन न प्रमात्वस्यमिवावधार
 णाय हेतौ भ्रमावृत्तीति तत्समवृत्तित्वं भ्रमवृत्तित्वस्यास्वरूपासिद्धिः चाक्षुषप्रमेति घटत्ववति घटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वेत्यर्थः ननु य
 दि प्रमासामान्येऽनुगतो हेतुः सिद्धतरा चाक्षुषसामग्री प्रमासामग्रीभ्यां चाक्षुषप्रमासिद्धौ नीलघटत्ववच्चाक्षुषप्रमात्वस्यानका-

दित्यर्थः। तनु उभयमतसिद्धविषयस्य व्यवर्तकत्वं उभयाधिलेखत्रमित्यर्थः। गौरवादिति व्यावर्तक) तच्चात्र नास्तीत्यात आह उभयसिद्धे
ति उभयसिद्धविषयस्य व्यवर्तकत्वतंत्रं तच्चोद्गास्येवनतु उभयसिद्धयोर्विषयः तद्यावर्तकत्वं तंत्रमित्यर्थः गौरवादिति व्यावर्तकत्वं नोभयमता-
सिद्धविषयस्तु उभयमतसिद्धः तथापिनोपाधिवतोऽवश्यं व्यावर्तकत्वे तु भयमतसिद्धत्वाच्च तथाचोभयएतस्य विशेषगौरवमित्यर्थः नाह
मय्यत्रास्तीत्याहुव्यतिरेक इति तच्च तदपिमगवज्ज्ञानस्यैव सत्यतन्मातृत्वादिः त्वन्मतस्य तन्मते भवता पक्षत्वेनाभिमतस्येत्यावत्सपेक्ष-
त्वाद् व्यतिरेकेसाध्ये सपक्षत्वात् तननुक्तैरनुमानेषु दोषाभावजन्यता वच्छेदकत्वेनैवार्थांतरमिति न गुणजन्यत्वसिद्धिरित्याशंकतेन न्निति ननु
तथापि प्रमायाः स्वतउल्लेखिकत्वव्याघात इत्यत आह आगे तु केति आगे तु कलं प्रमाकारणत्वं अभावः कारणता वच्छेदकेन कारणमिति
मिश्रप्रमतमुपपापयानि न्निति तथा च दोषाभावसहितव्याक्तविशेषत्वमेव कारणता वच्छेदकभावात् न मानाणश्चेत्यप्रमाअतन्यथा-
सिद्धत्वेन अनन्यथा सिद्धत्वेपितस्य बाधकत्वापत्तेरिति भावभूयो वयवेति भूयो वयववच्छेदे न सन्निकर्ष इत्यर्थः तथा च प्रमाया
गुणो दोषाभावश्च कारणप्रमायां दोषोगुणाभावश्च कारणतुल्यान्यव्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः अप्रमा प्रतिगुणाभा-
वस्य हेतुत्वं न संभवतीत्याशंकते अबेति असदर्थविषयकत्वे इति असेषिषयकं ज्ञानां भ्रम इत्यभिप्रायेन सदर्थविषयकेति सदर्थ

प्र. ख.
१३५

प्रमाणत्वादिति भावः इत्यस्त्विति अपेक्षितः
गुणस्य कारणत्वात् अप्रमासा ज्ञेयत्वं
ः भ्रमस्यापि सद्विषयकत्वेन व्यभिचारादिति भावः प्रमायां तु दोषो भ्रमस्यापि हेतुत्वं संभवत्येवेत्याहुः
असदर्थविषयकत्वात् अप्रमासा ज्ञेयत्वं
विषयकज्ञानहेतुभाव इत्यर्थः नियमेनेति भ्रमेऽपि सत्यपरागेनैवासद्वेशि साक्षात्तांगीकारादिति भावः तदसंभवादिति असद्विषयकत्वरूपभ्र
मत्वावच्छिन्नप्रतिसद्विषयकज्ञानहेतुभावस्य कारणत्वासंभवादित्यर्थविषयकत्वावच्छिन्नकार्यता निरू
पितकारणताश्रयाभावः हेतुः प्रयोजकः सदर्थविषयिन्याः प्रमाया असदर्थविषयकत्वाभावादिति भावः न त्वेवमप्रमायामपि सदर्थवि
षयकज्ञानहेतुभावस्य हेतुत्वे इत्यर्थः हेतुभावात् असदर्थविषयकज्ञानकारणभाव रूपहेतुभावात् सदर्थविषयकत्वे इति सदर्थमा
त्रविषयकत्वं सर्वत्र प्रमात्वमेव हेतुः प्रयोजकः तत्र हेतुसदर्थमात्रविषयकज्ञाने हेतुः तदभावस्त्विति धर्मस्य शेषमात्मकभ्रमस्य हे
गुणभावो वर्तत इति वसद्वेशि प्रमां प्रत्येव गुणस्य कारणभ्रमप्रतिगुणाभाव इति ह्युच्यते ननु यदि प्रमाप्रतिगुणाः कारणभ्रमप्रतिगु
णाभावः तदा शक्यमेव ज्ञानं प्रमादु प्रमाचकं स्यादित्याशंकते नन्निति साधारणत्वात् विषयावेशोपाक्षिप्य तत्र त्वेवेति एकमे
व ज्ञानमित्यर्थः दोषाभावेऽपीति दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वस्वीकारेऽपीत्यर्थः क्वचिदिति क्वचिदंश इत्यर्थः तथा च तदंशो दोषाभावः तदं
शे प्रमाप्रतिकारणमिति भावः गुणभावादितिकुत्रचित्सर्वत्र गुणभावात् असन्मात्रविषयकमपि ज्ञानस्यादित्यर्थः दोषात्कुत्र
चित्सर्वत्र दोषात्सर्वत्र विषयद्वयसद्वेशि इत्यर्थः तदभावश्चेति चकारात् तस्यापि समुच्चयः तावपि दोषाभावदोषावपिन तत्र हेतुत्वं
त्वाभावेन सदर्थविषयज्ञानकारणाभावो हेतुः संभतीत्यत्र आह प्रमाया शक्तिरिति तद्वृत्तित्वदर्थविषयक असदर्थविषयक ४५
तावे

नेन वस्तुतस्तदं न भवति अंशिक प्रमां प्रत्यपि
गुणः इति

हे. व.
१३५

प्रमाणावच्छिन्नेऽप्रमाणावच्छिन्ने हेतुप्रमाणादेव प्रमाणा स्वाभावव्या मेवारः दोषाभावो व्यभिचारी चेत्पर्यः दोषाभावस्येन्द्रियनिष्ठतयेव
 हेतुत्वाभ्युपगमादिभिर्भावः दोषाननुगमस्यादोषत्वं स्वप्रमाणा व्यभिचारं च ~~अकर्तृमाशंकते~~ अथ दोषत्वं नैकमिति नापीति मन्त्रार्थः साकल्य
 मवधारणस्वाभावे आह पित्तादेरिति अननुगततत्वेनेति व्यभिचारितयेति शेषः तदभावात्सकलभ्रमहेतुत्वाभावात् अंत्ये आह असंभ
 वाच्चेति स्वप्रमाणां स्वध्वंसेपि पित्तादेर्ज्ञेयकत्वादिति भावः नापीति न च घटाभावस्य स्वप्रमाहेतुत्वेन घटस्यापि दोषत्वं स्यात्स्याच्च सिद्धभाव
 स्यानुमिति हेतुतया सिद्धेऽपि दोषत्वमिति वाच्यं । सकलप्रमाहेतुत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात्कचित्साकल्यार्थकमात्रपदघटितरभ्यपा
 ७० अन्योन्याश्रयादिति प्रमासामान्यकारणताग्रहे दोषत्वग्रहः दोषत्वग्रहे च दोषाभावत्वग्रहात्प्रमासामान्यकारणताग्रहः इत्य
 न्योन्याश्रयः पित्तादेरिति तथा च पित्ताद्यभावस्य प्रमासामान्यहेतुत्वात्पि त्रादौ लक्षणमव्याप्तिरिति भावः एवंहीति स्वप्रमाभिन्नप्र
 माप्रतिबंधकत्वं तद्वदप्रमासामान्यप्रतिबंधकत्वं पित्तादेरपिशंखत्वादिप्रमायामप्रतिबंधकत्वेनाव्याप्यापत्तेः किंतु या किंचि
 तादृशप्रमाप्रतिबंधकत्वमेव तद्व्यंतथाचार्यदोषद्वितीयाभावः इदमुपलक्ष्य किंचित्प्रमाप्रतिबंधकत्वे विवक्षिते स्वप्रमाभिर
 त्वविशेषणवैयर्थ्यं च बोध्यं तस्मादिति स्वप्रमायां स्वस्यादोषत्वात् नोक्तव्यभिचारकार्यानुगमाच्च कारणाननुगमो न दोषायेति भा

प्र. ख.
१३६

वः स्यादेतदिति उच्यते इत्यंततः पूर्वपक्षः प्रमा मिति प्रमा भ्रमं च अकुर्वति ज्ञान हेतुस्तो मे प्रमा ता वा छेन्नं प्रतिचातुन के ज्ञान हेतु
ज्ञो मे ज्ञान स्य सामान्य सामग्री सत्व इति यावत्तरग भ्रमः ५७ रा भ्रम रावन तुवं शत्व प्रमेति यावत्तथा च ज्ञान सामान्य सामान्या सस्यो मे
दुकरणां जन दोषा द्वंशेन वंशत्व प्रमां श द्वंश रग भ्रमत दभावे वंशत्व प्रमा इति अन्वयः अतिरेकाभ्यां वंशत्व प्रमास्य ले दोषा भावो हेतु
कृत्त इत्यर्थः दूतीति अतो हेतोरित्यर्थः ॥ तथा दोषा भावो हेतु तत्र हेतुमात्तु सत्वादिति भावः ॥ ननु संदुकरणां जन दोषा भावः कथं वंश
त्व प्रमा हेतुः तस्मिन् सत्याये त्वचा वंशत्व प्रमा सत्तेरित्यत आह मंदुकेति संदुकरणां जनाभावः चाक्षुष वंशत्व प्रमा या मेव हेतुरित्यभि
प्रायः दोषा भावत्वेन कारणता प्रमात्वेन कार्यता इत्यापि प्रायेण न्यभिचारमाशंकते गौरीरुमिति दोषा संस्कारस्य वंशत्व प्रमा हेतु
तस्मिन् सत्ते दोष रूपमिष्या ज्ञान न न्य संस्कार सत्ते तत्र गौरीरुमिति अभेद भ्रमेन तु संस्कारस्य न ता मेत्या ता न न्य संस्कार स्यत
था च यदा विशेषा दर्शनं तदा भेद भ्रमः यदा विशेष दर्शनं तदा शरीर भेद प्रमा इति भावः ॥ ननु विशेषा दर्शना सत्ते पि गौरीरुमिति प्रमा
दयात्स न तत्र हेतुरित्यत आह तदसत्त्व इति विशेषा दर्शनस्या सत्ते तदसिद्धेरिति प्रमा सिद्धेरित्यर्थः कुत्रचित् तत्सत्त्वे इति पाठः तदा
विशेष दर्शन सत्त्वे इत्यर्थः गुणस्य पि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमा करणत्वेन कृत्तत्वमाशंकते दूरेत्यादिना सजातीय संयोगे स

श्रुः १

द्वं व.
१३६

मजातीयसंयोगे तवभावेनेति सत्त्वादिति भावतावदिति तावत् दूरवर्तिविशेष्यककेशत्वप्रकारकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रत्येवदुतरकेशसंयोगे
हेतुः तदुतादृशप्रमात्वावच्छिन्नेत्यर्थः। तथाच भ्रमप्रमासाधारणकेशसाक्षात्कारहेतुतयानतस्य गुणत्वप्रमाआधारणाकारणस्यैवेगु
• गुणत्वादिति भावः तदभावात्केशसाक्षात्कारमयाभावात् अथ तावत् दूरवर्तिक्षणसाक्षात्कारत्वस्य वदुतरकेशसंयोगकार्यतावच्छे
दकत्वे गौरवमतः केशप्रमात्वेनैव तत्कार्यते सत आह तवापीति तावत्प्रमाया तावत् दूरवर्तिविशेष्यकचाक्षुषकेशत्वप्रमात्वावच्छिन्ने स
हेतुबंदुतरकेशसंयोगहेतुः ननु दूरवर्तिकेशप्रमाया देवदोषाभावे व्यभिचारीत्यत्र दूरत्वलक्षणदोषसत्वादित्यत आह तवापीति इ
रत्वेन तत्र दोषरावन अन्यत्र कृत्तदोषस्य च तत्राभावोऽस्येवेति भावः दोषजन्यत्वे दोषसत्वे अप्रमात्वापातात्प्रमानुर्यापातात्केचित्तु
दोषजन्यत्व इति सति दोषे तस्यान्यथा सिद्धिग्राहकभावे तन्नून्यत्वस्यैव शक्यत्वादिति भावः तथाच यथा श्रुतमेव साधिसादुगननि
तितथाच आगंतुकविशेषदर्शनरूपत्वं यदितदेत्यर्थः यदि चाभावाभावोऽतिरिच्यते तदा नैतदोषांकापीति भावः स हेतुविशेषादर्शना
भावो हेतुः गुणत्वे तत्र भ्रमप्रतिबंधकत्वेन भावत्वेन विशेषदर्शितत्वेन अभावत्वानि रिकृतरूपेण आगंतुकभावानपेक्ष्य ज्ञानसामग्रीज्ञ
न्यत्वं स्वतस्त्वमिति भावः ननु यो हो तस्यरा कस्याभावात् न दोषाभावत्वं कारणतावच्छेदकं न वा विशेषदर्शनो भावाभावत्वेन गौरवा

प्र-२७-
१३०

किंतु विशेषदर्शनत्वेन नाघवादिपरुचेनाह किं त्वेति पितादय एव दोषाः प्रमाकारणीभूताभावप्रतियोगिनः आवश्यकत्वादिति वि-
शेषदर्शनस्य दोषत्वेऽपि विशेषदर्शनमेव भ्रमस्थलिकुतो न भवति अतस्तत्रापि पितादय एव प्रतिबंधका वाच्यः तदा सर्वपिंडादय ए-
व दोषाः संतु आवश्यकत्वादित्यर्थः उदुद्धमिथ्याज्ञानवासनाया एव च दोषलोपगममानोक्तदोषद्विभावाच्च चेति पिंडादीनां ना-
नात्वेन व्यभिचारः विशेषदर्शनप्रतिबंधकत्वेनानुगम इत्यर्थः नानात्वेऽपि व्यभिचारभावमुपपादयति क्वचिदिति तत्र प्रमाया तत्तदो-
षः कारणमित्यर्थः इत्यनुगमात् इति व्यभिचाराभावात् इत्यर्थः अतथेति अन्यथा तत्तदप्रमा एतत्तदोषस्याकारणत्वेऽपि डादितो-
ऽप्रमानस्यादिति पिंडादिक विवक्षितप्रमाकारणं न स्यादित्यर्थः अनुगमात् अननुगमेन व्यभिचारात् यत्रापि अप्रमाया विशेषदर्शनमेव हे-
तुमिति वादिनां अप्रमाया पिंडादिकारणमेव न भवतीत्युच्यते इत्येति तु तद्वधकमुक्तं तथापि अप्रमा सामान्यविशेषदर्शनमेव हेतुः विशेष-
दर्शनरूपा प्रमाया पिंडादिकारणमिति मतमवगम्य एतद्वधकमुक्तं तथाच पिंडादितो अप्रमाया विशेषदर्शनरूपा अप्रमान-
स्यादित्यर्थः एतद्वधकं पश्चात्परिहरणीयं सर्वत्रेयादिना सर्वत्र विशेषदर्शनरूपा प्रमाया तस्मिन् प्रमाया च ननु भवति अननु-
गत एव दोष अननुगतानां तत्तदभावानां कथं प्रमाकारणत्वमित्यत आह मायादिरिति दाहप्रतिबंधकस्य मायादेनानुगमेऽपि

हेरंब-
१३१

तदभावानां कारणल इत्यर्थः अननुगमोपदोषत्वादितितदभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वे व्यभिचारादि दोषरहितत्वादित्यर्थः तत्र उपेक्षयात्
अप्रमां प्रति अन्यथा सिद्धं तौत्सीतः शंख इति भ्रमे पीतत्वाभावविशेषदर्शनस्य व्यभिचारं स्फुटत्वादुपेक्ष्य रूपिण्डुलस्य कर्षणेति युक्तं ३२
तरमाह रूपिण्डुल इति पिण्डादेर्दोषत्वे प्रमां प्रति तस्या प्रतिबंधकत्वे विशेष प्रमेवेति सर्वत्र प्रमारूपविशेषदर्शनं कुतो न भवतीत्यर्थः प्रमा
रूपविशेषदर्शनं प्रति प्रमारूपविशेषदर्शनस्य हेतुत्वं हेतु दोष इत्यत आह विशेषस्येति व्यभिचारात् प्रत्यक्षरूपविशिष्टप्रमायां व्यभि
चारात् अनुप्रत्यक्षरूपविशेषप्रमायामपि विशेषदर्शनं हेतुरिति न व्यभिचार इत्यत आह तत्रैवेति तस्मादनाय ३३ त्या अननुगतानामेवैष्य
डादितदभावानां अननुगततत्तद्भ्रम प्रमे प्रति हेतुत्वं वा व्यमित्युक्तं प्रमाण्या प्रमायाः स्वतस्त्वमिति भावः अथेति तदंशे प्रत्यक्षप्रमायां
तदंशे इन्द्रियसन्निकर्षा गुण इत्यर्थः ननु तदंशं प्रत्यक्षा प्रमायामपि तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेन कथं तस्य गुणत्वमित्यत अप्रमां वा
मिति यदंशे अप्रमा तदर्थस्य धर्मिणि असत्त्वेन तदंशे इन्द्रियसन्निकर्षा भावा दोषो हेतुर्न तु इन्द्रियसन्निकर्ष इत्यर्थः अथ न तत्त्वा
दि प्रमायां अपि दोषजन्यता किमिति नो व्यत इति तस्य निजा साध्यामिह प्रमां शब्द इति रजतत्वाद्यंशे प्रमायां दोषो हेतुर्न चेत्य
र्थः अदोषत्वेति प्रमाया अकारणत्वे सति भ्रमकारणत्वस्य दोषत्वरूपत्वादिति भावः प्रमां शब्देति रजतत्वाद्यंशे अप्रमा तत्प्रसं

प्र.ख.
१३८

गाच्चैत्यर्थः। तदंशे दोषजन्यत्वस्य तदंशे प्रमित्व व्याप्यत्वादिति भावः। नन्वेवं अप्रमायां इंद्रियासन्निकर्षस्य दोषवशात्तानेऽप्रमायाः साक्षा
त्कारित्वं न स्यात्। इंद्रियासन्निकर्षजन्यत्वादित्यत आह साक्षात्कारित्वं चेति धर्मोऽप्रमातदंशे इंद्रियासन्निकर्षजन्यत्वादित्यर्थः। अप्रमादो
दोषो हेतुरित्युक्तं। दोषपतितानेदृश्येति अंशस्येति अवच्छेदकस्येत्यर्थः। ननु विषयत आयातवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणाश्रय
मेव तदंशे हेतुत्वमित्यनुशयादाह अप्रमादोचेति तदिंद्रियासन्निकर्षजन्यत्वं तसाक्षात्कारित्वप्रयोजकत्वं च तदंशेऽप्रमातदंशे इंद्रि
यासन्निकर्षश्चेत्वास्तितदा तदजन्यत्वेन अप्रमायाः तदंशे साक्षात्कारित्वं न स्यादित्यर्थः। दोषस्य च तद्वहेतुत्वे जन्यतासंबंधेन दोषस्यापि
साक्षात्कारित्वप्रयोजकत्वेति प्रसंगः। भ्रमानुमित्यादेरपि साक्षात्कारित्वप्रसंगेन अनुगमश्च व्यभिचारः। भ्रमत्वमित्यादिति भावः।
ननु प्रमात्वस्यानुगतत्वात्तत्प्रयोजकः कश्चिद्वश्यं स्वीकरणीयः। दोषाभावस्य प्रतियोग्यननुगमेनातनुत्वात्त एव च गुणद्वयाश्रये
न शक्यते प्रमायामितिसंबंधे प्रमायामित्यर्थः। प्रमाऽप्रमायां च प्रमारूपाऽप्रमायां च आंशिकप्रमायाचेति यावदोषवदिति
अतिरिक्तकारणत्वमात्रे दृष्टांतः। दोषाभावस्य दोषाणां अभावकूटस्येत्यर्थः। तदेव मन्त्रयव्यतिरेकादोषाभाव एव कार
णं ननु गुणद्वयस्थिते आह उच्यते। तद्वति न च प्रमा सामान्यं प्रत्येव तत्त्वनिष्ठविषयज्ञासंबंधेन स्वपरसाधारणस्य तानसामा

हेरंब.
१३८

न्यसगुणत्वसंभवात्प्रमात्रेनानुगतोगुणकर्ममुच्यते इति वाच्यं तत्र कारघटितत्वेन प्रमात्रस्य राकस्याभावाद्घटत्वघटत्वादिस
कलप्रमासाधारणेनानुगतोगुणः संभवतीत्यभिप्रायारूपोवयवेतिभूयोवयवावच्छेदेन्द्रियसन्निकर्षद्वयार्थः यथार्थेति हिं
गज्ञानादिषु सर्वत्र संवृध्यते यथायथं यथायोग्यं प्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षद्वयादिकमेवेति यावन्ननुभूयो
वयवेन्द्रियसन्निकर्षो न प्रत्यक्षप्रमात्रेण गुणः संभवति रूपादिप्रत्यक्षेण च मुखे च व्यभिचारात् नापि सावयवप्रत्यक्ष
प्रमायां उपचयादिजन्यतत्प्रमाया व्यभिचारात् नापि सावयवलोकि कप्रत्यक्षप्रमायाः अनुभूयमानतदावीपस्य वेतादृ
शप्रमोत्यापत्तेः तादृशप्रत्यक्षप्रमात्रेणैव तस्य हेतुतायाः स्ववचत्वेन प्रमात्रांतर्भाववैयर्थ्याच्च पराविपिहितघटादिस्थले नि
र्विकल्पकस्यानुत्पत्तेः किंच भूयोवयवेत्यधिकं न च किंचिदपिहितघटादिपिहितघटादेः प्रमापत्तेः तदवश्यं वाच्यमिति वाच्यं एव प्र
त्यक्षमात्रं प्रत्येव प्रतिबंधकसत्तात् अन्वयानिर्विकल्पकोत्यापत्तेः भूयस्तमपि दुर्बलं तथा हि भूयस्त्वं न बहुलं द्विकपालाकारव्या
घटतदभावात् न चावयवपदं अवयवावयवसाधारणारंभकपरमिति वाच्यं सर्वसाधारणारंभके तस्य निर्विकल्पकसत्तात् किंचि
दपिहितघटादिपिहितघटादिप्रमापत्तेः नापि विशेषणविशेष्योभयसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षप्रमासामान्ये तथा भ्रमस्थले

स्थलेपि उभयसन्निकर्षसत्वात् न च दुभयप्रातियोगिक एकः सन्निकर्षः तथा भ्रमस्थले तु विशेषणं शोतानरूपं सन्निकर्षः विशेष्या
 शोसंयोगादिरिति ते कः सन्निकर्षः गृह्यमाणोपस्थले च नोभयप्रतियोगिकः कोपिसन्निकर्ष इति वाच्यं प्रमास्थलेपि विशेष्या
 संयोगः विशेषणां शोसंयुक्तसमवाय इति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकैकसन्निकर्षस्य काचिदप्यभावात् अथ विशेष्यो
 घटिताविशेष्योऽदियसन्निकर्षहेतुरित्याशयः न च विशेष्यं सामान्यतो वा प्रमाविशेष्यवाराजज्ञानविशेष्यवानाद्यो भ्रमस्थलाति
 व्याप्तेः न हिरजतं न तथानवारुततत्वं तद्वृत्तिनां लोऽनुगमाविनिवाच्यं तत्र तस्यैव प्रमायां तद्वृत्तिसन्निकर्षस्य हेतुत्वे नो
 क्त्वात् इति चेन्न अतीतानागतप्रमायाविशेषणज्ञानस्यैव प्रमासत्तित्वेन तत्र व्यभिचारात् सुखमिच्छादं गुरुत्ववानघट इत्याद्यु
 पनीतप्रत्यक्षे सामान्य अक्षणाजन्यप्रत्यक्षे च व्यभिचाराच्च अतीतानागतविशेषणविशेष्ययोर्मानसप्रमायां तदसंभवाच्च न च
 तत्र उभयविषयकमेकं ज्ञानमेव विशेष्यघटिताविशेष्योऽदियसन्निकर्षरूपमिति वाच्यं तादृशसन्निकर्षस्य भ्रमस्थलेपि सत्वात्
 विशेषणां शोलौकिकत्वेन विशेषणेपि दंडी पुरुष इत्यादि लौकिकप्रत्यक्षप्रमायां तदसंभवात् अथ विशेष्यहेति विशेषणस्य स
 न्निकर्षजन्यप्रत्यक्षप्रमायात्रैतथातद्वर्त्मिकतत्प्रत्यक्षप्रमायां तद्वर्त्मिकत्वेन सत्यं द्रियसन्निकर्षो हेतुरित्यावद्यथा विशेषणवतो वि

शेषस्यैन्द्रियसन्निकर्षस्तथातद्वस्मि क तत्त धर्म प्रत्ययै ह्यप्रमायां तद्धर्मवतस्तद्धर्मिण इन्द्रियसन्निकर्षो हेतुरितियाव तत्र च श्रुतौ दूदंर
ज तं इति भ्रमकालेश्रुक्तिवृत्तिश्रुक्तिवस्य श्रुक्तिववत्या श्रुक्ते श्रुदंरियसन्निकर्षसत्वात् श्रुक्तिवप्रमाप्रसंग इति वाच्यं श्रुक्तिवप्र
त्यक्षमात्रप्रतिबंधकस्य दोषविशेषस्य सत्वादिति चेन्न तद्धर्मि वृत्तेरित्यस्य तद्धर्मवत इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः न चैवं रजतत्वस
न्निकर्षसत्वेन श्रुक्तधर्मैकरजतत्वप्रमापत्तिरिति वाच्यं तज्जाप्रसिद्धत्वेनापादनासंभवात् न च श्रुतौ रजतत्वप्रमापत्तिरिति वा
च्यं केवलरजतत्वाप्रमात्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वं नापादनासंभवादिति उच्यते तद्धस्तन्निकर्षरावतत्प्रत्यक्षप्रमामात्रे गुणः त
स्य च सामानाधिकरण्यमत्यासत्तिः तद्धटकः संबंधः कारणस्यादिकारणताकार्प्यस्य विशेष्यतेति क्वचिद्वाधिकरणे प्रमाणाप
रत्र श्रुतौ दूदंरतमि त्यादि भ्रमकालेश्रुक्तेव श्रुक्तिववत्यादि प्रत्यक्षप्रमानुत्पादः प्रतिबंधकीभूतपिंडादिदो
षविशेषसत्वात् न चैवं तादृशदोषविशेषाभावराव हेतुरस्तु गुणसत्वेपि तस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं तादृशदोषविशेषाभावस्य
जन्यघं त्यादि प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात् न च तत्र प्रमात्वात्तर्भावः तत्सत्त्वे घं त्यादिनिर्विकल्पस्याप्यनुत्पत्तेः न चैवं सामान्य
सामग्रीजनिकास्तु किं विशेष सामग्रीकल्यने न अस्तु वासैयसामान्यसामग्री प्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नं प्रत्यपि हेतुः किं सामग्री

प्र. ख.
१४०

नरकस्य तेन सामान्यविशेषयोर्नेकसामग्री प्रयोज्यत्वमिति प्रवादस्य निर्युक्ति कत्वादिति वाच्यं असत्यपि तादृशप्रत्यक्षसामान्यप्रतिबंधकदोषविशेषश्रुति कत्वादिविरहिणे श्रुति कत्वादि प्रमानुसारादेन न उक्तस्त्वगुणहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्। भ्रमजनकीभूतदोषश्च न प्रमाप्रतिबंधकः येनावश्यकत्वात्तदभाव एव कारणस्यादिति मणिकृतेति गर्हः। सन्निकर्षत्वस्य सकस्याभावात् अननुगतः परमत्र विभवतीत्यः। केचित्तु न व्याप्यसन्निकर्ष एव तत्रत्यक्षप्रमाहेतुः उक्तसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिरिति तदसद्व्याप्यत्वप्रवेगे गौरवादिति दिक्। ननु तथापि यथार्थलिंगपरामर्शस्य प्रमात्वमिति न गुणत्वसंभवद्विव्याप्यभ्रमवानपर्वतद्वैतियथार्थपरामर्शेन बाधानवतारदशायां लाघवप्रतिसंधानसहकारेण वापर्वतो महानसीयवद्विमान इत्यनुमितिजननकाले प्रमानुमिति प्रसंगात् एवं वद्विव्याप्यभ्रमवानपर्वतद्वैतियथार्थपरामर्शेन पर्वतीयवद्विबाधवुद्धिसहकारेण पर्वतो महानसीयवद्विमान इत्यनुमितिजननकाले प्रमानुमित्युल्लेखप्रसंगाच्च कूटलिंगस्थलीयप्रमानुमितौ व्यभिचारश्च किंचिद्व्यागभावकालावच्छिन्नो घटो गंधवानि त्यादावपि प्रमानुमित्युल्लेखापत्तिः परामर्शस्य यथार्थत्वादिति मैवं बाधभ्रमाभावलाघवभ्रमाभावयोरपि पक्षहेतुत्वेनाद्यदोषद्वयानवकाशात् न चैतयोर्हेतुलोपगमे हततादृशगुणे नैवेति वाच्यं असत्यपि लाघवप्रतिसंधाने बाधभ्रमे साध्यविरहिण्यपक्षे परामर्शो तत्प्रमानुमित्यनुसारात्तादृशगुणहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्

हे. ख.
१४०

नवातृतीयः तत्रैश्वरीयद्याप्यप्रमायाः सत्तासाध्यवद्विशेषकत्वस्यैव कप्रकृतेपरामर्शनिष्ठयाश्च तथाकृदलिंगपरामर्शस्यापियथार्थताच्च
वस्तुतोवस्तुगत्यायतन्याप्यतत्प्रमातृप्रमानुमितौगुणः घटोद्वयसत्तादित्यादिकूटलिंगस्यामर्शस्यापियुलेप्यन्ततो घटत्वादेरेवतादृशस्य
ज्ञानसत्तातन्चात्रजललेनैवपर्वतपत्नी कृतकूटलिंगेन जलं वद्विमदिति वद्विप्रमात्वमिति सत्र कागतिरिति वाच्यं वद्विसामानाधिकरण्यता
नेसामान्यतोऽधिकरणत्वरूपेण पर्वते वद्वि व्याप्यस्य वद्वि स्वेभावात्कथमिदं तातपिति चेत्फलवत्तादेवन च हेतुभेदेन हेतुतावच्छेदकसंबंध
भेदेन च व्याप्तेर्भेदादननुगमः साध्यता वच्छेदकसंबंधेन तद्दन्त्यावृत्तिरूपाया व्याप्तेरत्र प्रवेशगत्य च केवलान्नेयिनीतिरभावः तत्र प्रमात्वस्य
कार्यतानवच्छेदकताद्यवितर्त्तनीयतदप्रमाया अप्रसिद्धेः अस्तु वा तत्र तत्सामानाधिकरणत्वेनैवानुगमः नवाचतुर्थगंधप्रागभावकालावच्छि
न्नघटोगंधवानित्यस्यापि प्रमात्वाद्गंधप्रागभावकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंबंधेनैव शुरुक्तसमवायसंबंधेनापि घटगंधस्य प्रका
रतान्यपगमादिति दिकाननुतथापियथार्थसादृश्यज्ञानस्य प्रमोपमितौ न गुणत्वसंभवः खरस्वविधर्माः स्वदूत्यतिदेशवाक्यार्थस्य प्र
भवप्रमोपमितौ व्यभिचारात्तन्च सादृश्यज्ञानस्य प्रमोपमितौ न न्यप्रमोमिताविदनिहात्ममिति वाच्यं गोमदृशः खरदूत्यतिदेशवाक्यार्थस्य प्र
प्रमोपमितौ व्यभिचारात्स्वरेगोसादृश्यप्रमायाः भावतन्च गोसमानधर्मवत्त्वेन केनापि धर्मेण खरेप्यस्तीति वाच्यं अप्रमासाधा

म.श्व.
१४१

रण्यात्मेवंतत्प्रकारप्रमोपमितौतदव्यभिचारीयालभुधर्मैश्वरीयसाधारण्यः तस्यैवगुणः सच क्वचित्सादृश्यं क्वचिदन्यच्छ्रयस्तपलक्ष
णपरद्वितिनैवेवं प्रमासात्मान्यप्रत्येवैश्वरीयसाधारणव्याप्यप्रमायागुणत्वसंभवद्विवाच्यं इश्वरीयसाधारण्यग्राह्यप्रमावदितरस्याअपि
तथा लेखतिवेरहात् ननुयथापियथार्थवाक्यार्थज्ञानस्यज्ञादप्रमायागुणत्वसंभववाक्यपदं हियकिंचित्परं वा प्रकृतवाक्यपरं वा नाथो
ऽतिप्रसंगात्तांयोऽनुगमात्तशुक्लकालकवाक्यजन्यज्ञादप्रमायागुणत्वसंभववाक्यपदं हियकिंचित्परं वा प्रकृतवाक्यपरं वा नाथो
चतच्छादप्रमायागुणत्वसंभववाक्यजन्यज्ञादप्रमायागुणत्वसंभववाक्यपदं हियकिंचित्परं वा प्रकृतवाक्यपरं वा नाथो
दिस्यते इश्वरीयमेवतत्सुलभमिति न काप्यनुपपत्तिः न चान्योन्याश्रयः शब्दप्रमायागुणत्वसंभववाक्यपदं हियकिंचित्परं वा प्रकृतवाक्यपरं वा नाथो
हेतुवाक्यार्थप्रमारूपगुणाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिरिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पिइश्वरसिद्धेरुक्तत्वात्तज्ञानस्यासार्वत्रिकत्वेनशुक्लादिस्यलेयथार्थ
वाक्यार्थज्ञानाभावग्रहासत्तदज्ञायाकारणत्वग्रहसंभवाच्च अन्यथापर्वतादौवद्वेः संदेहात्तद्वैमकारणत्वग्रहोपितत्रनस्यादिति संक्षेपः
विशेषदर्शनं विशेषप्रमातेनपुरुषेप्रमास्थाप्यवत्ताज्ञानात्तत्त्वनस्यापि त्वप्रमाविशेषदर्शनहेतुरेवतिविशेषदर्शनसाम
ग्येवैसर्पः तद्वेतोरेवेतिन्यायादितिभावः नन्वेवंयत्रविशेषदर्शनाभावः कथं तत्रनप्रमेत्यतआह तद्वतिरेकेतिनव्यतिरेकोविशेष

हेरं.व.
१४१

दर्शनसामग्रीव्यतिरेकात्तदभावः प्रत्यक्षप्रमायाऽभावः अन्यथाविशेषदर्शनसामग्यभावासत्त्वेन नुविशेषदर्शनमपिविशेषदर्शनाहेतुरेवेति
विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं दुष्यति ह्येतत् आहृतत्रापीति विशेषदर्शनेपीत्यर्थः । तदपेक्षायां विशेषदर्शनापेक्षायां अनवस्थानादित्यद्यपि विशेष
दर्शनस्य प्रत्यक्षनिमित्तमाभावात्त्वानवस्थाप्रसंगः तथापि तन्मूलीभूतप्रत्यक्षमाद्य तत्प्रसंग इति भावः अथ व्याप्यदर्शनसामग्रीचेत्कारणं त
दा तत्पूर्वव्याप्यदर्शनसामग्रीसत्त्वेन सर्वस्याएव व्याप्यप्रत्यक्षप्रमाया व्याप्यवत्ताविषयकत्वनियमेन पुरुषत्वप्रत्यक्षप्रमाया अपि पुरु
षत्वव्याप्यकवादिमत्वविषयकत्वनियमात् लिंगोपहितलैंगिकभाननयेऽनुमिताविवतत्र प्रामाण्यसंशयो न स्यात्प्रामाण्यवच्छेदकत्वेन गृही
तस्य कवादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वकप्रकारकत्वस्यानुव्यवसायेन निश्चयादित्याह एवमिति एवं व्याप्यदर्शनसामग्याः प्रत्यक्ष
मात्रकारणत्वे व्याप्यविषयकव्यापकप्रत्यक्षनियमे व्यापकप्रत्यक्षमाया व्याप्यविषयकत्वनियमेन अनुमिताविवेति लिंगोपहित
लैंगिकभाननयेऽनुमिताविवेत्यर्थः कवादिमातीति यद्यपि अनुव्यवसायेन पुरुषत्वव्याप्यकवादिमाद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नपुरुषत्वप्रका
रकत्वप्रहेतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमसि गृह्यतां जन्यसामाग्रीकत्वादिति प्रामाण्यस्य तत्स्थापतिः तथापि अनुव्यवसायेन
तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वेन गृह्यते प्रामाण्यसंशयानुपपत्तेः विधेयोद्देश्यत्वावच्छेदकत्वेन भावसमानबोधार्थः

प्र. रव.
१४२

तद्विरोध्य कला वच्छिन्नं विधेय प्रकाशत्वेन ह्यतएव बाधकाभावादन्यथा अनुव्यवसायानंतरं प्राप्ता एष्ये वास्मिन् रजतत्वप्रकार
कं न त्वेति संप्रत्ययः स्यादिति भावः ननु विशेष दर्शनस्य हेतुत्वे पूर्वव्याप्यवलोपनयसत्तात्पर्यसमात्रस्यैव उपनीतव्याप्यवत्विषयकत्वा-
नियमात्कथं कुत्रचित्पुरुषत्वप्रदर्शने प्रमायां प्राप्ता एष्ये संशय इति उक्तदोषतादवस्थमिति कुत्रचित्प्राप्ता एष्ये संशयानुबोधात् द्विरोपद-
र्शनविनापि प्रत्यक्षप्रमास्वीकार्या तत्कथमित्याशंकते तवापीति अपि भिन्नक्रमे विशेष दर्शनं विनापीत्यर्थः तस्य हेतुत्वादिति तत्र च प्रा-
प्ता एष्ये संशयरावेन भवतीति भावः ममापीति तद्वेतुः तसामग्रीतत्रेव संशयविषय्योत्तरप्रत्यक्षप्रमायामेव तच्चेत्तां विशेष दर्शनहेतु-
नां तादृशप्रातिबंधसंशयोद्युत्तरप्रत्यक्षतद्दर्शनेषु च व्याप्यदर्शनं विशेष दर्शनसामग्र्यत्वेपि व्याप्यदर्शनसामग्रीत्वेऽनुगमेतावदा-
द्विरोपदर्शनत्वेनैव कारणत्वेन तु तत्वेन गौरवात् अनुमित्यात्मकविशेष दर्शनस्य लेतसामग्र्याः प्रत्यक्षजनकत्वा संभवाच्चेति न विषये-
नुमिति सामग्र्यावलवत्वेन व्याप्यनुमितिरेव प्रथममुत्पादात् इति भावः यद्यप्यत्र तद्विरोध्यकतद्व्याप्यप्रमात्वेन कारणात्ता तद्विरोध्यकतद्वि-
परीतत्वा नोत्तरतद्विरोध्यकतस्य प्रमात्वेन कार्यता समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिः व्यक्तिविरोध्यकरजतत्व-
प्रमात्वादेव प्रसिद्धत्वेन कार्यता बद्धे दकत्वा संभवेपियावद्विरोषसामग्रीवाधादेवनपुक्तादौ रजत्वादिप्रमोदय इति प्रवेशकार्यका

हरिव.
१४२

रणभावो न संभवति संशयोत्तरं तत्संशयप्रमाया व्यभिचारात् आलोकाद्वाराद्यधीन संशयविपर्ययोत्तरमालोकादिसमवधाने मतिता
यमाने प्रत्यक्षप्रमानिश्चये पुरुषत्वाद्यवच्छेदकीभूतकरादिमत्वज्ञानाज्जायमाने संशयविपर्ययोत्तरपुरुषत्वादिसंशयप्रमानिश्चये च
व्यभिचाराच्च पुरुषत्वादि ग्राह्यत्वेन तत्र ज्ञानाभावात् व्याप्तेवननुमैगे नाननुगमाच्च अथास्तु गत्याय न व्याप्यं स्वरसाधारण्यवत्प्रमात्वेनै
व कारणतात्त्विकपरीतज्ञानोत्तरतय प्रत्यक्षप्रमात्वेन च कार्यताविशेष्यताद्यदित सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः संशयोत्तरसंशयस्य त्वे
लस्यापि स्वव्याप्यत्वेन पूर्वसंशयस्यैव तद्व्याप्यप्रमात्वात् अतएव संशयोत्तरमा लोकसमवधाने सति जायमाने प्रत्यक्षप्रमानिश्चयेऽव
च्छेदकीभूतकवादिमनुज्ञानाज्जायमाने विपरीतज्ञानोत्तरतय प्रत्यक्षप्रमानिश्चये च न व्यभिचारसंशयेऽवच्छेदकीभूतकवादिमत्वज्ञानयो
रेव वस्तुगत्या तद्व्याप्यप्रमाकारणत्वात् सर्वत्रेश्वरीयतद्व्याप्यप्रमामाहोयैव विरोधतासंबंधेन तद्व्याप्यप्रमाया रावसुतमत्वात् अत
एव तदभावनिश्चयोत्तरमा लोकसमवधाने सति जायमानो तत्प्रक्षेप्यप्रमानिश्चये तत्तद्व्याप्ये तद्व्याप्यताभ्रमा जायमाने विपरी
तज्ञानोत्तरप्रत्यक्षप्रमानिश्चये च तद्व्यभिचारः दूष्यरीयतद्व्याप्यप्रमाया एव सुतमत्वात् न चैवंपुरुषत्वादिविपरीतनिश्चयोत्तरं वि
नापि व्याप्यदर्शनादित्युरुषत्वादि प्रत्यक्षप्रमापत्तिः दूष्यरीयतद्व्याप्यप्रमासत्तादिति वाच्यं तद्विपरीतज्ञानोत्तरतय प्रत्यक्षप्रमानिश्च

प्र. ख.
१४३

यत्वेन कार्यं तात् द्विशिष्ट ज्ञानाविरोधित्वेन च कारणतेति सामान्यकार्यं कारणभावांतरसत्वेन सामानाधिकरण्याभावादेव तदनुसृज्यते
तद्विपरीतप्रमोत्तरं विनापि व्याप्यदर्शनादिकं प्रमात्मकतत्त्वस्य निश्चयवारणाय सामान्यकार्यं कारणभावस्यावश्यकत्वात् प्रमानु
निरूपकसंबन्धेन तद्दर्शनादिति त्वरूपायाराव्याप्तिरत्र प्रवेशाद्व्याप्यतनुगमेनापि नानुगमः केवलान्नयि स्थले पूर्वोक्तेव वीतिरि
तिवेत्ततया सति प्रमा सामान्यं प्रत्येयतेन रूपेण कार्यं कारणभावस्य स्ववक्तव्यता कार्यतावच्छेदकद्विशिष्टविपरीतज्ञानोत्तरत्वप्रवेश
स्य व्यर्थता पतेः। मूलसंशयविपर्ययोत्तरप्रमापर्ययानुधारणस्यासंगतत्वापत्तेरपि तद्विशेष्यतद्व्याप्यप्रमात्वेन तद्विशेष्यकत
द्विपरीतज्ञानोत्तरतद्विशेष्यकस्य तद्व्याप्यप्रमात्वेनैव कार्यकारणभावः उत्तरत्वं चालोकाभावाधीनविपरीतनिश्चयादिव्याप्यसंसर्गमा
प्याद्या कार्यतावच्छेदकघटकं तेनालोकादिसमवधानाधीनतदुत्तरप्रत्यक्षप्रमायां न व्यभिचारजनवातद्व्याप्यतद्व्याप्यत्वमज्ञा
यमानेतद्विपरीतनिश्चयोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारः यत्र यत्र प्रत्यक्षे व्यभिचारसंभवस्तत्र व्याप्योत्तरत्वस्यैव संसर्गतात्तद्वा तद्विशेष्य
कतस्यैव व्याप्यप्रमात्वेन कारणता तादृशतद्व्याप्यप्रमोत्तरतद्विशेष्यकतत्त्वस्य तद्व्याप्यप्रमात्वेन कार्यता संशयविपर्ययोत्तरप्रमाप
देव तद्व्याप्यप्रमोत्तरतादृशप्रमापरमिति मणि कृतो निगर्धः। ताद्विति एवं संशयाद्युत्तरप्रत्यक्षप्रमायां विशेषदर्शनस्य कारण

हे. ख.
१४३

तेतथात्वेपि अनुमितिसामग्रीसत्वेपि प्रत्यक्षेति सिद्धाध्याविशुद्धिस्तद्विशेष्य कतद्विधेयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः तद्विशेष्य
कतद्विधेयकानुमितिप्रतिबंधकत्वादित्यर्थः अनुमितिसामग्रीविरुद्धादिति शेषः तद्विधेयकेत्युपादानात्पूर्वतोवद्विमानित्यत्र पूर्वतप्र
त्यक्षसामग्रीसत्वेपि न पूर्वतस्य प्रत्यक्षकिंतु अनुमितिरेवलौकिकेत्युपादानात्पूर्वतेव ह्युपनीतमानसामग्रीसत्वेपि ननुमिति
रेव तस्य प्रत्यक्षकेचित्तु अन्यत्र मित्रविषयकप्रत्यक्षेतथात्वेपि अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वेपि अत्रेति समानविषयानु
मितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादित्यर्थः इति वदन्ति तन्न पुरुषत्वभ्रमस्य विषयके प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकाया
समानविषयकप्रत्यक्षस्य ले प्रत्यक्षसामग्र्यभावरूपकारणभावाद् अनुमितिसामग्रीविरुद्धादेव तस्य मिचार इति ध्येयं ननु प्रत्यक्षप्र
मासामग्र्या अनुमितिप्रतिबंधकत्वे किं मानमित्यत आह तत्रेति तत्र संशयोत्तरप्रत्यक्षस्य ले इति द्रष्टव्यं ननुमितौमित्यर्थः अतएव
तिक्कचिज्ञाने विशेषदर्शनजन्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ ज्ञातमित्यस्य ज्ञानमिति शेषवाधकं भ्रमानुत्तापकं बोध्यं भ्रमत्वेन ज्ञाप्यं अन्यथा क
स्यचिदपि ज्ञानस्य विशेषदर्शनजन्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ ज्ञातमित्यस्य ज्ञानमिति शेषवाधकं भ्रमानुत्तापकं बोध्यं भ्रमत्वेन ज्ञाप्यं अ
न्यथा कस्यचिदपि ज्ञानस्य विशेषदर्शनाजन्यत्वे पुरुषज्ञानपुरुषत्वभ्रमस्य नापीतितद्विपरीतज्ञानमेव तजज्ञानेन वाधवाक

श्रव्य श्रव्यस्य प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षविपरीतनिश्चयसावकुतो न संभवतीत्यत आह तद्विरोधि इत्यदिशेष प्रमविरोधितत्वावः प्रमाहेतुरितित
 भौवः प्रमाहेतुरितियथोऽसंगतविशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षप्रमोविरोधिता तथापि च तस्य प्रत्यक्षभ्रमविरोधितद्वुक्ति तस्य प्रत्यक्षभ्रमविरोधित्वं तद्
 मोत्तरप्रत्यक्षप्रमाकारणतावच्छेदकं तच्च प्रत्यक्षकृते विशेषदर्शनं विपरीतनिश्चय एव न विशेषदर्शनमित्यर्थः ननु विशेषदर्शनं कथं न प्रत्य
 क्षभ्रमविरोधी इत्यत आह प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षविशेषदर्शनं प्रत्यक्षविपरीतनिश्चयः तदेव विरोधीत्यर्थः किंच यद्विशेषदर्शनं भ्रमविरोधि
 यत्प्रत्यक्षप्रमा नुपधायकवस्तुतो यदव्यवहितोत्तरं यत्प्रत्यक्षभ्रमो न भवतीति यावत्तदावः तत्र स्वरूपं तद्विशेषदर्शनमिति या
 वा प्रमाहेतुश्च तद्मोत्तरप्रत्यक्षप्रमा फलोपधायकं यद्विशेषदर्शनव्यक्तेरव्यवहितोत्तरस्य प्रत्यक्षभ्रमो न भवति सैव विशेषदर्शनव्य
 क्तिः तद्मोत्तरप्रत्यक्षप्रमा फलोपधायकेति वस्तुस्थितिरितिसंबंध इत्यर्थः प्रकृते स्वेत्यप्रविशेषदर्शनं एवं न भवति तदुत्तरमापेयीतत्त्वभ्रमस्य उ
 त्तेरिति भावः तनुश्चैत्यविशेषदर्शनोत्तरं कथं पीतत्त्वभ्रमः विशेषदर्शनस्य भ्रमप्रतिबंधकत्वादित्यत आह प्रत्यक्षेतित्यर्थस्तत्पूर्ववत् अथ
 पीतत्त्वविपरीतप्रत्यक्षनिश्चय एवात्र कथं न जायत इत्यत आह तच्चैतितथा च विशेषदर्शनप्रमात्वेन कारणता प्रमोत्तरप्रत्यक्षप्रमात्वेनैव का
 र्यता तथापि तादृशविशेषदर्शनं सत्त्वे विपीतः शांख्यस्य नंतरं न चैत्यप्रमा रोपरूपप्रतिबंधकसत्त्वादिति भावः अनुमित्यादिरिति प्रमा इति

प्र. ख.
१४५

शेषः सत्येति यथा अपरामर्शादिरूपगुणस्य कारणत्वमित्यर्थः ननु यत्र तेषां भ्रमः प्रमाचनान्ति तत्र अनुमित्यादिसामान्यकरणपरामर्श-
द्यभावादेव ते वा सभावः किं गुणस्य कारणत्वेन इति चेन्न अनुमित्यादिभ्रमेऽपि यथार्थपरामर्शादिरूपगुणाभावरावकारणमस्तु न दोषः य-
त्र तु यथार्थपरामर्शद्यभावोऽस्ति अथ यथार्थपरामर्शादिरूपदोषोऽपि नास्ति तत्र अनुमित्यादिसामान्यकरणपरामर्शद्यभावात् एकोऽपि
सभावः किं वाधस्य कारणत्वेन इत्यस्यापि सुवचत्वेन विनिगमनाविरहादुभयोरपि हेतुत्वात् वेदे तु वैदिकस्य हेतुभ्रमादिभ्रमप्रमादोऽपि प्र-
तिष्ठाकरणापाठवं प्रमायार्थशब्दप्रमात्वेन के लौकिकस्य लेभ्यमाद्यभावरावभ्रमात् सभावसत्त्वात् तत्रैव हि लौकिकस्य लेभ्योरेव के-
सत्त्वेन लेभ्यवा तथार्थवाक्यार्थज्ञानस्यैव हेतुत्वेन कृतत्वादित्यर्थः अन्यथा सिद्धत्वात् अन्यत्र कृते वा अन्यथा सिद्धत्वात् नो दृश्य-
यार्थशब्दबुद्धितनकः अन्यथा यथार्थवाक्यार्थज्ञानं विना तादृशवाक्याप्रयोगे तत्र लौकिकस्य लेभ्यं कृतज्ञानं वक्तुं वाक्यार्थज्ञानं त-
स्य वाक्यार्थज्ञानस्य अहेतुत्वाच्च वा हेतुत्वाद् माद्यभावसत्येयथार्थशब्दोऽपि सतिः भ्रमादिभ्रमे तदनुत्पत्तिरिति सोऽपि कारणमि-
त्यभिप्रायश्चाता अस्तु चेति न चेति नित्यनिर्दोषत्वात् नित्यविशिष्टभ्रमादिदोषाजन्य अनुपूर्वीमतात्यामात्योपपत्तौ प्रमाजनकत्वात् अहं च
पपत्तौ अपरिदृष्टः न कृतः फलमुखस्यैतिकार्यकारणभावग्रहोत्तरकार्त्तानमा तव ह्येव ज्ञानस्यैत्यर्थः कथं तस्यादोषत्वमित्यतः १४५

आरुपूर्वमितिकारणतायहपूर्वफलानुपरस्थित्याकार्यानुपस्थित्याकारणताप्रसमयेगौरवज्ञानाभावाभावादित्यर्थः उक्तका
 र्यकारणभावस्यव्यभिचारमाशंकतेलोकै इतिलोकिकानुपूर्व्यामित्यर्थः ननुलौकिकस्यलेत्वाद्यावात्शाब्दप्रमात्वेतत्कार्यताव
 तुयथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणतेतिथदुक्तंतद्वैदिकस्यलेव्यभिचारिवक्तुरश्रयमानत्वेन प्रमाणाभावाद्दस्यवक्तुरभावात् अतो
 लौकिकस्यलेपिभ्रमादिदोषाजन्यवाक्यत्वेनकारणताइत्येवाह अपेतिकर्तृस्मरणादेः अश्रयमानकर्तृकत्वादेः बाधकासकृत्क
 त्वेवाकोधेतिहोषत्वेवाक्यार्थज्ञानत्वेनवक्तुरश्रयमानत्वेन प्रमाणाभावाद्दस्यवक्तुरभावेनवैदिकस्यलेव्यभिचारादितिभावात्
 अथवेदस्यदोषाजन्यत्वेकिमानंमित्यत आहवेदत्वितितित्यत्वेनेतिनित्यानुपूर्वीकत्वेनेत्यर्थः यथाश्रुतेतुनसम्पक्केवलनित्य
 त्वस्यलौकिकसाधारणत्वात् निराकरिष्यमानत्वात् इति प्रतिमन्तरे चैषाश्रुतिरन्याविधीयते एवंयतोवेदाश्चइत्यादिनावेदस्यापि
 तुश्रुतेरित्यर्थः दोषाजन्यवाक्यत्वेनकारणताशाब्दप्रमात्वेनकार्यतारातस्यव्यभिचारमाशंकतेभांतेतिसंवादात्तद्यदाहिरूपविषयस्य
 बाधितत्वात्प्रमाणेशाब्दप्रमाजनकेतस्माद्वा दोषजन्यत्वाभावात्तथाचतज्जन्यप्रमायाव्यभिचारइतिभावः द्वेवेतिचैत्यवंदनंइत्या
 साधनमित्यादिइसाधनतादिज्ञानंविनाप्रयुक्तचैत्यंवंदेत्यादिकंवाक्यमित्यर्थः शुकेतिवद्भिनासिंचतीत्यादिशुकवाक्यकवाक्यमि

लर्थः प्रमाणस्यातश्च प्रमाजनकस्यातः ननु शाब्दप्रमानुपजीविप्रमाणवाधितात्मकेतरवाक्यत्वेन कारणताशाब्दप्रमात्वेन कार्यता
 वाच्यत्वे दृष्टत्वे दृष्टत्वे भवत्येव तथा च बहिर्नासिचतीत्यादिशुक्वात्कादिवाक्याशाब्दानुपजीविप्रमाणप्रत्यक्षादिप्रमाणमेव
 तद्वाधिकार्यकत्वेन न तदितरदिति नान्न व्यभिचार इत्यत आह प्रमाणप्रमाणानपेक्षत्वेन प्रमाणबोधितार्थकतरत्वे तवद्भिनासिचती
 त्यादिवाक्यार्थस्तु भ्रमजनकबोधितरा एव न प्रमाणबोधित इति वभावः यथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणताशाब्दप्रमात्वेन कार्य
 तावाक्यं तु व्यापार इति बोध्यं तस्यैव व्यभिचारमाह न निति वाक्यं यसां सीचतीत्यादिवाक्यमित्यर्थः कथं प्रमाणं कथं प्रमाज
 नकमित्यर्थः गुणजन्यत्वाभावात् यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाभावात् न चेति गुणजन्यतात् यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् व
 क्तुता स्यादविषयत्वाच्च वक्तुं किं चिन्नात्पर्य्यकत्वाभावाच्च वक्तुं किं चिद्बोधे छया उच्चरितत्वाभावाच्चेयावत् इदं तु शुक्वाक्यस्य प्र
 माजनकत्वाभावे हेतुः न तु भ्रान्तप्रतारकवाक्यस्य तस्य वक्तुं किं चिन्नात्पर्य्यकत्वात्तदिति शुकादिवाक्यं भ्रान्तप्रतारकवाक्यं च न प्र
 माजनकमित्यर्थः संवादेन अवाधितार्थविषयकतां द्वौ धजनकत्वेन साधेवाधादिति प्रमाजनकत्वाभावस्य बाधितत्वादित्यर्थः अ
 थ वक्तुता तवाक्यार्थबोधो न प्रोग्यता कुत्रचिदपि तस्या अभावात् सर्वत्रैवावश्यं वक्तुं तातथ्यं किं चिद्वाक्यार्थबाधस्य सत्त्वात् किं तु प्रक

तवाक्यकारणीभूतवक्तुज्ञानविषयवाक्यार्थबोधो योग्यतावाच्यातथास त्याह घटवतीति घटवति घटो नास्तीति भ्रमस्य भिन्नविषयत
या घटोस्तीति भ्रांतप्रतारकवाक्ये अहेतुत्वादित्यर्थः तथा च तद्विषयस्य बाधितात्वात् सतिरिति भावः कुत्रचिद्घटवति घटोस्तीति पाठः
तदा घटवति भ्रमस्य भिन्नविषयतया घटोस्तीति भ्रांतप्रकारकवाक्यो अहेतुत्वादित्यर्थः ननु शुकादिवाक्यस्य लेभ्रांतप्रकारका वा वाक्या
स्य लेच प्रकृतवाक्यकारणीभूतवक्तुज्ञानविषयवाक्यार्थप्रसिद्धः तद्बाधरूपयोग्यतायाः अभावादेव नृणाम् प्रमादूयत आह किंचेत्
वाक्यार्थबोधः प्रकृतवाक्यार्थबोधमा घवादेकपदार्थैः परपदार्थसंसर्गबोधमात्रं योग्यताननु प्रकृतवाक्यस्य लेआह संवादेनेति अवस्था
क्यकारणीभूतवक्तुज्ञानविषयत्वमपि विशेषणं गौरवादित्याशयः वाक्यार्थस्तु भ्रांतप्रतारकवाक्यार्थस्तु शुकादिवाक्यस्य लेभ्रांतप्रता
रकवाक्यस्य लेच ननु शुकादिवाक्याहवतु अन्वयबोधः किंतु स न प्रमादूयत आह संवादेनेति अबाधितार्थविषयकत्वेनेत्यर्थः यथार्थ
हि उः परामर्शत्वेन कारणता प्रमात्वमिति तेन कार्यता एतस्य व्यभिचारमाशंकते एवमिति प्रत्यभिज्ञानात् यो वदति ननुमितः स एवात्र
तिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः गोत्वादिगोत्वाद्याप्यद्वयत्ववतीयमित्यादिभ्रमपरामर्शजन्यगोत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकप्रमानुमितौ
असंभवाच्च व्याकृत्यंतरविषयकत्वा संभवाच्चेत्यर्थः तथा च एतस्यामेवानुमितौ व्यभिचार इति भावः अथातत्र गोत्वानुमितिरेव तत्र भवति किं

प्र-स्व-
१४७

तदन्यगो तादात्म्यप्रमानुमितिरेवजायते इतिनिर्दोशोतिनापीतिसंसर्गो बोधादितिसंसर्गेण समवायादिता आरोयाद्वा तात्त्विकत्वा
तिमानादित्यर्थः तथाचयत्नबंधने यस्यव्याप्तिज्ञानतत्संबंधेन तस्यानुमितिः प्रकृते तु समवायेन गोलव्याप्तिज्ञानं कथं तादात्म्यनगौर
त्वमिति इति भावः अनुधूमप्रमाद्विद्वन्मतिबुद्धनुमितिभ्रमएववह्न्या तस्य धूमवत्त्वविषयकत्वात् तथाचकथं व्यभिचारदुल्लेखत आहर्हि
गेति तथाचप्रमानुमितिस्तेनकार्यतायथार्थत्विंगपरामर्शत्वेतकारणतारातस्यतत्रव्यभिचारस्तदत्रस्यरावेति भावः भ्रांतेति आलोक्त
त्वात् यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् यत्पमाणशब्दः तत्रयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमिति नियमात् भ्रांतप्रतारकं वा किं शुकादिवा
क्येच ईश्वरीयवाक्यार्थज्ञानमेव जनकमित्यर्थः नन्वेवचेतशुकादिवाक्यवेदतुल्यमेव जातमित्यत आह शुकादीति दोषाभाववादिना दो
षाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वादिति तात्त्विकत्वेनैव तुल्यत्वादिति भावः शब्दभासोच्छेदः भ्रमजनकशब्दोच्छेदः ईश्वरकर्तृ
कत्वात् ईश्वरीयवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात् तस्य कार्यमात्रकारणत्वादिति भावः तद्वाक्यार्थस्येति भ्रमजनकवाक्यार्थस्य असत्त्वेन वा
प्रितत्वेनेत्यर्थः संप्रदायविद इति अस्वरसोप्रावनं तद्दीजंतु यथाशब्दप्रमातेन कार्यतयथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वेन कारणता इति का हेतव
र्ग्यकारणभावसत्त्वाद्देहिकस्थले तज्जन्येव शब्दप्रमेति परिशेषात् तदाश्रये श्वरसिद्धिः तथाशब्दभ्रमत्वेन कार्यता वाक्यद्वारा अ १४७

यथोर्थवाक्यार्थज्ञानत्वेनकारणतादुतिकार्यकारणभावसत्तादिसंवादिषुमुकादिवाक्यस्थलेपितुं नून्येवभ्रमइतिपरिशेषादय
थार्थवाक्यार्थज्ञानानकश्चनसिद्धतुशाब्धभ्रमंप्रति एवंकार्यकारणभवेचेन्मानाभावः तदाशाब्धप्रमांप्रत्यपितत्कार्यकारणभा
वेमानाभावदुतिहितेः सकर्तृकत्वाद्यनुमानेनैवईश्वरसिद्धिः ननुप्रमायागुणजन्यत्वेनित्याहुर्ब्रुमइत्यादिनायोग्यतानेक
पदार्थः परपदार्थसंसर्गरूपाअतीतानागतसंसर्गस्थत्वेवमिदंवातकिंतुएकंपदार्थः परपदार्थसंसर्गाधिकरणत्वरूपाएवमि
तिअन्याभिधानेविसंवादिनिवृत्तमित्यतः एवंयोग्यताज्ञानयथार्थवाक्यार्थस्यबाधितत्वात्सत्तादितिकारणापटनन्यसंवादादि
वाक्यस्थलेतुयोग्यताज्ञानंप्रमेवेत्यर्थः तत्रवाक्यार्थस्याबाधितत्वादितिभावः अथयोग्यताचेदुणः तद्वत्कदाचित्स्वरूपसत्तियो
ग्यतावर्ततेतेशाब्धप्रमाकथंनजायतेइत्यतआहुक्विदितितथाचशाब्धबोधसामान्यकारणयोग्यताज्ञानाभावादेवकार्यभावइ
तिभावः अथयत्रविष्णुबोधेछयाहरिरस्तीतिवाक्यप्रयुक्ततात्पर्यभ्रमेणयथार्थयोग्यताज्ञानसत्तासिंहप्रमायाज्ञातात
त्रापिभाषाअथयत्रैविक्यंप्रमाणस्याइत्येवाहुनन्नितिअन्यपरातअन्यतात्पर्यकातात्पर्यज्ञानस्यकारणत्वपक्षेआहतवि
नैवेतिजात्यर्थभ्रमंविनैवेत्यर्थः संवाद्यपरवाक्यमबाधितापरवाक्येवंचतदातदाक्यस्याकथंनप्रमाणत्वेनव्यवहारइत्यतआहु

प्र. २४.
१४८

तात्पर्यविषये चेति तात्पर्यविषये वक्तुं बोधेच्छाविषयस्यार्थस्य इति न प्रमाणमिति न प्रमाणत्वेन व्यवक्रियते न तु शब्दप्रमायां वक्तुं
यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने गौरवं यद्यपि तथापि लौकिकस्थले प्रमाणशब्दप्रतिपत्तस्य हेतुत्वकल्पनात् शब्दप्रमायां नपि तदे
व हेतुः अन्यथा प्रमाया जनकत्वे प्रमाणत्वं प्रयोजकमपि तत्र स्यात् इत्याह स्यादेतदिति शब्दप्रमायां हेतुत्वात् हेतुत्वेन क्त
मस्यात् अन्यथा प्रमाया जनकत्वे प्रमाणत्वप्रयोजकतान स्यादिति भावः अथ प्रमाणशब्देऽपि न यथार्थवाक्यार्थज्ञानं हेतुरित्येवेति यत
एव प्रमाणशब्दप्रतिपत्तयथार्थवाक्यार्थज्ञानं हेतुवत्तद्वैत्यर्थः वक्तुं ज्ञानानुमानमिति प्रमाणशब्देन वक्तुं यथार्थवाक्यार्थज्ञानानुमानमि
त्यर्थः एवं चेद्वैदस्वतंत्रवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यप्रमोपधायकशब्दादित्यर्थः स्वतंत्रशब्दाप्रयोज्यत्वं तेनाध्यायकस्य वैद
न्यवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यतया न सिद्धसाधनं न चैवं शब्दवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दे व्यभिचार इति वाच्यं तत्रापि परमे
श्वरज्ञानमादाय साध्यसात्वादिति भावः इति श्वरसिद्धिः इत्यनेनानुमानेनापीश्वरसिद्धिः प्रमाणशब्दत्वं हि शब्दस्य प्रमोपधायकत्वं हि न
नु शब्दस्य प्रमोपधायकत्वकथं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकं तं विना संभवति प्रमाप्रतिपत्तयथार्थवाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वादित्यत आह हेतुव-
आवश्यकेति यथार्थेति यथार्थतज्ज्ञानत्वा प्रमाजायत इत्युपपादितमित्यर्थः ननु कथं प्रयोजकं प्रमोपधायकशब्देन का १४८

प्र३

अथ यथार्थवाक्यार्थज्ञानत्वे कारणता इति कार्यकारणभावसत्त्वादित्येवाह तथापीति वाक्यार्थज्ञानं यथार्थवाक्यार्थज्ञानं तेन विना यथार्थ
वाक्यार्थज्ञानं विना कथं तत्कथं प्रमाणवाक्यं शब्दस्वरूपं अथवा क्यमात्रशब्दवाक्यार्थज्ञानं न कारणं न च नियतपूर्ववर्तिभावात्कथं कारणं
नेति वाच्यं इत्यर्थं प्रयोगस्य वाक्यार्थज्ञानं भवति प्रतिप्रयुक्तविधानंतरं वाक्येरातादृशयदावा वाक्यार्थज्ञास्यतीति दृष्टसाधनता ज्ञा
नं ज्ञानं जायते ततो वाक्यप्रयोगं क्रियते इति नियतपूर्ववर्तिवाक्यार्थज्ञानं किंतु तदनाथासिद्धमित्येवाह प्रहत्यादीति उद्देश्यत इति
पथक इति नंतरं इति युक्तवाक्यप्रयोग इति प्रथमवक्तुवाक्यार्थज्ञानमित्यन्यः प्रथमं पूर्ववर्ति अन्यथासिद्धं किंतु तदन्यथासिद्धं अ
थ केन अन्यथासिद्धमित्यत आह तादृशपदसमूहस्येति प्रत्येकपदहेतोरिव प्रत्येकपदहेतोस्तत्तत्तदज्ञानत्वेन अथेतियत्तात्पर्यं को
वेदः तत्र प्रामाण्यमित्यर्थः अथ वेदं विना वेदार्थं गोचरज्ञानं न जातमेतावता किं वेदे नैव वेदार्थज्ञानं उत्पत्स्यते ततः तत्प्रतीतीत्या
उच्चारणं भवेदित्यत आह न चेति तत्र वैदिकस्य वेदे वेदवेदार्थज्ञानं भविष्यति ततः तत्प्रतीतिष्ठया उच्चारणं भवेदिति पक्षिनचेत्यर्थः अ
न्येति किं परोच्चारितवेदाद्वेदार्थज्ञानं भविष्यति तत्तात्प्रतीतीत्या उच्चारणं भावात्किं वास्योच्चारितवेदात्
स्वस्य वेदार्थज्ञानं भविष्यति तदा तत्प्रतीतीत्या उच्चारणं भेदात्तादृशपरस्यैव वेदार्थज्ञानं कथं न च अन्योच्चारितवेदमथाचनव

प्र.सं.
१४२

स्यात्तात्तात्तः स्वस्यवेदार्थज्ञानेसतितत्पतीतीक्यावदोच्चारणे वेदे उच्चारिते अस्माद्देवार्थज्ञानमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः तस्यादनव
स्था अन्योन्याश्रयभंगायवेदाजन्यवेदार्थप्रतीतिरुक्त्या अवश्यं वेदाच्चारणे हेतुर्वाच्यमिति भावः अत इति यतो वेद उच्चारणे वेदजन्यवे
दार्थप्रतीतिरुक्ता हेतुवत् इत्यर्थः सकलवेदार्थदर्शनावेदाजन्यसकलवेदार्थदर्शनासवेदः तत्र तस्मिन्नर्थे इति ति भावः तस्याप्रमायां ता
दृशेणैव गुण इत्यर्थः तस्य वेदस्य अस्मादादि वेदार्थप्रतीतिरुक्त्या चरितत्वभावादिति भावः । तादृशीकावेदाजन्यवेदार्थप्रतीतिरुक्ता तदाश्रयः
वेदाजन्यवेदार्थप्रतीतिरुक्ताश्रयः स्वतंत्रोतिशब्दाप्रयोज्यतातुवत्पुरुषश्चेष्टसिद्धिरित्यर्थः मीमांसा रीति अस्य वेदस्यायमेवार्थः अयनार्थ
र्थ इति विनिगमकप्रमाणसहकारादित्यर्थः वेदार्थ इति वेदार्थयथार्थविदोऽध्यायकस्यैव वेदार्थप्रतीतिरुक्त्या सिसा एव गुण इत्यर्थः ननु
अध्यायकस्यैव वेदार्थप्रतीतिकथं वेदार्थस्यातीन्द्रियत्वादित्यत आह एवमिति एवं प्रकरणे विनिगमकप्रमाणसहकारेण
तियावतादृशं वेदार्थज्ञानवानतथाच विनिगमकप्रमाणसहकारेण वेदार्थज्ञानवत्पूर्वोऽध्यायकेनेति अध्यायकेनेत्येतत्पूर्वप्रती
कसमं र्थः आनादिरिति तथा चानाद्यनवस्थानवृषणाच इति भावः नवेति ततः तद्वाक्यात् अर्थप्रत्ययः शाब्दबोधः तस्मादित्यर्थः शाब्द बोधः
बोधसामान्यकारणतात्पर्यं ज्ञानाभावादिति भावः तत्परत्वं तात्पतीतिरुक्त्या चरितत्वं वेदानुपूर्व्या नित्वत्वादिति भावः शाब्दखंडोपा १४२

विषयमानत्वात्प्रागुक्तमदूषयित्वैव प्रामाण्यमस्ति तत्राह प्रामाण्यमिति घटत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः प्रामाण्यं नैकं किंतु घटत्वा
प्रामाण्यं घटत्वा प्रामाण्यं प्रत्येकमेव पक्षः अत एवेति स्वतः उत्पत्तिकं स्वतो या ह्येवेत्यर्थः घटत्वप्रकारक ज्ञानसामग्रीजन्ययावज्ज्ञानवृ
त्तित्वं स्वतः उत्पत्तिकं घटत्वप्रकारक ज्ञानसामग्रीजन्ययावज्ज्ञानविषयत्वं स्वतो या ह्येवं ननु प्रामाण्यं अनुभवत्वागर्भवत्कथं स्वतः उत्प
त्तिकं समुत्पद्येति रित्यत आह तथा हीति ज्ञानमात्रसामग्रीजन्यं ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानमात्रवृत्तिः अत्र मात्रपदं साकल्यार्थकं ननु प्र
मायागुणादोषाभावजन्यत्वा प्रामाण्यं कथं ज्ञानसामग्रीजन्ययावज्ज्ञानवृत्तिगुणोपाभावा जन्यज्ञानावृत्तित्वादित्यत आह न चिति
(अपेक्षते प्रमेति शेषः ननु गुणादिवैयर्थ्यकारणं तदा तद्वैयर्थ्यमोक्षत्रिसमये कथं तत् प्रमेत्यतिर्नेति ज्ञानसामान्यसामग्र्यात्यन्तव्याभिवा
रइत्यत आह सर्वेति अथ ज्ञानं चेत्वा यथार्थं तदा अथार्थः क इत्यत आह अथार्थस्त्विति व्यवहारः प्रवृत्तिः बाध्यत्वाद्भ्रमत्वेन ज्ञानत्वा
ज्ञानमपि प्रमात्वेन ज्ञायते तथा कथं ता यथार्थमित्यत आह ज्ञानं द्विती प्रबोध्यते न भ्रमत्वेन ज्ञायते बाधकाभिमतं त्वेति बाधकाभिमतज्ञानं प्रमा
न ननु त्वत्प्रमात्वेन रूपेण तथा च प्रमात्वादिति समुदायार्थः प्रमा च भ्रमत्वेन न ज्ञायते अत्यथर्विद्यात्यभावादिति भावः न नैव मिदं ज्ञानम
यथार्थमिति कथं व्यवहार इत्यत आह ज्ञाने चेति प्राचीनैरुच्यते इति शेषः विपरीतव्यवहारेति अथार्थप्रवृत्तिजनकत्वनिवृत्त इत्य

प्र.ख.
१५०

र्थः तथाच तत्र नास्ती व्यवहार इति भावः अथ अयथार्थ व्यवहारस्य लक्षणया समर्थनेऽपि अप्रमातव्य व्यवहारस्तत्र कथं समर्थनीयः सर्वत्र
यायथार्थेन ज्ञानस्या प्रामाण्याभावाद् प्रामाण्यं परतत्तद्य त इति प्राचीनैर्वाक्यं उच्यते इत्याह अथेति प्रामाण्यत्वे प्रामाण्यरूपत्वे रात
नंतरं तस्य च सर्वधीवृत्ति तादिति पूर्णायं न तेति शुक्लैरजतज्ञानं कथं मप्रमाणत्वेन व्यवक्रिय इत्यर्थः परतत्तद्य त इति प्राचीनैर्वा
कथं उच्यते इत्यर्थः किं त्विति अयथार्थं प्रवृत्तिजनकत्वमित्यर्थः तथाच नाप्रमातव्य व्यवहारानुपपत्तिरिति भावः अयथार्थं प्रवृत्तिजनक
त्वतज्जननयोग्यतं तच्च स हकारि योगित्वं अथात्मवद्विदित्वसंबन्धेन तादृशप्रवृत्तिसहकारिमत्वमेव्यः वसवदोषसहकृते ज्ञान
सामान्यसामग्रीहेतुको धर्मधर्मिणो रसंसर्गाग्रहः दोषहेतुकधर्मधर्मसंसर्गाग्रहाधीनो दोषसहकृतज्ञानसामान्यकारणक
लापाधीनेना धर्मधर्मविषयकज्ञानत्वघटकत्वासंसर्गग्रहश्चेत्यभिप्रामाण्यप्रामाण्यं परतत्तत्परत इति प्राचीनप्रवादसंगमयतित
चेतितच्चाप्रामाण्यज्ञानसामग्र्यादोषानुप्रवेशात् धर्मधर्मिणो रसंसर्गाग्रह रूपं उत्पन्ने ज्ञाने उत्पन्नधर्मधर्मविषयकज्ञानद्वयोदोष
हेतुत्वाका संसर्गाग्रहाद् दोषहेतुकधर्मधर्मिणो रसंसर्गाग्रहा दोषसहकारत्वा दोषसहकृतज्ञानसामान्यकारणकलापाद्वा तज
ज्ञानद्वयोरेकत्वासंसर्गाग्रहसहितं भवतीति योजनासहितमित्यनेतरं भवतीत्यव्याहारादोषानुप्रवेशेदिसाधीनत्वं चम्यर्थं अनु

हे.ख.
१५०

पश्चात्स्य संसर्गाद्यहे एवमुत्तरत्रापि परत उत्पद्यते अतः उत्पद्यते अतः परतः उत्पत्तिकत्वव्यवहारविषय इति यावत्तनु ज्ञानमात्रेति न पुन
रप्रमात्वाश्रये ज्ञाने जन्यता संबंधेन ज्ञानसामान्य सामायातिप्रसक्तत्वादित्यर्थः तथा वा प्रमात्वावस्थमात्रेपि परत उत्पत्तिकत्वव्यवहा
रपत्तिरिति भावः अथाग्रामाण्यं परतोग्रह्यत इति सिद्धांतः कथं संगच्छते इत्यत आह तन्नीयत इति बाधकाद्व्यापकश्रयस्याप्यप्रका
रकप्रवृत्तिजनकत्वात्तस्य विपरीतप्रवृत्तिजनकत्वस्यत्वेन ज्ञानेन तदनुव्यवसायेन ज्ञानानुव्यवसायेनादृष्टांनीत्यादि कोक्तं शेषतस्मा
वस्य कारणत्वं दूषयति ज्ञानस्वरूप इति नैयायिकमतेनापि दूषणमाह ज्ञानायथार्थेत्यादिर्नानांतरीयकारित्येनेन यथार्थत्वेन यथार्थत
विशिष्टदोषाभावात्पि ज्ञापते इति शेषे नन्वेवं भ्रमोपि ज्ञानसामग्रीमात्रात्स्यात्किं दोषस्य कारणत्वेनेत्यत आह असदर्थविषयेति अ
सदर्थः ननु भ्रमस्पर्शमात्रकारणकत्वे ज्ञानत्वेन स्यात् विषयकत्वं विज्ञेयावृत्तिप्रकारकत्वं इंद्रियाणां मिति इंद्रियाणां असन्निरुष्टासदर्थवि
षयकज्ञानजनने सामग्र्याभावादित्यथः ननु भ्रमस्पर्शमात्रकारणकत्वे ज्ञानत्वेन स्यात् अतो दोषसहकृतज्ञानसामान्यसामग्र्याहेतुत्वेना
च्यरावेचैव दोषाभावसहकृताया एव तस्याः प्रमाहेतुत्वेनाच्यं अन्यथा ज्ञानसामग्र्यैव प्रमासामग्रीतजन्यत्वे भ्रमस्यापि प्रमानुपसंगा
दित्याशंकतेन नितियथार्थत्वयथार्थत्वावच्छिन्ने अन्यथा ज्ञानसामग्र्यैव प्रमासामग्रीतजन्यत्वेन भ्रमस्यापि प्रमात्वं प्रसंगादिति

प्र. २७.
१५१

भावः सैव सामग्रीति तथा च दोषनिरपेक्षतान सामग्रीजन्यत्वे सैव प्रमात्व व्याप्यमिति भावः सैव मानसामान्यसामर्थ्ये वविरोधादोपतद
भावयोर्विरोधात् अतएव दोषभावः तत्प्रमायाकारणं चाच्यत रायवपि दूरं न तमिति भ्रमस्य ले रजतत्वांशो दोषोऽस्ति तथापि शुक्तित्वांशे
तदभावोऽस्येवेत्यत आह अयथार्थं यथार्थत्वे इति नांतरीयकौ अन्यथा सिद्धौ यथाऽस्मन्मतेऽयथार्थत्वं विशिष्टे दोषः अन्यथा सिद्धः
तथा भवन्मतेऽपि प्रमायां दोषभावः अन्यथा सिद्ध इत्यर्थः यथा श्रुतं तु न सम्यक्पूर्वं स्वयमेव असदर्थविषयकता रोषादित्युक्तं तात्पर्य
मप्रतिदूधानी दोषकारणत्वे विवादाभावात् ननु प्रामाण्यस्य स्वतः उचितकत्वमुपपादितं स्वतो ग्राह्यत्वं कथमित्यत आह यथार्थत्वं चे
ति अर्थस्य स्वविशेष्यस्य स्वविशेष्यस्वविषयीभूतप्रकारकत्वमिति निष्कर्षः । दूरमिति दूरं तु विषयितया ज्ञानवृत्तियुक्तमवलमि अर्थ
स्य विशेष्यस्य तथा च न दूद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वमिति निष्कर्षः । दूरमिति दूरं न तमिति ज्ञानमित्यनेन स्वार्थमिच्छय रूपमित्यस्या
नयः तथा च दूरं न तमिति स्वार्थमिच्छा रूपं ज्ञानमित्यर्थः स्वस्येति स्वस्वरजतत्वा श्रयविशेष्यकत्वं रजतत्वं प्रकारकत्वं चेत्यर्थः परिच्छिन्नस्य
रिच्छित्तविषयीकरोतीति यावत् ननु विशेष्यादृत्य प्रकारकत्वं तत्कथं स्वतो ज्ञेयमित्य आह तदतिरिक्तं चेति ज्ञानोद्भूतिवित्प्रकारकत्वा
दतिरिक्तं न प्रामाण्यपदवाच्यमित्यर्थः मानाभावात् प्रामाण्यपदवाच्यत्वे मानाभावात् अस्तु वेति तदपि तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं

दूरं च
१५१

मपितथा चतद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमपि स्वतो ज्ञायतां परतो वा योज्यातीति विचारो वा अस्ति स्वार्थः किं तदिति किं त
स्य स्वतो ज्ञायतृत्वनिरूपणे प्रयोजनाभाव इत्यत आह प्रस्ताविति प्रत्युपयुक्तं प्रामाण्यं स्वतो ज्ञायतां परतो ज्ञायतां वेत्येव विवादः किं तदिति रा
वं रूपोऽर्थमर्थ इति निश्चय रूपज्ञानं तद्वदिति ॥५॥ नेत्यर्थः ननु प्रामाण्यं स्वतो ज्ञायतां परतो ज्ञायतां वेति हि विवादः तदारा तस्यापि प्रामाण्यत्वे
न स्वतः ज्ञायतां तद्विवादविषयत्वात् कथं तस्य स्वतो ज्ञायतृत्वनिरूपणे ५॥ त्वकारकत्वरूपज्ञानप्रामाण्यनिश्चयधीनमित्यर्थः तथा च रा तस्या
पि परस्परया प्रत्युपयुक्तत्वमिति भावः सर्वमिति रजतरूपोऽयमित्याकारकं स्वार्थनिश्चय रूपं सर्वं हि ज्ञानं कृत्वा समग्री तत्राव उत्पद्यत इ
त्यर्थः परोक्षेति तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं निश्चयापेक्षेयार्थः अत एवेति यत्राव प्रत्युपयुक्तं विशेष्ये प्रकाराभूतधर्मव
त्वं स्वयमेव परिच्छिद्यत इति भवन्मतेऽपि प्रत्युपयुक्तप्रामाण्यस्य स्वतो ज्ञायतृत्वं इत्यर्थः रातजज्ञानमिति प्रामाण्यनिश्चयनिरपेक्षं ज्ञा
नमित्यर्थः न स्वार्थनिश्चय रूपमिति प्रामाण्यनिश्चयस्यैव स्वार्थः निश्चये प्रति हेतुत्वादिति भावः अर्थमिति अर्थनिश्चय कारण
त्वेनाभिमतं प्रामाण्यज्ञानं व्यर्थं फलान्न कमित्यर्थः प्रामाण्यनिश्चयत्वरूपकारणतावच्छेदकना कं तत्त्वादिति भावः अथ तदा
किं प्रामाण्यज्ञानं व्यर्थं फलान्न कमित्यर्थः प्रामाण्यनिश्चयत्वरूपकारणतावच्छेदकना कं तत्त्वादित्येति भावः अथ तदा किं प्रा

प्र-२७-
१५२

माणान्माने प्रामाण्यमिच्छ्यो न मतीत्यत आह यदा हिति इदं प्रमाणविति संशयो न स्यात् प्रहृत्युपयुक्तप्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः
प्रहृत्युपयुक्तप्रामाण्यसंशयः अनुभवमाक्षिक इति भावः ॥ निश्चित इति तथा च भवन्मते प्रहृत्युपयुक्तप्रामाण्यमर्थस्य तथा त्वंकथं त
त्र संशयः तेन अर्थस्य तथात्वेन प्रहृत्युपयुक्तं प्रामाण्यं किंतु तद्वति तत्प्रकारकत्वेन प्रहृत्युपयुक्तमिति भावः अनुभवमतीत्यर्थः कृत्य हन
हीतिसत्यत्वासत्यत्वसंशयः प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयः सत्त्वत्वादिति तथा च ज्ञानत्वावच्छेदेनैव प्रामाण्यस्य गृहीतत्वात्तद्वत्ताज्ञा
ने सति कथं प्रामाण्यसंशय इति भावः सचेति कारणेति असंसर्गाग्रहप्रयोजकदोषसंशयादित्यर्थः अथ तत्संशयस्य निवर्तककद्र
त्यत आह सचेति ज्ञानांतरात् एककोटिज्ञानाहृतिसाधारणत्वात् ज्ञानसामग्रीजन्यत्वस्मृतिवृत्तिवात् न नैवं अनुभवे रावत्यप्र
मात्वव्यवहारः स्मृतौ अप्रमात्वव्यवहार इति कथमित्यत आह स्मृत्यनुभवयोरिति सापेक्षत्वं संस्कारसापेक्षत्वं निरपेक्षत्वं सं-
स्कारनिरपेक्षत्वं इन्द्रियाणां संस्कारसापेक्षं प्रमापदस्य संकेता संस्कारनिरपेक्षं प्रमापदस्य संकेतादित्यामप्रायः ॥ यथार्थेति यथा
र्थो न भावो मानमिति व्यवहारस्तु संस्कारनिरपेक्ष्य तथा इष्यत इत्यर्थः ॥ भीमासकैकदेशि संवादमाह अत्र ब्रूम इति प्रामाण्यसंशयं हरेव
या च प्रहृत्युपयुक्तप्रामाण्यसंशया च सरावविशिष्टज्ञानत्वसंशयरावज्ञानांतरादिशिष्टज्ञानत्वे निश्चयाद्वत्त्वमर्थतया तस्या १५३

निश्चय इति शेषः तत्संशयाभावसहितस्येति विशिष्टज्ञानत्वसंशयाभाव अर्थतथा च निश्चययोरुभयोः प्रवर्तकत्वे गौरवात् तत्रा
 घवात् शक्यविशिष्टज्ञानत्वनिश्चयस्य कारणत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ननु प्रामाण्यपदशक्यनिश्चयः प्रवृत्तिप्रतिकारणतु अर्थत
 था तमेव ननु विशिष्टज्ञानत्वमित्यत आह अपि चेति सामान्यं प्रामाण्यपदशक्यं भ्रमव्यावृत्ते भ्रमभिन्नेत इति क्रमेव्यवहारतिक्रमे
 अग्रहीता संसर्गोति प्रमात्वपस्थितेः पूर्वलेक्षण उपस्थितिसामग्री विरहात् सामग्री विरहात् समुदायोपस्थितिसामग्री विरहात् तथा च
 ग्रहीता संसर्गादरेकदेहापस्थितिसामग्र्या विरहेण समुदायोपस्थितिसामग्री विरहादित्यर्थः यथा क्रतुं तु तस्यैकपरतये विशि
 ष्टज्ञानस्य विशेषणत्वात् जन्यत्वात् ज्ञानालक्षणात् गीकत्वाच्च यथै विशिष्टज्ञानत्वमेव वेत्यामा एयं तदा तत्त्वतो न गृह्यत इति प्र
 मायाः स्वप्रकाशत्वव्याघातः यतः स्वस्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकत्वमेव स्वप्रकाशत्वमित्यत आह स्वप्रकाशताहीति स्वमात्रत्वा
 द्धिणी स्वविषयकत्वमात्रं स्वप्रकारत्वं ननु स्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकघटितमितिसमुदायार्थनिष्कर्षे अन्यथा तदघटि
 तत्वे तस्य विशिष्टज्ञानत्वरूपप्रामाण्यस्य अतएवेति यतराव ज्ञानसामग्री जन्यत्वव्यापकेन प्रामाण्यमतरावेत्यर्थः तथा ह्य
 पत्तेः प्रामाण्यापत्तेः व्याप्यसत्त्वादिति भावः नचास्त्विति प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति प्राचीनमीमांसकप्रत्ययः प्रभाक

अ

निश्चयइतिशेषः तत्संशयाभावसहितस्येतिविशिष्टज्ञानत्वसंशयाभावअर्थतथाचनिश्चययोरुभयोः प्रवर्तकत्वेगौरवात् तत्र
घवात्त्राकस्यविशिष्टज्ञानत्वनिश्चयस्यकारणत्वंकल्प्यतइत्यर्थः ननुप्रामाण्यपदशक्यनिश्चयः प्रवृत्तिप्रतिकारणंनतुअर्थत
थात्वमेवनतुविशिष्टज्ञानत्वमित्यतआहअपिचेतिसामान्यं प्रामाण्यपदशक्यंभ्रमव्यावृत्तेभ्रमभिन्नेतदति क्रमेव्यवहारातिक्रमे
अग्रहीतासंसर्गादरेकदेहापस्थितिसामग्रीविरहात्सामग्रीविरहात्समुदायोपस्थितिसामग्रीविरहात्तथाच
ग्रहीतासंसर्गादरेकदेहापस्थितिसामग्रीविरहेणसमुदायोपस्थितिसामग्रीविरहादित्यर्थः यथाश्रुतं तु तस्म्यकपरतयेविशि
ष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञानाजन्यत्वात् ज्ञानालक्षणाजगीकत्वाच्च यथविशिष्टज्ञानत्वमेववेत्तामाह्यंतदातत्त्वतो न गृह्यत इति प्र
मायाः स्वप्रकाशत्वव्याघातः यतः स्वस्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकत्वमेवस्वप्रकाशत्वमित्यत आह स्वप्रकाशताहीतिस्वमात्रला
क्षिणीस्वविषयकत्वमात्रं स्वप्रकारत्वेन नुस्ववृत्तिप्रामाण्यादिविषयकघटितमितिसमुदायार्थनिष्कर्षं अन्यथा तदघटि
तत्वेतस्यविशिष्टज्ञानत्वरूपप्रामाण्यस्य अतएवेतियतराव ज्ञानसामग्रीजन्यत्वव्यापकं न प्रामाण्यमतरावेत्यर्थः तथा ला
पतेः प्रामाण्यापत्तेः व्याप्यसत्वादितिभावः नचास्त्वितिप्रामाण्यंस्वतः अप्रामाण्यं परत इति प्राचीनमीमांसकग्रंथः प्रभाक

प्र. २४-
१५३

रामितिः स्वतः उत्पत्तिकत्वपरत उत्पत्तिकत्वपर व्याख्यातमीमांसकन व्यैक्तः अन्यथैव व्याख्यायत इत्यर्थः व्याख्यायंते तवे वादः अविद्य
माणप्रामाण्यमीमांसकग्रहप्रामाण्यपदं वाच्यमित्यर्थः स्वतः सिद्धत्वेन परतोऽनुस्यूमानत्वेन उच्यत इत्यस्य मीमांसकेरिति शि
षः तथाच परतोऽनुपद्यतमानत्वमेव स्वतस्त्वमिति भावः अप्रामाण्यं परत इति मीमांसकग्रंथमुपपादयति विद्यमान इति मेदग्रहप्र
शक्तिमेदग्रहस्य सकलकारणसत्वे उत्तरकालेति प्रागभावस्योत्तरकाले सत्त्वरूपप्रागभावपरिपालनसंश्लेषत्वेनाप्रामाण्यप
रत उत्पद्यत इति प्रामाण्यं अत इति मीमांसकग्रंथस्यार्थः आद्यं स्वतो ग्राह्यत्वेनोक्तं प्रमात्वपर्येते पूर्वक्षणे उपस्थितिसामग्रीवि
रहादित्यर्थः तथाच प्रामाण्यं अत इति मीमांसकग्रंथ उपपादितः तथाच प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यत इति यथास्तमुपपन्नगव इति भा
वः ॥ उत्पत्तिवादरूपं ॥ प्रमात्वगुणस्य कार्यतावच्छेदकमित्यभिधानेन पृथगिति अथ किमिति यत्प्रमात्वे कार्यतावच्छे
दकमुच्यते तत्प्रमात्वे किमित्यर्थः मिश्रास्तु प्रामाण्यनस्वाश्रयग्राह्यमित्यादि स्वतो ग्राह्यत्वाभावसाधकानुमानैस्वरूपे पृथ
गिति अथ किमिति यत्प्रामाण्यं पक्षीरूपस्वाश्रयग्राह्यत्वाभावः साध्यते तत्प्रामाण्यकिमित्यर्थः इत्याहुः निर्विकल्पकादिव्या
वृत्तेऽतिविशेषः एव प्रामाण्यतच्च भावत्वादिवत्सप्रतियोगिकं तेन रंगत्वस्य प्रमा रत तस्य प्रमा इत्यादि व्यवहारोपपत्तिरस

पक्षे ३
हेरं व.
१५३

मवायवत्तत्सर्वप्रतियोगिकमेवलाघवात्तननुप्रतियोगिभेदाद्विभिन्नगौरवात्। हमेरंगरजतेदूतिसमूहात्तुवंनप्रमायारंगत्वप्रति
योगिकप्रमातरजतत्वप्रतियोगिकप्रमात्वयोः सांकर्यप्रसंगाच्चतत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतिरूपिताधिकरणत्वविरहाच्चनातिप्रसंगा-
इतिकेषांचिन्मतमाशंका निराकरोतिनतावज्जातिरितिप्रत्यक्षत्वदूतिज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तिसमयेप्रमात्वस्यापिविशिष्टप्रत्यक्ष
विषयत्वेनतदनंतरप्रामाण्यतरभावोपस्थितान्नस्यसंशयानुपपत्तेनत्वेवंचेत्स्याणुत्वादेयोग्यव्यक्तिशक्तिनयास्थाणंद्रियसन्निकर्षेभर्मि
तावच्छेदकप्रकारकप्रत्यक्षदर्शयोंस्थाणुत्वस्यप्रत्यक्षायहात्कथं तत्संशयरोषप्रतिबंधात्तदानीनस्थाणुत्वस्यप्रत्यक्षमितिचेत्तमात्वेपि
वचतादित्यतआहप्रमात्वसंशयोत्तरंअप्रमेयत्वाच्चेत्यर्थःअन्यथासंशयोत्तरंस्थाणुत्वादिवुद्धिःप्रामाण्यवुद्धिरपिप्रत्यक्षस्यात्तनानुमि-
तिःतादृशस्थलेप्रत्यक्षसामग्र्यावलवत्वात्तन्चेष्टापत्तिःअनुमिनौमित्यनुव्यवसायादितिभावःननुतत्रअनुमिनोमीत्यनुव्यवसायो
सिद्धइत्यरुचेवाहसाक्षात्त्वादिनेतिप्रमात्वंविनासाक्षात्त्वंनिर्विकल्पकेसाक्षात्त्वंविनाप्रमात्वमनुमित्यादेरेकत्वसाक्षात्कारिप्रमायो
ननुभयोःसमवेशः।संशयइत्यर्थःआदिनाच्चाक्षुषत्वादिपरिग्रहःननुगुणगतजात्योःशंकोनरोषायदूत्यतआहवीजेतिउक्तं
तस्यशंकरस्यननुतदकत्वादिनासंकर्यात्कथंतावत्वंमंदत्वंजातिरित्यतआहभावत्वादेरितिउत्कर्षरूपतयेतिउत्कर्षस्तत्तातिवि

प्र.स्य.
१५४

नाऽन्यनिर्वक्तुं शक्यते इत्यभिप्रायतन्ना नात्वात् तावत्तद्विः ककारवकारादिभेदेन नात्वात् नन्वेव प्रमात्रेण चाक्षुषत्वदि व्याप्यमि
ष्ट प्रत्यक्षत्वविरुद्धमनमित्यादिसाधारणं चैकमनोन संकर इत्यत आह प्रमात्रेति । अननुगतः अनुगतबुद्ध्यसंभवः ननु अनुगतबुद्धि
रेवासिद्धे इत्यत आह किंचेति वस्तुतस्तन्मनिर्विकल्पकेऽपि प्रमात्रा

इति

४४
२८

४४

२८

प्रत्यक्षत्वं च विना मणीः

मथुरानाथी व्याख्याविलसिताः

हरिव.
१५४